

NÉMETH LÁSZLÓ

AZ
ÉRTELMISÉG HIVATÁSA

TURUL KIADÁS
BUDAPEST 1941

A KIADÓ ELŐSZAVA:

Aki ezeket a tanulmányokat írta, egy éve már, hogy kiállt a a magyar írók sorából. Ma pedig, saját szava szerint, oly messze érzi magát nyilvánosságunktól, mintha egy más csillag lakója volna. A kiadónak nem az a dolga, hogy vitatkozzék vele; az ő kötelessége, hogy birtokában lévő munkáit a nagyközönségnek átadja.

E kötet írásai, a két szárszói beszéd, 1942 júniusa és 1943 augusztusa közt keletkeztek. Voltaképpen az 1942 könyvnapján megjelent »Kisebbségben« anyagához tartoznak. Nemcsak egyes tanulmányok, például a szinikritikák, folytatásai az ott megjelenteknek; a gyűjtemény alapeszméje, a »kisebbségben« is itt nyeri legteljesebb kifejezését, a Nagyváradi beszédben. A két gyűjtemény között mégis van egy igen lényeges különbség. A »Kisebbségben« egy példátlan¹ méretű faji fenyegetés árnyékában készült. Ez ellen próbált a nemzettel ellenanyagokat termeltetni. 1941 őszen ez a fenyegetés megszűnt. A fellélekző íróban egyszerre¹ merülnek fel régi álmai s egy más irányú aggodalom. Ha eddig a magyarság s általában a kis népek jogát védte nemzeti jellegükhöz, most a kis népek életfor-

máját, a magyarsághoz illő társadalmi utópiát, Kert-Magyarországot oltalmazza a rávetődő ó-szocialista utópiával szemben.

Könyvünk leghelyesebb műfaji megjelölése a könyvek temetője lenne. Legalább öt-hat főkönyv roncsaiból állt össze ez a kötet. A *Népi írók a Kritikus ébredése* címen tervezett könyv része. Az *Éden kapujában* az új minőségemberről szólt volna a Bocskay-kerti kísérlet alapján; a második szárszói beszéd az *Értelmiségi társadalom-ról* szóló könyv előlege s maradványa; a Madách és Ady tanulmányok is elmaradt könyvek helyét jelölik egy elakadt oeuvreben. Az olvasó e roncsok sorsán érezheti, mint maradnak el az író körül azok a vitaminok, amelyek nélkül egy nemzet számára műveket nem lehet többé kihordani. A végső szakítás nem sértődés, szélső, hanem egy megfordíthatatlan idegrendszeri állapot kimondása.

A gyűjteménynek, úgy hisszük, teljes joggal adtuk címmül az *Értelmiség hivatását*. Németh László, az értelmiség nagy korholója, most pályája végén értette meg igazán az értelmiség s vele a maga hivatását. -A kiirtással fenyegetett osztály most lesz az ő szemében: a jövő nagy munkásosztálya, amely a többi munkásosztályt is fölveszi magába. S most érti meg a maga ösztöneit is: ezt az értelmiséget a középosztályból kivezetni s szívét a jövő osztálytalan társadalmára kitágítani.

1944. február.

AZ ÉRTELMISÉG HIVATÁSA

MÁSODIK SZÁRSZÓI BESZÉD

Aki a magyarság újkori történetét megírja, arra kell felelnie, hogy süllyedt »bennszülött«-té ez a nagy középkori nemzet tulajdon országában. Ha a színesekre gondolnak, tudják, mit értek bennszülöttön. Állami életét idegenek vezetik; ha vannak is véréből való nagyjai, azok csak maharadszák; gazdaságilag kizsákmányolják; idegen civilizációk selejtje ellen nincs védelme; erkölcsében és testében nyomorodóban van.

Újkori történelmünket tanulságos e folyamat előrehaladta szerint osztani korszakokra. A mohácsi vésszel csak állami életünk felsőbb irányítását veszítettük el; a helyi kormányzat mindenütt magyar maradt, Erdélyben az állajn is; nép és urai nemcsak a közös gondolkozásmodban tartoznak össze: akkor kapcsolja őket egy új kultúrmozgalomba a közös prédikátor. A szatmári békével a magyarság szorosabb gyámság alá kerül. Országá idegen népeknek és idegen birtokosoknak lesz települési területe. A privilegizált jövevényekkel szemben ellenőrzött elem. Vallásában nyomják; erkölcsében rontják. Előmenetel és hűtlenség lassan egyet jelentenek. A vidékre szorult magyar úrrend és a nép közt azonban még megvan a patriarkális kultúrcsere; a közhittel ellentétben a főnemes-

séget is csak 1795-tel veszjtük el egészen. A Ferenc-kor a legnagyobb zökkenő lefele; ekkor kezdődik meg az alsóbb nemesség elnémetesedése is. Nyelvünk most rugódik el a népnyelvről; műveltek és műveletlenek közt most lép föl az az átbeszélhetetlen úr, amelyet Móricz Zsigmond olyan szépen éreztet Rózsa Vándorában. De a kulturális szakadék fölött a korszak vége felé még gyönyörű hidat vernek a demokrata elvek, az irodalom nép felé fordulása. A Bach-korszakkal egy vadidegen rendszer nő bele minden eddiginél mélyebben a nemzet testébe; iparunk most lesz idegen monopólium. S a magyarrá cégérezett Habsburg-királyság csak leplezi, de nem állítja meg a folyamatot, mint a többi Habsburg-országban, nálunk is egy magát magyarnak nevező, felületes nemzetköziség veszi át a gyarmatosítók szerepét. Míg a magyarság elhúzódik, dacoskodik és kivándorol: ő szerzi meg az iparosítás előjogát néhány maharadzsa égisze alatt ő kormányozza az új hivatalnok-államot; ő csinál kultúrát s tudományt neki, s ő vezeti az országot az új világháborús sokk-felé. A magyarság benszülött jellege ebben a korbakban már nyilvánvaló: műveltség, hatalom, gazdagság mind ellene van.

A kihagyott fényes történeti nevek és órák is azt bizonyítják, hogy a magyarság nem egykönnyen adta meg magát ennek a Szűlöt t orsnak7Ü j kő r i története s különösen irodalomtörténete, azért olyan gyönyörű, mert a legmostohább viszonyok közt is összeszedte magát, s a semmiből szinte, hatalmas mozgalmakat hozott létre, hogy magát teljes nemzeté egészítse ki. A reformációból Pázmányékon, Zrínyi körén, a Wesselényi

összeesküvés résztvevőin át párhuzamos főúri és népi mozgalom visz föl Rákóczi Ferencig, újkori történelmünk legszebb alakjáig. A tizennyolcadik század nyomása alól tüneményeb gazdagsággal tör fel a magyar felvilágosodás, amelynek Ferenc császár a Vérmezőn fejét, vette. A reform három nemzedéke: Széchenyi, Kossuth és Petőfi: három meredek lépcsőfoka a szabadulásnak. S a kiegyezés utáni Magyarország mélységeiből is fölért — hulla hulla hátán, — a fényre Adyval az az irány, amelyet az irodalomtörténet a magyar regeneráció mozgalmának nevezett el. Senki sem mondhatja, hogy a magyarság rest volt megváltani magát. Inkább egy különös fajta végzet függött fölötte, amely sosem engedte, hogy amit a maga javára elkezdett, befejezze.

Az újkori magyarnak az európai eszmékkel sokkal több szerencséje volt, mint az európai történelemmel. Azok természetében, vágyaiban elkeveredve: termékeny mozgalmakban bajtottaik ki; amit azonban az európai gondolkozástól kapott, azt az európai történelem gonosz kezével mindig visszavette. Rákóczi, Hajnóczy, Kossuth, sőt Ady is: mindnyájuk művét az európai történet tette semmivé. Kevés nemzet történelmének vannak olyan világos, éles korszakhatárai, mint a magyarnak. Hogyne, mikor minálunk egy-egy új korszak azzal kezdődik, hogy az európai történelem jóvoltából mindent előlről kellett kezdeni. A történelemnek voltunk gyakorlatlanabb vitorlázói, mint a gondolatnak? Ellenfeleink, gyarmatosítóink voltak közelebb mindig az európai történet kohójához? Vagy faji fegyelmetlenségünk, a romló bennszülött erkölcs bosszulta meg magát a döntő órákban?

A magyarázatok változnak; megmarad, hogy az európai válságok löktek mind mélyebbre a bennszülött sorsba, amelyből az európai műzsák oly barátságosan próbáltak kiemelni.

*

Ki ismerhetné félre, hogy a mi korszakunknak, a lefolyt negyedszázadnak is ez a vázlata: egy nagy zökkenő után iszonyú súlylyedés, bénaság, azután az élniakarás lassú vetése s végül a vihar, mely közbeszól.

Az a rendszer, amelyben az 1919-i forradalom óta élünk, talán még szűkebb, sivárabb, mint a régibb katasztrófákkal ráncszakadók. Habsburg restauráció császár nélkül: így neveztem el egy régibb írásomban, s valóban mindazok a nemzetközi elemek, amelyeket a Habsburg birodalom népeiből népei ellen kitevnyésztett: arisztokrácia, klérus, nagytőke, nagy fénnel iktattattak vissza tekintélyükbe; éppen csak a császárt nem lehetett visszahozni, idegen tilalomra. Míg körülöttünk új nemzeti államok virágoztak föl, mi a régi Habsburg-Monarchia romjait őriztük; épületeink ennek a stílusában épültek; történelmünket ennek az igazolására fogalmztuk át; szentistváni gondolat címén tulajdonképpen Mária Terézia birodalmáért vállaltuk a szomszéd népekkel az összeférhetlenséget. S ez az anakronizmus jellemezte államunkat befelé is. A parasztságot egy rövid kigazda fölbuzdulás után kirakták a politikából; a munkásság forradalmi »bűnei« miatt karczerben ült; a jól átfésült értelmiséget szigorú ellenőrzéssel idomították szolgává. Az osztrák és kiegyezett kormányok alatt sosem volt olyan kevés művelt fő az ország ügyeit

vivők közt. A gondolkozó magyar, ha fölfelé kellett néznie, nem Metternich-féle ellenfelekkel, pompásan sakkozó világfiakkal állt szemben, mint Széchenyi korában, hanem analfabétákkal.

A magyarság ebben a rendszerben csak néhány maharadszájával vetít! részt; kizárása az állam viteléből, társadalmi magára maradása, elbitangolódása — a bennszülötté válás feltételei — súlyosabbak voltak, mini bármikor. Annál csodálatosabb, hogy az államélet merevsége alatt hogy megéledi mégis a társadalom. A történelem kutatója számára ebben a negyedszázadban is az lesz a végtelenül vonzó: megfigyelni, a teljes bénaságban hogy mocordul meg apró szigeteken, itt is, ott is, a jószándék; hogy találja meg a homályból előtapogatózva jelszavait s hogy mozdítja meg fokról-fokra az égés; társadalmat. Mint a reformkorban az alsóbb nemesség, Adyék körül a zsidó polgárság most az úgynevezett középosztály alsóbb rétegei, a két-háromszáz pengős értelmiség lesz a nemzet élesztője. Felülről egy tompa konok bürokrácia nehezedvén raja: a jobbal oldalt és lefelé keresik a szövetségest. Az új magyar irodalom mellé, melyet idáig csak néhány lipótvárosi ínyenc s egy-két műveltebb munkás olvasott, ő szegődik oda olvasóul. Homályos vágyában a teljesebb, ma gyarabb nemzet után parasztimádatba esik. Ő áll a parasztságból előszivárgó népi írók mellé. Ő indít népfőiskolákat. Ő próbál a néppel barátkozni. S ő válik a bűnös középosztály, azaz önmaga legnagyobb gyalázójává.

A jelenség szociológiai értelme: a lassan ocsúdó értelmiség igyekszik itt letépni ma-

gáról a középosztályi libériát, s keresi, azokon a torz s néha ábrándos módokon amelyeket a kor megenged a munkás rétegekkel a szolidaritást.

Ugyanekkor a parasztság: városra örnélése, városiasodása is tovább folyik. Ezt a tüneményt sokan mely szomorúsággal nézik. Sajnálják a parasztságról lehulló népviseletet eliszonyodnak a szájára került slágeren, majmolt városias szokásain. Ez azonban a néprajzos és a kultúrtörténész bánata. A parasztság számára ez feltörés, haladás, kikapaszkodás egy olyan életmódból, amelyet ázsiai parasztmezőgazdaságunk tart fenn az ország nagy részében. A népfőiskolák gyűszűkkel mennek elébe egy hatalmas folyamnak, mely a parasztságot a városi műveltség felé viszi. Ma az egész ország egy népfőiskola, a falusi nép nagyrésze iskolába iratkozik, ki jóba, ki rosszba: ki a gyárak, ki a cselédsors, ki az ondolálós bolt iskolájába, de iskolába. Érdemes megnézni a vidéki polgárik bejáró tanulóit, milyen távolságokról jönnek apró falkáikban; — hajnali háromnegykor kelnek, este hatra érnek haza — rajtuk, az ő szüleikben lehet mérni a parasztság törtetését a fény felé, amelynek a népi író csak előreszökött tagja. S elődeik: a városokba már begyökeresedett munkásság, azokat sem béníthatta meg sem a politikai vesztegzár, sem a harmincas évek gazdasági nyomorúsága. A városi szakmunkásság közt ma már egyre ritkább, aki polgárit nem végzett; a jobb műhelyekben felnőtt ifjak műveltsége, ha másféle is, eléri érettségizett társaikét. Nézzenek meg egy szakácsot, elektrotechnikust a műhelyen kívül, öltözetében, beszé-

dében, szokásaiban ahig üt el, ha csak nem előnyére, attól az értelmiségi rétegtől, amely egyre nagyobb százalékban kerül ki az ő fiaiból.

S a társadalmi kiegyenlítődés jelenségei mögé (mely oly groteszk ellentétben áll az államvezetők mandarin etikettjével kertvárosokba szétszóró nagyvárosok, megyényi területeket ellepő gyümölcsöskertek rajzolják fel az új kultúráját, melyen ez a fény felé törő bennszülött nép méltó hazát találhatna. Hivatalukba belécsömörlött értelmiségiek, szabad idejükben ojtogató hivatalszolgák, gyári munkások a magasabb földművelésre rákapott gazdaifjak törekednek abba a Kertmagyarországba, melynek apró városócokkal s villamosított tanyákkal teleszórt tájképét ők talán még elképzelni se tudják, csendes, emberies «kispolágrinak» gúnyolt hajlamaikban mégis ők készítgetik. Az írónak, a gondolkozónak valóban csak oda kellett állnia e társadalmi folyamatok valamelyike mellé, álmodni vagy káromkodni értük, a küzdőket megmintázni, s a veszélyeket elkiáltani, a széteső dolgokat összekapcsolni, s méltó munkát talált egy életre. S a magyar irodalom pezsgett is a munkától ezekben az esztendőekben. Majd csak ha tisztább távlatunk lesz az összehasonlításra, akkor csodálkozunk el, mennyi erőt vetett irodalmába ez a bennszülött nép; pedig tán sehol sem következ el annyit azért, hogy a szellemet az írókopókkal lefogva tartsák, a valódi írókat egymásnak ugrasszák, s az irodalom hangját összezavarják. A viták, a gyűlölség, a bennszülött erkölcs torz kinövései persze feltűnőbbek, mint a művel alján leszűrődő halk

magyar ideológia; de hogy ilyen is van, épp önöknek nem kell bizonyítanom. A nagy író itt abban különbözik a kicsinytől, hogy többet, nagyobb láthatárt, teljesebb igazságot lát, de nem abban, hogy mást.

Sajnos, e sok jó törekvés fölött is ott volt a végzet: a mi érésünk megint lassúbb volt, mint Európa közbeszóló kedve. 1935-ben már azért erőltettük annyira, akár csíny árán is, hogy a társadalom jóösztonei az államvezetésben is érvényesüljenek, mert nyilvánvaló volt, hogy Európa új krízis felé megy, amely bennünket a régiéknél is készületlenebbül talál. A rendszer azonban sokkal merevebb volt, semhogy megértett volna bennünket. Félredobott javaslataink legfőllebb utólag szolgálhatnak összehasonlításul. A »Magyar-ság és Európa«-féle műveket olvasva önök is elgondolkozhatnak: hol lennénk most, ha a magyar politika a dunai összetartás és a szövetkezeti szocializmus eszméin indul el, s hová jutottunk így.

Az elmulasztott alkalom kétségbeeséséből a katasztrófa beköszöntése vert föl. Én ezt a háborút az első pillanattól mély pesszimizmussal néztem. Nemcsak a háború pusztításaitól: megszállásoktól, bombázásoktól, a legjobbak elhurcoltatásától féltettem azt, amit idáig csináltunk, sokkal inkább a háború utáni »rendezés«-től. Az az «üdvösség» amellyel Európa fog megajándékozni, nem az lesz, amely társadalmunk halk folyamataiban készül. Nem is leirat, hisz azokat odakinn senki sem ismeri. Előrelátható volt,

hogy kívülről neveznek ki ránk »megváltók«-at, s mint minden kinevezésnél, ennél is a protekció érvényesül: a dugaszban levők közül az lesz a »poglavnik:«, akit a külföldön élő tanácsadók s hazai sugalmazóik a legalkalmasabbnak tartanak. Mondjuk-e, hogy ezek a tanácsadók — még a jóndulatúak is, — keveset tudnak a magyarság valódi állapotáról, a rosszindulatnak pedig első dühükkel épp az ellen fognak fordulni, ami itt a bennszülöttek védelmére fölépült, s az ő illetékességüket vitássá teheti.

Amit 1939 óta csináltam, (s mások is csinálták) annak a végső célja mindig ez volt: a magyarságot egy ilyen »üdvözítő terror« ellen beoltani, s amennyire lehet, megszervezni. Faji nyomás nehezedvén ránk, fikoizni kellett a bennszülött öntudatot. Ezért frissítettük föl történelmünket, s szabadítottuk föl művelődésünk legmélyebb, leghathatósabb ellenanyagait. Minél több embert igyekeztünk bevonni az új magyar szellem hatása alá. Ezért próbáltuk a magyar irodalom számára kicsikarni a legnagyobb szószéket, a színpadot, ezért erőltettük a népfőiskolákat; ezért jártuk ügynökként az országot. A végső cél ez lett volna: olyan radikális tábort állítani föl ebben az országban, amelynek nézeteit (s azokban a bennszülöttek valódi érdekeit) a ránk küldött megváltóknak is figyelembe kell venniük.

Nem mondhatjuk, hogy ez a tankokkal versenyző, bombáktól szorított nemzetszervező kedv egészen eredménytelen volt. Seholy meg nem cáfolódott a fegyverek közt hallgató múzsákról szóló közhely, mint Magyarországon ebben a négy-öt esztendőben.

El sem tudjuk olvasni, föl sem tudjuk lapátolni, mit termőit a magyar irodalom ebben a szörnyű szorításban. S ezeket az írásokat olyan olvasóréteg falta, amilyen Magyarországon talán sohasem volt. Ha egy félvállás ilyen helyzetekben segítene: rajtunk segítve volna. Sajnos, ehhez némi szervezettség is kellene s hatalmi kifosztottságunk s a megromlott bennszülött erkölcs ebben volt gyenge. A rendszernek volt állama, a gyarmatosítók megváltó jelöltjeinek tőkékük, sajtójuk, kész szervezeteik; a bennszülötteknek azonban nem volt csak irodalmuk s egy kis lelkesedésük. Ezt könnyű volt elszigetelni, ahogy a háborús nyelv mondja: elreteszteni. Ennél is súlyosabb volt erkölcsiükben a hiány. Azt senki el nem képzelheti, milyen emberfölötti kísérlet volt itt csak az írókat is a maguk és népük érdekeinek a védelmére (ahogy Illyés mondta), egy »szekértáborba« összehozni. Nem is sikerült soha. A kívülről bujtogatók, a maguk gyarmatát készítőek mindig erősebbek voltak. Elképzelhetetlen, hogyha mi leülünk: az átalakulás programjában meg ne egyezhessünk. Önök tanúi voltak itt taval: mily könnyű volt látszólag áthidalhatatlan álláspontokat megfelelő környezetben összehangolni. De azután jött a meg nem felelő környezet, az egymás feje követelése, s elromlott ez is. Most pedig itt van a háború vége, s minden eszmecsere késő és reménytelen. Az emberek nem meggyőzni és meggyőződni akarnak, hanem ítélni és szerepet játszani.

Látom persze én is (s furcsa válna, ha éppen én nem látnám), hogy akármilyen nagy megnyomorodást tartogatnak szá-

niunkra a most jövő hónapok: ugyanakkor *óriási* rés is nyílt, hogy a magyarság a maga természete s legjobb gondolkodóinak a tervei szerint, minél nagyobb tömegek javára rendezze be az életét. Ha megcsonkítanak, szét is szabdálnak, vagy másfelekép helyeznek gyámság alá: az öntisztulás útja nyitva áll előttünk az életet leszorító mézsvázát ledobhatjuk. A magyarság ennek a háborúnak a végét sokkal jobb kondícióban érte meg, mint az előző világháborúét. Háborús veszteségei kisebbek, jóléte nagyobb, ideológiája kész. S én mégis aggodalommal nézet a most következő hónapokba, s nagy öröndetes meglepetés lesz a számomra, ha ez az átalakulás nem karikatúrájául üt ki annak a magyar forradalomnak, amelyre mindnyájan számítunk.

Aki ezt a jóslatot hallja, tán nevet. Ez az ember már megint a maga jövőjét téveszti össze a nemzetével. Minthogy őt magát az átalakulásnak nem a vezérei, sőt, ha a sajtónak hinni lehet, proskribáltjai közt emlegetik, már a jövőről is lemond; a nemzetnek csak elvesznie szabad az ő kuruzslószerei nélkül. S tán érthető is lenne, ha műveimre ülnék, s azt mondanám: de hallatlanul is gazdagnak kell ennek a magyar nemzetnek lennie, hogy nagy perceiben a jobbításnak ezt az ötvenkötetes véuykönyvét csak eltüzelni tudja, s rossz szimatot foghatnék arról a magyar forradalomról, melynek prezuntív vezérei Szekfű Gyulát a magyar parasztság hálájáról biztosítják, engem pedig a kötéllel kínálnak. Én azonban nagyon jól tudom, hogy a történelemnek természetében van az igazágtalanság, s alapjában üdvös változásoknak nálam értékesebb

emberek estek már áldozatául. Azt meg csak fáradt rostjaim tudják, hogy a nyugalom, mellyel a mellőzés kínál, mennyivel kedvesebb nejein, mint a felelősségnek az a súlyos formája, amelyet ennek az átalakulásnak a magyar vezérei viselnek majd. Még a nyugalomnak azaz igen csöndes formája is, mellyel az ittlévők közül egyesek megfenyegettek. Egy gondolkozó számára, aki gondolatai kikerülhetetlenségét érzi, az, hogy meghalhat értük, a legnagyobb megtiszteltetés. Még a halhatatlanság könyvvitelében is felér hús évi eszeveszett munkával s továbbrugdos tással.

Nem; sokkal jobban belé vagyunk fonódva ebbe az ügybe, semhogy vele szemben tudnánk aggódni magunkért. Ha új életet kapnék: tán nem tenném föl bennszülöttek dolgára. De ha már benne vagyok, tiszta szívvel kívánom azoknak a sikerét akik a magyar jövőből olyan gyanús módon kirekesztenek. Bár cáfolnák meg aggodalmaimat; bár lát szana eredményeik csúcсарól a minket ért igazságtalanság annak a minimális veszteségnek, amely nélkül nagy dolgok nem is eshetnek meg. Én, bármit kezdjenek, még ha ellenem is, bajtársuknak érzem magamat, s mint szurkoló, mellettük leszek. A duzzogás kényelme helyett most is azért jöttem el ide, a kötelességteljesítés veszélyét vállalva, hogy mint hű műszer, leadjam számukra a lelkiismeretemben kialakult jelzéseket.

Elsősorban azokhoz a magyar emberekhez fordulok, akik az új magyar szellem hét évtizedes erőfeszítéseit ismerik, s az átalaku-

lás vezérkarába is belekerülnek. Tán nincs is tiszta fogalmuk róla, milyen nehézségek elé mennek mekkora felelősséget vesznek magukra, s milyen borzalmas vád lehet az árnyéka közszereplésüknek. Mivel támogathatja őket a magyar szellem? Csakis azzal, hogy rájuk függeszti tiszta pillantását, figyelmezteti őket, hol kell vigyázniok, melyek azok a kérdések, amelyekben felügyelet alatt állanak. Magam három dolgot kötök a leltükre.

Hogy a szabadság, amelyet hoznak, valóban a magyarság felszabadulása legyen. Egy rendszer önmagában nem válthat meg egy népet; minden attól függ: kik, milyen módon, milyen ösztönökkel alkalmazzák. A tőkésrend, melynek Nyugat magas ipari civilizációját s polgári jólétét köszönheti, a magyar népet, láttuk, még mélyebbre taszította bennszülött sorsába. Azt sem kell bővebben magyarázni, hogy az angolszász jellegű kapitalizmusnak a bevezetése vagy visszahozása a magyarság részesedését a nemzeti vagyonban szinte órák alatt megcsappan tana. De talán nem olyan szembeszökő, hogy a szocialista rendnek is megvannak, tán még nagyobb mértékben, az ilyesféle veszélyei. Képzeljének el egy szocialista államot, ahol a szabad parasztságot olhojzokba terelték, a kisiparosságnak nagy közös műhelyekben kell dolgoznia, az értelmiség a legszorosabb felügyelet alatt áll, s ebben az államban az ellenőrzöttek magyarok, az ellenőrzők pedig busmanok vagy tibetiek. Ugyebár ez a szocialista állam aligha lesz jobb a legsötétebb jobbágságnál, még ha formailag tiszteletben tartja is a szocializmus alapelveit! Önök

nagyon jól tudják, hogy nem busmanokra és tibetiekre gondolok,

Épp nekem jogom van a zsidókérdésről néhány szót ejtenem; már csak azért is, mert négy éven át csaknem teljesen hallgattam róla. Kétségtelen, hogy a zsidókérdést is a világtörténelem hozta vissza ránk minden eddiginél súlyosabb alakban. Egyesek emlékeznek a „Kisebbségben“ passzusára, amelyért a nyilasok annyira haragudtak. Ha a helyzet az marad, ami 1937-ben volt: Magyarországon harminc év múlva nincs zsidókérdés; a zsidóság elillan fölfelé, a gyermektelen jómód retortáin. Azóta minden őket reaktiválta. Elsősorban a zsidótörvények, amelyek nem engedték meg, hogy zsidók legyenek a zsidók; az »őskeresztény« középosztályból kellett zsidókat bérelniök. Elmagyarosodott, fél-, negyed-zsidókat szorítottak a megbélyegzéssel közéjük. A nemzeti ellenállás napilapjait csak az ő pénzükön lehetett megszervezni. Volt legitimisták, fajvédők, klerikálisok szorultak át az ő fennhatóságuk alá. S most itt van egy béke, amelynek ők lesznek a sűgói, s ők lehetnek a kinevezett megváltói is. A zsidókérdésben én sohasem általánosítottam, kritikáin és írásaim ezt eléggé bizonyítják. Az azonban egészen természetes, hogy az önkritikátlan, bosszúsomjas zsidóságnak a szemérmes kultúratisztelővel szemben ebben a négy-öt évben rendkívül meg kellett erősödnie.

2. A másik, amit számonkérünk: ne engedjék megnyomorítani azt a munkásnépet, »amelynek az érdeke a szájukon van« Az európai társadalom nem úgy fejlődött, ahogy a múlt század nagy szocialista gondolkozói

előre látták, ők azt hitték, hogy a kapitalista fejlődés végén néhány óriás tőkés áll majd s a nincstelen proletárok milliói. Éppen fordítva történt: a kispolgárnak nevezett elem volt az, amely hihetetlenül elszaporodott, s a klasszikus értelemben vett proletárság van (viszonylag legalább) apadóban. A közhelyes szocialista gondolkozás a gyári munkásságra, a földmunkásságra s a gazdasági cselédségre épít, s némi lenézéssel kezeli a „kispolgár* - okát: a földes parasztságot, a szabad iparosokat, kereskedőket, a közüzemi alkalmazottakat, az értelmiséget. Pedig ahogy én számítgatom: az arány Magyarországon legalább 1:1, de inkább 2:1 az utóbbiak javára. S minél több nagybirtokot osztanánk föl, minél nagyszerűbb gépekkel pótolják a gyárak a, tudatlan munkát, ez a kispolgári elem annál nagyobbra fog nőni. Gazdasági életünk, magára Hagyva, a proletariátus kiküszöbölése felé halad. S ez nagyon üdvös folyamat, hisz az az iparkodás, gazdasági tudás, fogékony-ság, ami egy nemzet ereje elsősorban a kispolgári réteg tulajdona. Mondjam-e, hogy ezek a kispolgárok valaniennyien munkások! Az még a húsz-negyven holdas gazda is, ha történetesen nincs fia, de van egy szolgale-génye, az a kisiparos, aki jóidőkben segéddel dolgozik, sőt horribile dictu, a polgári iskolai tanárnő is, aki bejárónővel takaríttatja a lakását. Iszonyú rombolás lenne ezeket a kispolgárokat, csakhogy a klasszikus proletárokhoz jobban hasonlítsanak, elméletekhez nyomorítani, (a kisparasztokat például búzagyárakba terelni) már csak azért is, mert a szövetkezeti szocializmusban rég kész van az a, forma, amely a vállalkozás érzését s a vele

járó iparkodást is meghagyja, s a nagyobb birtokok, üzemek előnyeit is biztosítja.

3« A legnagyobb gondjuk azonban arra legyen, hogy a nemzet keze fölöslegesen be ne véreződjék. Elég baj, hogy a közelmúltban erre nem mindig vigyáztak! Mindnyájan egyetértünk abban, hogy a kispolgárság fölött levő nem munkás osztályok megszüntethetők, és meg is szüntetendők. A nagy- és középirtokok felosztásán, a nagyüzemek náció-nalizálásán mi, írófélék sohasem vitatkozunk egymással. Más azonban egy osztály likvidálása s mása beléje tartozó embereké. Én igazat adok azoknak, akik egy-két napot töltve olyan helyen, .minit Balatonföldvár, azt mondják: ezek az emberek jobb lenne, ha nem volnának. A munkárafogáson kívül azonban semmiféle emberi módunk sincs rá, hogy ne legyenek. Most is azt mondom, amit az elmúlt években: a szadizmus elsősorban a szadistának árt. De ha az indulat vérengzik, annak még van mentsége; a teóriának nincs. Különösen ha aközben önmagával is ellenkezésbe kerül. Mert hiszen, ha minden ember gazdasági körülményeinek a terméke, hogy vonható akkor értük mint egyén felelősségre! Ahol ilyen ellenmondások fölmerülhetnek, ott vagy a tudoméiban, vagy a morálban kell hibának lenni. A magyar nép kétízben is megmutatta, hogy csak akkor tud ölni, ha bősztik, s bősztülni is inkább egyénileg szeret, mint kollektíve: 1919-ben s a mostani zsidó-üldözések alatt, öröm volt a legnagyobb zsidóúsztítások idején vegyes lakosságú tájakat járn: akkora volt a különbség a német, tót és a magyar községekben. Ott a csomagvívő gyerek is zsidóheccek újságával szórakoz-

tatta, itt a szűrőbe húzódott lélek figyelt valami őtőle idegent. Ha a magyar nép természete s nem mások mögéje bujt bosszúja érvényesül: bízom benne, hogy most sem kell az új Magyarországnak vérben keresztelkednie. Csak ne higyjék olvasmányaik alapján egyesek, hogy a nélkül nincs is megkeresztelve!

S az esetleges vezérek után most hadd fordulok a valószínű áldozatokhoz Virágnyelven, de alig félreérthetően, egyre többet tanácskoznak már a sajtóban is, hogy mi történjék az új társadalomban a régi értelmiséggel. Amikor a télen egy irodalomtörténeti tanulmányommal én is fölkaavartam ilyen vitát, egy barátom nagy örömmel hozott el hozzám egy cikket: Olvasd, ennek végre nyugodtabb a hangja. Elolvastam, a hangja valóban nyugodt volt, de nem kevesebb volt benne, mint hogy az igazi munkásság nem fogadja fogadja el a magyar középosztályt értelmiségül, hanem magából fejleszt majd ki helyette értelmiséget. Én nem tudom, elgondolkoztak-e a munkáslap olvasói azon, hogy hogyan lehet egy orvosokból, mérnökökből, tanítókból hivatalnokokból álló társadalmi osztályt, melynek a lélekszáma eltartottaikkal Csonka-Magyarországon félmillió fölötte volt, tehát majd annyi, mint a gyári munkásságé, el nem fogadni. Miféle eljárással? Gázosítással? S minthogy arra a húsz harminc évre, amíg a maga gyermekeiből új értelmiség nő fel, mégsem maradhat tanítók és patikusok nélkül, az értelmiség melyik részét tartaná a cikkíró életben; nem azt-e

amely a középosztálynak felrótt bűnök legnagyobb gerjesztője és étvágycsinálója volt: Azt hiszem, minden értelmiségi ember tudja, mi lappang ezekben a higgadt, cenzúraképes mondatokban, és sok három-négyszáz pengős kisegzisiencia gondol aggódva arra a pillanatra, amelyben őt mint a bűnös középosztály tagját felelősségre találják vonni. Semmi személyes okom sincs rá, hogy ebben a pörben az értelmiség ügyvédjéül álljak föl. Az értelmiséggel tiszta számlánk van: ő nem kapott én tőlem egyebet korholásnál, s én sem őtőle védelmet a legdurvább támadások idején sem. Nem a hála mozdul meg hát bennem, még csak a lovagiasság sem, látva, hogy vetnek kockát a gyámoltalan fejére, tisztán csak az igazságérzetem. S most, amikor utólszor találkozom ennek a rétegnek több száznyi tagjával, nem vigaszt vagy bátorítást, hanem igazságot akarok neki adni. Remélem hogy az Értelmiségi Társadalomról készülő könyvem még időben a kezükbe kerül. Addig is hadd foglalom össze néhány önérzetadó szabályba, ami a számukra most a legfontosabb lehet:

1. Ne ismerjék el, hogy az értelmiségi ember nem munkás. Tavaly épp itt Szárszón fejtettem ki, milyen kevéssé illik a középosztályi szó arra a sokezer, tanultságából élő emberre, akire alkalmazzák. A középosztályhoz tartozni anyagi függetlenséget jelent és beleszólást, legalább helyi szférában, a közügyekbe. Egy ötvenholdas parasztgazdára jobban ráillik ez a meghatározás, mint a legtöbb tanárra, könyvelőre és adótisztre. Az értelmiségi ember ma már a reglama szoros járdában dolgozik, proletár módon, mint a többi

munkás. Munkája könnyebb vagy nehezebb, mint ahogy a földműves és ipari munkák közt is van nagyon sokféle; az azonban, hogy a szervezetet általában kevésbé viselné meg: óriási tévedés. Egy orvosi tömegrendelés, négy tanóra egymásután: éppolyan megterhelés, mint hajnaltól aratni. A kétféle munka közt különben egyre csökken a különbség. Az értelmiségi munkába mind több testi munka vegyül; egy orvos, egy mérnök méterkilogrammokban sokkal több munkát végez, mint ötven éve; a testi munkásra pedig, ahogy a gép a nyers munkát átveszi, egyre inkább a tervezés, a szerkesztés, <a felügyelet marad. A minap ott voltam az Egyesült Izzó műhelyében. Egy katlan előtt, amely naponta száz-húszezer villanylámpát dob ki, egyetlen munkás ül egy pálcával, a hibás körtéket elpatintva. Úgy ül ott, mint egy kínai bölcs, vagy egy városházi főhivatalnok. Azt, hogy a munkaidő és a munkabér is nivellálódóban van: mindnyájan tapasztaljuk. Míg az emelkedő értelmiségi s a süllyedő testi munkás munkaideje valahol a heti meggyenkét-negyvenöt óra körül készül találkozni: a legrosszabbul fizetett munkásréteg — a kifizetésesek mellett — ma éppen az értelmiség.

2. Ne ismerjék el azt sem, hogy az értelmiség másodrendű munkásosztály, amelyet az elsőrendű termelő osztályok alkalmazottul tartanak. Akármilyen abszurd ez a felfogás: mégis igen gyakran olvashatjuk. Alapot persze nehéz lenne alája teremteni. Mert termelő munka a csomagoló munkásé s mért nem az a tisztviselőnőé, aki a csomagot elkönyveli? Mért az a vasesztergályosé s mért nem az a mérnöké, aki a szerszámát ter-

vezi? Mért az a kertészé, aki a gyümölcsöt termeli s mért nem az a tanaré, aki a kortészt nevelik? Sokan azt mondják, hogy az értelmiség levitézlett osztály s a *jövő* a munkásosztályoké. Ennek épp a fordítottja az igaz. Az értelmiség, amely a gyárat, hivatalokat megszállja, tulajdonképen a legfrissebb munkásosztály. Fejlődése alig hatvan-hetven éves; öntudata csak most bontakozik, s ha van osztály, amely előtt nagy jövő áll, hát ez az. Nemcsak az értelmiségiek viszonylagos szarna fog rohamosan nőni a többi munkásokéval szemben, de az ipari és mezőgazdasági munka is egyre inkább értelmiségi munkává alakul. Előbb mondtuk, hogy a szakmunkások sz4nvonala már el is érte az érettségizett embereket. S amilyen iramban váltja föl mai ázsiai mezőgazdaságunkat a kertművelés, olyan mértékben foglalja el a szántóvető helyét az értelmiségi képzettségű kertész.

Én az osztályalan társadalmat. ha az nemcsak névleg van meg, de az emberek műveltségében is, másnak, mint értelmiségi társadalomnak el sem tudom képzelni. Ez az osztály az, amely a többit lassan magába öleli. Aminthogy effelé siet is ma öntudatlanul mindenki, még a munkás voltát hangsúlyozó népi író is, aki már régesrég értelmiségi ember, s csak azért hord csizmát, hogy az értelmiségi emberek versenyében magát megkülönböztesse. Az utolsó huszpnötév magyar szemléletének a legnagyobb hibája az volt, hogy a parasztságra épített mindent. A parasztság a szikla, amelyen mindennek állnia kell. Közben a szikla olvadt, s minden akart lenni, csak szikla nem. Az igazság az, hogy

a nagy medence, amelyből az egész nemzet ered, valóban a parasztság. A delta azonban mely felé az egész nemzet tart: az értelmiség.

3. Nincs tehát semmi okai annak az értelmiségnek, amely ezt a nevet megérdemli, csüggedten szállnia a jövő zűrzavarába. Még ha mind egy szálig ki is irtanának bennünket, támad új értelmiség, amellyel helyzete a mi gondolatinkat folytattatja. «Önök közül bizonyára sokaknak fáj ma a szívük, hogy nem gyári munkások vagy földmunkások. Én pedig azt mondom: sosem volt ilyen szép értelmiségi embernek lenni, mint ma. Csak az értelmiség hivatását ne felejtsek el. Értelmiségi foglalkozásukat föladhadják, válhatnak munkakönyvet, elmehetnek szőlőt kapálni, azt azonban ott is tudniok kell, hogy értelmiségi emberek s ma az értelmiség a Noé bárkája. Benne ring mindaz a hagyomány, küzdés, emlék, amit az izgalomba jött emberiség tán hajlandó volna föláldozni. S benne menti magát a Jövő nagy utópiája is: az osztályok valódi összeölekezése — egy megtisztult értelmiségi kultúrában.

(1943 augusztus.)

NAGYVÁRADI BESZÉD *)

Néhány évvel ezelőtt, amikor a magyarosított nevéek kezdték a nevüket visszaváltoztatni s a Hétháziak és Határváriak alól itt is, ott is előbújtak a Hermannok és a Hubelek: kiváló történészünk tanulmányt írt a törzsökös magyarok mozgalmáról. Azt mondta, hogy a disszimiláció megdöbbentő jelenségei közt meg kell értenie őket. De meg gondolták-e, tette hozzá intőleg, hogy ha szervezkedésük sikerül: ők, a fajmagyarok, kisebbségben lesznek, legalábbis a középosztályban. Ezt az intelmet fordítottam én vissza könyvecském címében. A professzor úr nem mond ismeretlen dolgot. Amit mi a magyarságért tettünk, kisebbségként tettük. A kisebbségi harcmóddal járó reménytelenség, megaláztatás s eltökéltség nekünk a vérünkben van.

Egy évre rá: Kolozsvárra hívtak meg, hogy a román uralom alól visszatért magyarságot az itthoniak nevében köszöntsem. Egy dologra figyelmeztettem őket. Ne feledjék el,

*) Egy szórvány internátus javára tartott előadás.

hogy kisebbségből kisebbségbe jönnek. Az a harcmódor, azok az erények, amelyeket odaát az ellenállás idején megszoktak: ideát sem lesznek fölöslegések. Hallgatóságom akkor már túl volt a visszatérés első boldogságán, s ez a tíz perces előadás váratlanul mély hatást tett raja. Mindaz, amit azóta tapasztaltak, úgy hiszem szavaim igazságáról győzhette meg őket. A valódi magyar célokért továbbra is súlyos kisebbségi sorsban kell kiizdeniök.

Az elmúlt évben a magunk fiataljait kellett kisebbségi helyzetünkre újra és újra figyelmeztetnem. Az európai befolyások harcában nálunk rövid egyensúlyhelyzet álltelő — viharok köldökében egy szélcsendes zug—s ebben a magyar lélek és érdek is szóhoz jutott. Volt egy-két sikere is. Elhódított egy-két egyetemi katedrát; megcsinálta az új magyar drámát, diákinternátusokat emelt a miagyar szegénység számára; egy jegyzetárus, aki magyar könyveket kezdett nyomtatni: az őrszag legnagyobb sikerű kiadója lett. Megdöbbenve láttam, mennyire túlbecsülik egyesek e szerény sikereket. Nemcsak, hogy győzelmet kiáltanak; de akülföldről behurcolt terrorista irányok modorát is fölveszik: emberek fejét követelik, följelentenek, proskribálnak, egymás lelkiismeretét ellenőrzik; ahelyett, hogy a magukhalk kisebbségi erőit növelnék. Ezeket dorgáltam én példámmal s szavammal. Amit ti fölülkerekedésnek láttok, csak látszat. A magyarság még igen soká, évtizedekig, sőt évszázadokig kisebbségben lesz tulajdon loidjen, mert elképzeltetlen, hogy ne legyen egy töredék, amely Európa és a világszellem nevében tör rá valódi hajlamaira s

Európában is mindig lesz irány, amely igéybeveszi a följánlkozókat. Ezeknek adtok ti erkölcsi fegyvert a kezükbe, ha módszereiket átveszitek. Nemcsak idegenben maradt szórványainknak: az egész magyarságnak igen hosszú, az eddiginél is súlyosabb kisebbségi sorsra kell összeszorított foggal és erkölcssel fölkészülnie.

*

Csak a magyarság van ilyen kisebbségi helyzetben hazájában? Csak nálunk nyomják vissza, Európára támaszkodva a valódi többséget kínos kisebbségi állapotba? Emlékezzenek a Times cikkére, amelyből a semleges fővárosok is azt olvasták ki, hogy Anglia átengedte Keleteurópát Oroszországnak. A kis népek sajtójára, már azon a néhányén, amely szabad maradt, akkor átvonaglott a fájdalom: hát így adnak-vesznek bennünket, hordának-kevés kis népeket. De Európának közel fele kis nép. Ha a latinokat is a kis népek közé számítjuk, (amint e háború tanulságai szerint azok is) közel kétharmada. Ez akétharmad Európa a nagy népek tankjai alá ejtette szabadságát. Finnországról könyveket írnak utazóink. Mi lett volna még az emberi szorgalomnak ebből a szigetéből, ha a dolgába avatkozó Európa ellen és mellett nem kell népe vérét és szorgalma kincsét hullatnia. De Finnország az igazibb Európa. Így virágozna s így kell megbénulnia a rárontó Európa miatt.

De beszéljünk egyszer őszintén olyan emberekkel, akik a nagy népek országából jönnek. Magvukig abból a kérlelhetetlenségből

vannak öntve, amelyet egymással s a védtelen népekkel szemben képviselnek Épp fordítva. Az emberiség ott talán még jobban szenved tulajdon vészes presztízstől, mint a kisnépek között, ahol legalább mártírnak érezheti magát. Köztudomású, hogy az angol irodalom szakadatlan lázongás, gúnyolódás a világpolitikát vivő angolokon. Pedig a nagy népek közül talán még; az angol hasonlít a legjobban tulajdon politikájához. A nagy népek milliói éppúgy kisebbségben vannak a maguk birodalmaiban mint a kis népek velük szemben. S gondoljunk Indiára, Kínára, Afrika, Dél-Amerika színes millióira. Nem másfél-ezer millió ember van itt kisebbségben ötszáz millióval szemben, hanem kétezer millió az ötlet vagy ötvennel. A mi szórványharcunk sem elszigetelt valami! A népek az egész világon így küzdenek egy náluk hatalmasabbal Mindenikükön ott van az a valami, amitmi az órák fordulása szerint: nemzetközi tőkének, nemzeti szocializmusnak, román megszállásnak, vörös rémnek, idegen középosztálynak, zsidó veszedelemnek nevezünk.

Mi ez a kisebbségbe sodró varázslat? Mit zúdít a fehér emberre is századok óta nem kóstolt szenvedéseket A technikával szövetkezett martalóc: a gépesített hatalmaskodás. Ez érzi úgy, hogy a másik nép lelke annyit ér, ahány ágyúja van. Ez tereli kollektív hordakhi a nemzeteket. Ez szab alacsony normákat Isten súgta gazdagságunkra. Ez ellenőrzi készülékeivel álmainkat. Eagadozás és tehetetlenség: ellenmondásnak látszik. De szörnyű ragadozó tehetetlenség van az emberrel szövetkezett gépben, nem bír megállni a lelkek leigazásában. A naponként változó el-

lenségekon túl a mi harcunk is ez ellen az ember-gép kentaur ellen folyik. Ez fog végig-gázolni szorgalmunk vetésén,“ amíg csak az emberből kisanyargott hősiesség, nagyság, önfeláldozás: — mondjuk ki, az Isten — a szeretet háziállataivá nem töri a szörnyű masinákat.

*

Hogy harcoljon a véres géperkölcse ellen, aki nem akar embertársai lelkébe tiporni, mint szövetségese? Mik a kisebbségi haicmodor örök szabályai?

Az első és legfőbb szabályt már kimondtuk s épp olyan földön, ahol faj és faj áll évszázados harcban: nem lehet eléggé hangsúlyozni. Semmiféle körülmények közt se vegyük át az ellenség harcmódját. Az elmúlt években sok vita folyt arról, hogy a magukat magyaroknak vallók közt ki az igazán magyar. Az én tréfás, de biztos ismertetőjelem ez volt! Aki azt mondja, hogy ennél vagy annál a világfordulatnál ő vagy övéi ezt és ezt fogják fölakasztani: az nem magyar. Aki azt mondja, hogy bármi lesz a háború vége, engem föl fognak akasztani, arról elhiheted, hogy magyar. Sokan azt mondják: elég bárgyú és lehangoló ismertetőjel. Én azonban ha bízom, azért bízom a magyarság jövőjében, mert ez a tréfa népünk leikéről mond ki valamit, amit mindenki ellerőrizhetett. A magyarság súlyos bajait ismertük meg az utolsó évtizedben, de ez az emberség, ez megvolt benne. S botlásai ellenére: ilyen az új elit k, amelyet ezek az évek neveltek ki belőle. Ma a dúlásnak és az emberirtásnak szörnyű fegyverei vannak. De aki a szadizmust úgy állja, hogy maga nem fertőződik

meg tőle: az biztosabban győzi le azírtót, mint valaha-

A kisebbségi harc második arany szabálya: a nagy ellenség ellen nagy lelket kell növeszteni. Engem a világháború rémségei közt ez tölt el csaknem optimizmussal: Európában sokkal több erkölcs lappang, mint hittem. A kis népek, csoportok, egyének hősiesebben védik jellegüket, mint a civilizáció langyos fürdője után várni lehetett. Még a magyarságban is javára csalódtam. Nos, a kisebbségi embernek, akár magyar, vagy holland, vagy hindu, ilyesformán kell hűségben, halálraszántásban, áldozatkészségben fokozottan fegyverkeznie. Az elnyomás arzenáljai ellen a katakombák arzenáljait kell megépítenünk. Az ember lényegesen okosabbá még tanulással sem tehető. Bizonyos körülmények közt azonban a gyávából is előugrik a hős, háborúban több példáját láttuk, hogy nemzetek, miután államukat egy pillanat elfújta, nyers népi ellenállásukkal vívták ki a világ bámulatát. S ne higyjük, hogy a lelki nagyságnak az ellenfélre nincs meg a hatása. Aki ember, az nem tud egészen szörny lenni. A hatalmaskodó is alá van aknázva belül emberiséggel. A nagyság először bőszíti, aztán megroppantja, aztán lefegyverzi. Így győzött hajdon a kereszténység is.

A harmadik szabály: szolidárisoknak kell lennünk azokkal, akik itthon minálunk s azontúl az egész világon a mi kisebbségi harcunk részesei. Ezt tartom én az igazi népiségnek. A nép nevében óriási gazságokat követnek el a világban. Az ő nevében töltik meg a legborzalmasabb tömegsírokat, Az azonban aki a népből zsarnokká, hóherrá, az élet erő-

szakos szabójává dobja föl magát, már nem nép, hanem éppolyan motorizált ember, mint aki föntiről szakadt embertársai nyakába. Én a népben azokkal tartok, akik — milliós szórványaikon — mindig lenn fognak maradni, Lenn tartja őket, hogy nem kaphatók, s nem alkalmasak a inai hatalmi módszerekre. Ezzel a néppel menjünk mi együtt. Akár szőlőmunkás az, akár polgáriiskolai tanár.

Eljött az idő, amikor Európának is gandhizmusra van szüksége. De Gandhi mozgalmát India óriási méretei, évezredes mozdulatlansága s az angolok óvatossága szabja meg. Európa változékonyabb kis népeinek nagyobb sanyargatásra, egy aktívabb gandhizmusba kell öltözniök. Idegen ez a harcmodor Európától! Szomorú volna, ha az lenne. Azt jelentené, hogy hiába nézett kétezer éven át Jézus alakjára.

Az elmúlt napokban a kis tanyán, ahol mostanában élek, az emberiség céljáról beszélgettem egyik barátommal a csendes alföldi éjszakában. Fejünk fölött a gyönyörűen nőtt diófa — Zsiga bácsi, ahogy mi hívjuk —; körülöttünk háromszáz hold szőlő almavirágzásban, azontúl az erdők ideérző ölelése. Gondoltál már arra, kérdeztem tőle, hogy mi állatok mind a növények parazitái vagyunk. Szerves anyagokat csak ők tudnak alkotni: az állat csak leéli, kifosztja őket. A ragadozó kétszeres élősködő; a parazita parazitája. Az egész állatvilágban csak az ember, főként a művész — az emberkultúra — épít növény farinán. Barátom, aki maga is költő, rögtön megértette és fölkapta a gondolatot. Igen: az ember a legtökéletesebb állat, minél különb, annál jobban hasonlít a növényekre s annál ke-

vésbé az állatokra. Mintha ez volna a hivatása a földön: a világ növényi alaptermészetét helyreállítani: az állatvilág ragadozó kedvét a növények csendesebb erkölcsére szorítani. Hisz harcolnak a növények is: lám Zsiga bácsi is elnőtte a szomszédos fenyő féloldalát. De ebből a harcból mégis hiányzik a gyilkolás szörnyű másodperce. Ők úgy harcolnak, mint a művészek: az erősebb túlnövi társait. S az ember, amikor teremt, a növénynél is növényebb. Ő az a parazita, aki a gazda növény pártjára áll; előbb csak mint mezőgazda, később mint moralista is. Kiírtja a cserebogarat és odút állít a cinkének. Legyőzi lassan magában a gyilkost s fája lesz a teremtő igénytelenségnek.

Ez a mi éjszakai beszélgetésünk nem tartozik voltaképpen a mostani előadásra. De talán megértik, mért függesztem a végire. Voltaképpen egy harc folyik a világban. A mi küzdelmünknek, akár tanulmányt írunk, akár szórványinternátust alapítunk: csak úgy van jogosultsága, ha az emberiség nagy harcába folyik bele. A növényemberébe a ragadozó ellen.

(1943 június.)

TARTSD MAGAD

A napokban egy fiatalember jött ki hozzám, a ködös törökvésziúti estébe. Móricz Zsigmonddal ügynököltük az Alföldet, amikor megismertem. Ő akkor végezte a kollégiumot s a városházi díszelőadás utam egy cserkészörs piciny szobájában vallatott a társai nevében. Ma végzett ember; nemcsak állása van, már múltja is. A szegedi diákok közé úgy jár haza, mint aki *új*, nagy mozgalmi tervei közt kezdeti alkotásairól sem akar megfeledkezni.

Én visszaemlékezem a négy év előtti aggodalmaira. Akkor az elfásulástól féltette magát s kortársait. Ők már hatodik-hetedikes korukban mindent tudtak, amit sorskérdésekben az első reformhullám fölvetett. Ami rólunk harc közben lehorzsolódott, gondosan összegyűjtve ott volt az ő kartotékjaikban. De nem kell-e cinizmusba és renyheségbe átcsapnia ennek a mohóságnak, ha a társadalom nem tud mit kezdeni velük? Ha ők is nyolcvanpengős állásokért fognak ügyeskedni, mint elődeik?

Mennyire mások a mai aggályai! Ma attól fél, nem rontja-e meg őt és kortársait a sok könnyű lehetőség. Rajta még ott volt az egyetem tejcsoppja s már komoly, felnőtt

munkakörök közt választhatott. A mostani háromszáz pengős állása mind közt a legszerényebb. Azért szemelte ki, mert az a legideiglenebb. Láthat, tanulhat, anélkül, hogy lehorgonyozna. A kortársain is ez tűnik föl: nemcsak jó állásokhoz, de néha meglepő hatáskörhöz is jutnak. Még a diákkori eszményeiket sem kell látszólag megtagadni érte. Sőt épp most nyílik alkalom a tetteváltásukra. Éppen csak a közérzete nem jó az embernek, mintha ez a gyors érvényesülés: az ördög előlege volnfr. Az ifjúsági egyesületekben is két-három éve még volt gőz, tartás. Most összeesnek. Az ifjúság ereje más szelepeken enged ki. Baj ez? Hisz a reformkor diákjai is ott úsztak egykettőre a közélet nyílt tengerén. Mért nem tud ő mégsem ennek a megnyílt »szézárnak« örülni: a maga jó dolgát valóságnak elfogadni!?

A mai fiatal emberek persze túl jól ismernek bennünket. Lehet, hogy az enyém is a szájam íze szerint aggályoskodik. Azért aggályoskodik, hogy mentetetőznie ne kelljen. Én azonban beugrom ma is. Semmit sem féltek úgy, mint a mások ifjúságát. Azt az ifjúságot, amely még nincs befogva, lekötve, magának morfondíroz, szenved és tanul gomolygó elhagyatottságában. Van egy teóriám: az ember annyit ér, amekkora kortyot ivott ebből az ifjúságból. Én legalább ma is abból élek, amit tizennégy- és huszonkétéves korom közt néhány kertben összeábrándoztam. Pedig milyen éretlen gyermek voltam én ezekhez a kartotékos, mozgalmazó ifjakhoz képest. Amifőz okmar a földkérdés minden csinjabinját ismertek: én a szilasi ház mögött egy új inagyár háború számára gyűjtöttem diákhadse-

reget. Almomban persze, mert az egész világháborút át álmodtam. Amikor ők már országos példájú diák kaszinót szerveztek: én a bogárdi Csipkerózsza-kertben Berzsenyi-szabású ódákat írtam és angolul olvastam Shakespearet, anélkül, hogy valaha egy angol szót hallottam volna. S ugyan hány hónappal voltam fiatalabb, mint barátom most, amikor a Múzeumkertben, mint menzakerülő diák a kórbonctanom fölé merész élettani elméleteket költöttem és egy március délelőtt Dózsa Györgyről kezdettem tragédiát. Egy elmúlt gyermekkor volt; de ma is azt élem és tisztítom, ami védett elhagyottságából felgomolygott. Amikor huszonötéves koromban a véletlen író csinált belőlem, ezt az árnyékot, ezt a félhomályt kerestem további hét éven át. Inkább írtam gyanús, felvágatlan folyóiratokba, ahol ellenőrzés nélkül »gomolyoghattam«, mint a Nyugatba, ahol rajtam volt az irodalom szeme. Egyedül csinált folyóiratommal is jezt a termékeny, eldugott, félig felelős ifjúságot akartam meghosszabbítani. Ma már tudom, hogy önvédelem volt. Az a legjobb, amit ebben a félhomályban írtam, Ha negyvenéves koromig meghosszabbíthatom, tízszer különb ember válik belőlem. A teljes fény, a következetes szerep, a közélet: az égeti el az embert. Az az amitől rettegni, amire takarékoskodni kell. Lehet, hogy mások nem annyira esendők velem szemben. Akkor is: legyen mit belevetni számítson, amit belevetnek.

Mindig rettenetesen sajnáltam azokat a fiatalokat, akik korán estek a nyilvánosság hatalmába. Akár rosszhiszemű társaságok bérelték ki kora okosságukat, akár szép ügyekbe álltak be tüzzel kardoskodni. A körülöttünk

folyó éretlen tusákban is ez bánt. Az ellenség, az még csak megérdemli, hogy így pazarolja el a legdrágábbat. De a vak »párthívek«, akik nem látják, hogy a »mozgalom« elveszi azt is, amijük volt; elverekszik az életüket anélkül, hogy gyűjthettek volna raja. »Tanuljatok meg kétszáz francia, horvát vagy román szót s nekem is többet használtatok, mint egy visszakámpoló tanulmánnyal«. Nem azt mondom én, hogy az ifjúság ne tegye meg kötelességét. Mi is voltunk egyszerre négy gyerek házitanítója s pelyhes állal vettük föl a csa Iád gondját. A robot, a harctér is jó iskola, ha az ember élve kerül ki belőle. Csak a sorsát ne lőj jé el idő előtt. Maradjon benne valami, ami gyűjt, készülődik, figyel és tartogat. Legyen ellenállás benne a lehetőségek füttyjelével szemben. Ki ne ismerné ezeket a csábító jeleket! Nem is az érvényesülés; a tetterő, a képzelet az, ami az ifjú hátán szaladgálni kezd rájuk. De gondoljon a lelkére s vigyázzon. Nagy oka van annak, hogy a tehetségek mért jelentkeznek mindig fürtösen, csapatban. A közül a rengeteg jóképességű ember közül csak az lesz tehetség, aki eltalálja, vagy aki helyett a sors eltalálja a belépés idejét. Az ember voltaképp egy szót mond ki az egész életével s az nem mindegy, hogy ki mikor kezdi el mondani. A mai idők: nem reformkor; nem arra valók, hogy egy ifjú fenntartás nélkül odadobja magát beléjük. A nemzetnek is messzebb kell gondolnia, semhogy odaadhassa ezeknek az időknek a.z ifjúságát. Tévedés, hogy az aktualitás a fiataloké s az öregeké az -előrelátás. Épp fordítva: az öregek már csak arra valók, hogy az aktualitás megegye őket; az ifjúságnak kell messzebb néznie, a távolba

cihelődni. Nagy nemzedékek mindig akkor lépnek föl, amikor egy korszakforduló után a vizek letisztulnak s egy csomó új lélek körülnéz, hogy a többinek az új helyzetet elmagyarázza. Még nem tudjuk, melyik évvel záródik le az a negyedszázad, amelyben mi voltunk a széttekintők, 1943-mal vagy 45-tel, de biztos, hogy le fog záródni. S a nemzetnek sokkal nagyobb érdeke, hogy akkor csöndben érlelt fiatalok nyomuljanak föl belőle, mint hogy inajkijisMbeléclaráltassanak a napok káoszába.

Huszonöt éve ringatom magamban Ady egyik alig észrevett versét. »Tartsd magad, Sors, élet és Idő szabad, S ki várni érez, várni tud. — Várni tud Kinek önénje nem hazug S nem hord össze hetet, havat. — Tartsd magad, Mert most az a leggazdagabb, Ki várni érez, várni tud.« Ő üzente ezt nekünk, akkori fiataloknak egy negyedszázada. Én még a színpadra is fölvittem, hogy többen értsék. Úgy érzem, ennél jobb jelszót nem választhatnának hunpostájukban az egymást követő magyar nemzedékek. Tartsd magad, kiáltjuk a homályban lapulók felé. Azaz: mi már kimondtuk a magunkét; — azokhoz az időkhöz, amelyben élnünk adatott. Ti zárjátok szívetekbe dolgaink tanulságát s alkalmazkodjatok az időhöz, amely a tietek lesz. Ez az alkalmazkodás, a jónak ez a megjegyzése: ez biztosítja a szép és az igaz továbbélését a történelem kataklizmáin keresztül. Tartsd magad, tartsátok magatokat, könyörgünk folytatóinknak s bíráinknak. S ahogy a jövő szikláiról, az idő rejtett völgyeiből a hang visszaverődik: a szó másik értelme is fölzendül bennünk. Tartsd magad. Azaz: tartsuk magunkat mi is, figyelmeztetők. A kor, amelynek fiai voltunk, velünk

temetkezik. Most kell megmutatni, hogy a szó, amelyet a nemzethez intéztünk, nem szófia, mégér egy életet. Ez a néhány év, hónap még a mienk, mai őrzőké. Legyünk méltók rá. Tartsuk magunkat úgy, hogy az ifjúság, amelynek nem látott szeme rajtunk függ, szép leckét kapjon, magát tartván, a magatartásra.

(1943 február.)

ÚJ ÉVRE

Az ember csak a másodrendű dolgait mérlegeti az agyával; a sorsról a közérzetével gondolkodik. Az értelem ilyenkor inkább csak leír és elemez. Amit ez a sokszimatú érzékszerv egy benyomásban összekavart: szétbontja, kifejti, megokolja. A jók önkívületét nem tiszteljük többé. A végzet azonban ma is lényünk mélyéből réved a dadogó szájszéltre.

1943 küszöbén ez a belső-Pythia énbenem ilyesformát suttog. „Az erdő már nem olyan sötét... Átérezem fáin a fényt. Eddig: mintha jobban és jobban ránk szorulna, Most ikifelé megyünk. Az árnyék, a rengeteg szorongása, az velünk marad. De nem a szenvedés a legnagyobb rossz... Valamit, ami fontos volt, folytathatunk.“ Magam is mosolygok, miközben leírom. De higgyék el, abban, aki bízik a közérzetében (mely magára hagyottan egy hisztérikus állat, de kellően megnevelve egy tökéletesebb értelem), az ilyen benyomások döntik el: merre megy, mit csinál; tétlen görbed-e, vagy a könyökéből is munka szikrázik. Egy fél éve én ebben az érzésben lélekzem. Ez küzdte le kedélyemben a betegséget, a csapást. Most, hogy indo-

kolnom kell: mégis meghökkenek tőle. Hogy értetem meg, épp ma, viszonylagos optimizmusát?

Először tán azt a másik elborító, össze szorító érzést kell megmagyaráznom. Az eszmék szép vegytanát üztük: gondolkozásunkban, előítéletünkben készítgettük az új európai embert: a hagyomány-hordót és szocialistát. S akkor egyszerre ránkborult a történelem. Azt dörögte: ostobasággal töltöttük az időt. Az egyéniségek összhangjában hittünk, népekében és emberekében, s ő azzal fenyegetett meg, hogy ami egyéniség maradt a világban, azt is összeolvasztja. Eöhhögő ujjal mutatott a nemzetekre: Nézd, hogy omlanak össze, milyen barbárok, milyen kevés bennük az erkölcsi erő. Az ember nem adta meg magát. De nem tudta, mennyi az igaz abban, amit a tények hangján kiált. S ami jó volt benne, lassan betakarta. A múlt lett: jövőkön s a halottak: társaságunk.

A „közérzet“ most innét fog új szelet. Hogy mi lesz a háború vége: fogalmam sincs róla. Az a belső Pythia nem is foglalkozik ilyen jóslásokkal. Egyet lát: a világban sokkal több erkölcs lappang, mint gondolta. Nem érett meg rá, hogy, mint az Izlám talpa alá került ókori népek: egy alaktalan maszszaba olvadjon. Az individualitások tartják magukat; népek és emberek, még a kicsinyek is; Alig van a földön nemzet, amely több bátorságot nem mutatott, mint amennyit vártunk tőle. S talán azoknak is csak az órájuk nem jött még el. Én ezt a háborút kezdetől lógva egy óriási vizsgának fogtam föl. az egymást tépő nemzetek közt folyt;

a technika zsarnok tehetetlensége s az emberiség erkölcsi ereje közt. S már bízom az utóbbiban. Akármilyen véget ér, annak aki rendet teremt, számba kell vennie ezt a rengeteg magához és Isten tarka szándékához hű egyéniséget. Csak harmóniát parancsolhajt rájuk, nem megsemmisülést. S ebben a világban, akármilyen szörnyű feltételek közt, mi is folytathatjuk, a magunkét. Vagy legalább a gondolataink. Nem is a mi gondolataink. A gondolatok, amelyek velünk gondoltatták maguk.

Nem tartom, mint sok íróféle, a háborút csak rossznak. Voltak alkotó háborúk is; más eszköz nem pótolhatta őket. így születt meg Nagy Sándor háborúiból a hellénizált Kelet. Alkotó háborúk alakították ki a középkori Franciaországot; ilyennek tekinthetők még a keresztes háborúk is. Furcsa, hogy épp az újkor világnézeti háborúit nem lehet közbük sorolni. Ezek majd mindig akörül tomboltak, amin a jobb lelkek túl voltak már. Parisban Coligny teste körül tolongtak a Szent Bertalan-éj mészárosai s amiből jövő lett: a Montaigne magányos tűnődése s Hospital vallási türelme. Abban az évben, amely Fehérhegyen a cseh protestánsok vesztét látta: a legnagyobb történelmi esemény, hogy Ulmban egy francia önkéntesben megfogamzik a tekintélytelen tudomány eszméje: a Discours de la Methode. Nem volt sokkal termékenyebb a másik nagy világnézeti háború sem: a francia „gloire“-é és a, „sötétség“. A francia forradalmat követő háborúk: inkább csak meg-

állították az eszmék fejlődését, amely kipatantotta őket. Schiller Posa márkija, a harmincas években ott folytatja a nemes bujtogatást, ahol 1789-ben abbahagyta. Mi 1840 körül érkezünk fel másodszer az 1790-i országgyűlésre. Az új Franciaország pedig Mme Staeltól Proudhonig egy nagy laboratórium lesz, amelyben az észszerűbb forradalmat készítgetik az első helyett.

Azt remélem, hogy a huszadik század világnézeti háborúira is, mint veszélyes és fölösleges „intermezzok“-ra gondol majd vissza az emberiség. Arról, ami a zászlókra van írva: marxizmus, liberalizmus, ultranacionizmus, rég tudjuk, hogy a múlt század szenvedélyei. Olyasfélék, mint 1630 körül a „wittembergai pontok vagy a tridenti zsinat határozatai. Mi csak azt nem láttuk: nem lesz-e elég erejük az emberiséget egy szellemi merevségben lerögzíteni. II. Fülöpben erre éppúgy megvolt a hajlam, mint Cromwellben; a Konvent hőseiben éppúgy, mint Metternichben. De ineninyivel félelmeőbb eszközeik vannak rá a mostaniaknak. A meghaladt eszmék ma mint fölizgatott tömegek néznek az élő gondolatra s a gépekben olyan ktfpókat kapott a hatalom, amilyenekről a hajdani Fouchék nem is álmodhattak. Az ember látta ezt s nem tehetett mást, csonthéjjal vette körül magában a magot. Most ezalatt a csonthéj alatt dobban meg a remény. Egy fél éve azon kapom magam, hogy folytatgatom a gondolatokat, amelyeket a Magyarság és Európa óta inkább csak óvtam...

De hát mi is az, amit folytatni akarunk?

A romantika tanulmányozása egy meglepő, de kikerülhetetlen kérdéssel kezdődik: Mi az oka, hogy az írók egyik századról a másikra többé-kevésbé megőrültek? A romantika kora, nálunk s a külföldön is, ott kezdődött, ahol a mérsékelt örültség. A börtönéből hazavergődött Kazinczy, a nyájas társasági ember nem győz csodálkozni ezen a betegségen. Milyen tanult ifjú ez a Kölcsey, de az az ő eliszonytató tassoizmusa! S mennyi diogenesi rousseauizmus van ebben a mi lelkes Berzsenyinkben is! A francia irodalomban még feltűnőbb, hogy elszaporodtak Chateaubriand óta az örültek. Széchenyi-könyvemben kiborítogattam ennek az állapotnak a lélektanát. Hogy szakad ki a társaságból a romantikust Hogy épít ködből falat maga köré! Hogy növeszti mögötte a lelkét. Hogy próbál a ködfalán át a világba visszatalálni s hogy töri össze magát rajt, ahányszor nekilendül. A harmincas évek forradalmi láza, igaz, megint visszacsábítja az életbe a költőt. Lamartine szépen imbolygó útja a köztársaság csúcsára, vagy a mi Vörösmartynk költő fejedelemsége: példája s egyben mértéke is ennek a visszatérésnek. De Franciaországban a romantika legtevékenyebb éveiben is voltak Alfréd de Vigny-féle lelkek, akik a századot visszautasították. A század második felében Flaubert-rel és Baudelaire-rel ezek kerülnek fölül.

A jó irodalom azóta különtség és visszautasítás. A társadalom a költőket szolta meg érte, pedig magát kellett volna. A legjobbak csak akfcor válnak különccé, ha nincs más választásuk. Ma már látjuk, hogy a kultúra hígulása volt az, ami ellen tiltakoz-

tak. A huszadik század gondolkozóinak, ez volt a nagy művük: megértették mitől iszonyodtak és hová kíváncsoztak előttük a költők. A középkor, amely az első romantikusok számára sötétben csillogó kaland volt, most lesz (kezdetlegességében is) egy tökéletesebb Európa képe, amelynek még volt vallása, egyéniségeit a veszély faragta, az üdvösség nevelte s az isteni rend hangolta egy kultúrába. Visszatérni ebbe a középkorba nem lehet. „Új középkort“ sem csinálhatunk. De ellene lehet szegezni civilizációnknak a nagy, kultúra sugárzó példát s ápolni lehet magunkban (dogmák és egyházak nélkül is) a vallásos erőket. Ez volt az, amit én a „minőség forradalmának“ neveztem el. S ha némi optimizmus van bennem: az nem a bőrömben apadó kilókat illeti, mégcsak tágabb bőröm terhet: a hazát sem. A magyarságért sohasem aggódtam ennyire, magamért meg már aggódni sem tartom érdemesnek. A „minőség forradalmáról“ érzem, hogy nem akadt el.

*

De hát kiesett-e akkor életünkől az az öt-hat háborús év, ami a Magyarság és Európa óta eltelt; téli takarásban, szellemi honvédelemben! A Kisebbségben csak egy arcot-elfödő reflexz volt, amely megszűnik magától, mihelyt a bot — mellettünk — lezuhant!

Nem hiszem. Erre a mélységbe-szállásra nemcsak nekünk, az egész európai gondolkozásnak szüksége volt. Igen játékosan, túlságosan sok „puerilidád“-dal készítgettük a jövőt; — mint vidám vegyészek, akik labo-

ratóriumukban füttyszóval keverik a pipeták üveghangjait. Most mindnyájan megkóstoljuk, népek és gondolkozók, a halálfélelmet. A meggyőződésnek a reménytelenség lett kemény haló társa s az önismeret a népeket is megismertette mélységeikkel, ahol a többi népektől elválnak s velük egybeomlik. Termékeny perc lesz az, amelyben egymásra néznek s elmondják: mit találtak egymás számára önmagukban. A „kisebbségben“, mert hiszen jobbfelükkel ezekben az években mindnyájan kisebbségben éltek.

Európának mélységekre van szüksége, hogy magasságokat adhasson. A civilizáció kivetette küllőit a földre. De hajókkal és vonatokkal aránylag könnyű volt annyiféle fajt és műveltségeit összekötni. Hogy teremdjük meg számukra a „nyelvet“, amelyen nemcsak egyenruháik, de őseik is beszélni tudnak egymással. Azt kérditek, mit vár a világ Európától. Egy élő, gyakorlati anthropológiát. Annyiféle faj közös természetének a megértését s fölmutatását egy nemesebb példában. Anthropológiát: azaz tágabb összefoglaló kultúrát. Érre pedig nem a nemzetköziség sínjein s drótjain, hanem a magunk mélységein át vezet az út. Mert az ember ott a legeggyetemesebben emberi, ahol a leginkább önmaga.

*

Harminckilencben írtam, akkor is új-évre, hogy én a háború kimenetelét másnak, mint a magyarság nagy megpróbáltatásának, elképzelni sem tudom. A képzeletem nem lett találékonyabb azóta sem. Ezekről az évektől minden, nép megkapja a maga

szenvedés adagját. Minél később, annál súlyosabban. De a szenvedés most már nem lesz elszigetelt. Marad belőle egy út: az emberi értékek versenye felé.

Igen. majdnem hogy kárörömmel nézem a népemet. Az a sors fogja, amit szántam Beki. Mint az evangéliumi zsidóság: vagy vallása lesz vagy elszóródik.

(1943 január.)

KÖNYVES KARÁCSONY (1942)

Volt már ennyi könyv a magyar karácsonyfák alatt, mint az idén? S a könyvek közt ennyi kitűnő? A kiadók csak győzzék a papírbeszerzést, lektorálást, fordíttatást: a közönség elfogyasztja. Egyik unokaöcsém Sárospatakról hazautaztában fölugrott hozzám is. Kezdő tanár; kétszázötven pengő jövedelme van s száznegyven pengő ára könyvet vitt haza. Utána este egy könyvkötő-költővel ültem az Apostolokban. A „keresztény“ kiadói mon tréfáltam: mindent elkövettek és nem tudnak megbukni. Nevet: ő sem volt soha jó számoló, de a könyv kötetit magát számolatlan. Anmak, aki könyvvel bánik s főképpen jó könyvvel, muszáj meggazdagodnia.

De mit beszélek másról f Hisz enñem is elkapott a könyvvásárlás láza. Hét éve, mióta elbetegesedtem, alig vásároltam könyvet. Életemben fontossá vált művek, VII. Gergely levelezése, Bethlen Kata emlékiratai, nincsenek meg a könyvtáramban. Öreg költő barátom példája volt előttem. Meghalt s egy gyönyörű könyvtárat hagyott az adósságokban elmerült családra. Magyarországon még nem gyűjtöttek össze annyi spanyol könyvet, mint ő. Szegény árvái hurcolhatták s könyöröghettek fe-

délért neki. Egy ideje azonban lázadóban vagyok az árváim ellen: karácsonyra és azonkívül is meglepem magamat. A hiányzó francia remekeket hajtom föl abból a két-három boltból és pincéből, ahol ilyesmi található. Jókor kezdi el, uram, nevet rajtam a könyvesem. Az én számban azonban összefut a nyál, amíg a Brantome jóízű *Vie des dames galantes*-ját föl-vágom s büszke vagyok az apróbetűs Lamartineomra, amely akkor jelent meg, amikor Széchenyi első híd-útján Franciaországról is lát-leletet vett föl, a júliusi forradalom után. Mintha még legalább negyven évem volna la, pozgatni bennük, úgy kóstolgom 1942 utolsó napjaiban a könyvgyűjtő örömét. Újra meg-örülök tíz éve ki nem nyitott könyveknek s egy új állvány helyét méregetem az egyetlen szabaddá tehető falon.

*

Erre a könyvlázra van egy népszerű magyarázat. Minthogy más gyűjtenivaló már nincs, az emberek könyvet gyűjtenek. A könyvgyűjtés eszerint a múlt évek kávé, angolszövet és szappanlázainak a pótléka s csökevénye. Ha nincs gyapjú, jó a papír. Én ebben az elméletben csak félig-meddig hiszek. Aki »thezaurálni« akar: még talál alkalmasabb portékákat. A pénz »értéke« semmiben sem vész el olyan biztosan, mint egy magánkönyvtárban. Könyvet gyűjteni mindig szellemi befektetés. Egy most nősült jegyző vesztán szobadíszül egy sor lexikont, vagy egy könyvszekrény-üvegnyi remekírot: könyvállványokat nem tölthet meg, csak a szenvedély, vagy legalább a nosztalgia. Az ember persze nem olvas el mindent. De a könyvtár nem is

arra való; hogy elolvassák, hanem hogy elolvashassák. Könyvgyűtő az lesz, aki ott akarja tudni maga körül, megidézhető állapotban, a szellemeket.

A könyvlázra énnekem más magyarázatom van. A háborúval lezárul, érezzük, valami s minél beljebb megyünk belé, azaz minél kijebb belőle: mind jobban körülfog bennünket. ami már készül a számunkra s amit még nem ismerünk. Ennek a közelsége fokozza föl ma mindenkiben az életet. Azt az életet, amelyik számára leginkább volt élet. A mohóban az élvezet, a kapzsiban a vagyon, a családapában a gyermek, az alkotóban a műnek az életét. Sohasem folyt ilyen eszeveszetten a vagyono. sodás, mint most, janiikor egyre kisebb az értelme. A szórakozóhelyek, mint a mesebeli ló, ontják gazdáiknak az aranyat. A villanyosokon áldott asszonyok állítanak föl; a szellem emberei pedig nem tudják, mire szánják ki-mért idejüket: gyűjteményes munkáik kiadására, vagy megiratlan remekműveikre. Én azt hiszem, a könyvláz is tüntetés. Polcaink talán már holnap ráncszakadnak. De addig úgy akarunk ott állni s rendezgetni rajtuk, mintha velünk úsznának, mint árvizek tutaján egy kedves bútor darab a — megsemmisülésbe . . .

Az emberek ragaszkodnak ahhoz, amiben éltek. Korunk mellett vall, hogy annyian ragaszkodnak hozzája — jó könyvben.

Sosem volt dicsérő szavam arra a negyed századra, amelyben élnem és dolgoznom kellett. Számomra inkább pellengér is volt, mint műhely. A szégyen lesz az utolsó emlék, amelyet távozóban a tejút lemos rólam. Most,

hogy a vége felé járunk s másféle idők omlását halljuk már: az igazságérzetem mégis föl szólal mellette.

Ha a korokat nem szerencsésjűkkel, hanem jó hajlamaikkal mérjük, ennek a huszonöt évnek nem kell a magyar történelem előtt pironkodnia. Kényszerűségeit nem maga szabta. A restaurációs szellemet 18—19 európai mozgalmak hagyták rajt, kényszerzubonyul inkább, mint ruhául. Az övé a nyugtalanság volt benne. S hogy ez a nyugtalanság milyen olthatatlan volt s milyen sokirányú: meglátszik szellemi életén. Mikor követeltek az olvasók többfélét íróiktól / Mikor vallatták ki őket ilyen alaposan tájak és osztályok élete felől! Mikor forgatott a művelt laikus több néprajzi és történelmi munkát? Mikor jelentek meg gazdagabb anthológiák Európa költőiből? Mikor értek gyorsabban ide a nagyvilág eszméi? Mikor vette körül ilyen delphi-i tekintély az író szavát! Mikor féltek tőle ennyire és mikor igazodtak hozzája ennyien! Az írott szó elrágalmazására és fékentartására sosem fordítottak nagyobb erőt. S el lehetett-e nyomni egészen egy író is! Megkeseríteni az életét igen, de elnyomni senkit sem.

Nőtt is olyan gazdag irodalma ennek a kornak, amilyen csak a múlt század derekának. A nyomás mértéktartásra szorított; a sokféle faggatás gazdagságra. Ma már tudjuk, hogy a Nyugat nagy írói, Adyt kivéve, 1919-ig jóformán csak a zsenyéiket írták meg s a nagyság előlegét vették föl raja. Ha a forradalom be találja temetni őket: a magyar szecesszió tarka fejezete marad ránk Ady körül. A végső komolyságot ettől a negyedszázadtól kapták. Klasszikusokká ebben lettek. E kor

neveltjei ma annyi idősek, mint a Nyugat nemzedéke volt 19-ben. De a legtöbbjük mennyivel érettebb. A mai negyvenévesek közt legalább tíz olyan író van, akinek helye lesz a nemzet klasszikusai közt. Különösen ha olyan szerencsésen bukhat át az új korba, mint apáink (tizenkilencben.

*

A mi magyar bajunk mindig az idő volt. Az órák itt lassabban járnak, minit Európában. Amikorra minálunk megérett valami, Európa "már döntést is hozott, a számunkra is. így taposta el a francia forradalom visszahatása a magyar felvilágosodást, így szórta szét negyvennyolc és reakciója Petőfiéket; így hullott vissza az »ember arca« Ady Endre utolsó éveiben. Ma megint az a panaszos érzésünk, hogy ha Európa közbe nem ront: megint kifészkeltünk, kisínylődtünk volna egy kis hozzánk illelőbb jövődőt. Nézzünk körül: zsarnokainkat lassan mégis csak fölröltük volna. De nem kell-e mindent előről kezdenünk a megváltókkal, akiket Európa ültet a nyakunkba?

AZ ÉDEN KAPUJÁBAN

(1943 MÁJUS-JÚNIUS)

CSALÁDIAS FALANSZTER

Februárban a szénhiány lekergetett a lakásomból. Nem vagyok állásban többé: mehetek akárhová. Idemenekültem ebbe a tómelléki üdülőbe. Három hétre jöttem s a hatodikat töltöm itt. Végre megint mendegél a munka. Napi hét-nyolc órát dolgozom, ha a tízet elérem, az már pihenés is. S nemcsak jobb itt, mint otthon, olcsóbb is. Tüzelőre, lányra, közlekedésre, villanyra elmegy a fele annak, amit itt harmadmagammal költök.

Persze nemcsak én vagyok ilyen furfangos; tudja ezt mindenki, aki itt van. Más években húsz-harminc árva nyugdíjas lézengett itten télen át; most tele az épület. A háború erre hajtja az öregeket, akik nem győznek a mindennapiért küzdeni; egy-egy hősi férj is ide rakja le cseléd, szén, élelem nélkül maradt familiáját. Egy-egy szobára háromszor annyian vannak be táblázva, ahányan eljuthatnak belé. A háború alaposan fölnyitotta az emberek szemét a közös beszerzés előnyeire.

Én azonban a háború utánra is gyűjtöm a tanulságokat. A vállalat helyettes igazgatója; Györffy István egyik tanítványa. A szellemi szükségmunka dobta őt ide s hogy meggyökeresedett: egyszerre intézi a mi számlaügyein-

két s a táj néprajzi föltárását. A rossz lelkiismeret megkérdézteti tőle: mennyit fizet rá a főntartó hatóság erre az üdülőre. Mert hisz én is mint volt tisztviselő virágzom benne. A válasz meghökkentő: az elmúlt évben ötvenezer pengő volt a tiszta nyereségük. Társalgókat, könyvtárakat, pálmakertet fűtenek a számunkra, ezüst tálcán és tányéron hozzák még az uborkát is; egy hatvanholdas parkot díszítenek, gyomlálnak — úgy élünk itt, mint bacillus a termosztátban — s közben ötvenezer pengőt keresnek rajtunk. Még mindig csak a felét, vagy negyedét annak, amit mi ő rájtuk. Ugyanakkor a vállalat tisztviselői potom áron kapják családostól az ellátást; a bennkosztos szobalányok, pincérek havi jövedelme a kétszáz pengőnél kezdődik s az ezer pengő fölötti régiókba ér föl. Okos dolog az, hogy csak az elhagyott tóparton éljünk ilyen ellátó-házakban? Nem ilyenben kellene élnünk odafönn is? Barátom megnyugtat: megint nemcsak nekem van ilyen töméntelen eszem. Járt itt nemrég egy diétás orvos- (már az én diákkoromban is tekintély volt), annak már a faluval is hasonló tervei vannak. Egy konyhára akar beszorítani tíz, húsz vagy még több háztájat; ott aztán kellőn elkészítve kapják majd meg azt a tizenöt törzsételt, amit a magyar konyha összerak s cserélget. De mennyivel könnyebben menne ez a városokban, ahol agglegények számára már kísérleteztek is ilyen szálloda-bérházakkal. Reggel lakásról-lakásra vándorol a takarítóember s lenn a közös étkezdében készül az ebéd. Hány lábost, tűzhelyet, szatyrot, partvist, lakásköbmétert és emberkezet lehet így megtakarítani. Mennyi pénzt, időt, anyagot!

Igen ám, ele ez már falanszter, mondja Madách olvasója. Egy családias falanszter nem is olyan rossz, válaszolja az ezüstlakodalma fele ballagó házasember.

Egy ilyen falanszterben sokkal családiasabban lehet élni, mint egy budai villában, amelyet családjának emelt »váruk« a házépítő polgár. Épp attól szabadul meg benne a csa; lád, ami az életet pokolian családialtanná teszi. Ez az első pillantásra: tótágas. De aki kipróbál itt is, ott is néhány hetet: igazat ad.

Attól a meghitt családi tűzhelytől, amelyről a polgárság költői annyit énekeltek/ ma nem melegsik, hanem gennyed a család- Amellett a tűzhely mellett ugyanis egy szörnyű társadalmi anakronizmus végzi a dolgát: a háztartási alkalmazott. A neve már megszépült, de állapota a rabszolgaság csökevénye. Egy család, amely cselédet tart, éppoly kevésbé lehet tökéletes, mint egy állam, amelyben a rabszolgaság intézménye virul. Ezt az intézményt megszelídíteni teljesen lehetetlen. Tizenhét éven át több házasharcot folytattam cselédeink helyzetéért, mint minden másért együttvéve. El is értem mindent. Rászólás nincs, a lány a mi kádunkban fürdik; ha a feleségem egy szépen összehajtogatott katonanadrágot talál éjjel a konyhaszéken: óvatosan visszasonpolyog s áthallgatja a másnapot. A lányainkra sincs panaszom, a maga módján mind derék teremtés volt; kéthárom évet is kihúztak. Mégis meg van ferőzve tőlük a ház. Nem tőlük, a viszonytól, amelyben vagyunk. S ez a viszony nemcsak borzalmom. Épp az egészséges, sokgyerme-

kes, rendben tartott háztartásokban: elkerülhetetlen is. Egy ilyen háztartás fenntartása (házi munka, futkosás, gyermek, hivatalos dolgok), napi tizenöt-húsz óra. Hát ahol még az asszony is keres vagy futkos a férj dolgában. Ha nem tartok cselédet, őt tartom rabszolgának.

A másik nagyfertőzete a családi életnek: a vendég A vendég bármikor betolhatja mosolygó képét a házba s egy nagy rajcsúrrá alakíthatja a családi életet. Az én vendégem épp úgy, mint a feleségemé, vagy a gyermekeimé. Aki kinn lakik, szép helyen: annak lakása kirándulóhely is: épp vasárnap szállják meg. Vidéki nem is illik, hogy máshová szálljon, napokra, hetekre. Egy időben naplót vezettem vendégtelen napjainkról; kisebb volt, mint az ünnepnapoké. S ha csak addig kellene a vendéggel foglalkoznod, ameddig ott van. De a lakásod fele állandóan őt várja. A »szalon garnitúra«, két-három fekvőhely, a kihúzható asztal, a tálalóban a tizenkét, vagy huszonnégyszemélyes. Hát amit azért tartanak az asszonyok, hogy a másik le ne nézze őket! Egy négyszáz légköbméteres lakásban körülbelül nyolcvan légköbméter a cseléd »élettere«, a vendégé legalább százötven. Mi lehet üdvösebb a családi életre, mint ettől a kétszázharminc köbmétertől s a sokféle gondozást kívánó lim-lomtól megszabadulni.

Megpróbáljuk barátommal az üdülőt egy pesti bérházba áthelyezni. Itt most már nem átmeneti vendégek pihennek, hanem állandó lakók rajzanak ki a munkára, belőle. Három piciny szoba, egy elfüggönyözött fürdőkád, teakonyha (térfogatra mint egy mai proletárlakáfé) s mindnyájunknak megvan benne a helye.

Akinek vendége jön: lemegy hozzá a társalgóba, megebédelteti az étteremben, meghátlatja a vendégszobában. Ha az anya elmegy hazulról: gyermeke számára ott van a földszinten a házi napközi. Ha a férj unja meg a családját, annak sem kell kávéházba bújdosnia: ott van a dohányzó, olvasó. Testiszemélyzetem itt nincs többé. Az üdülői szobalányunkat nem is ismerem: úgy jár be a szobánkba, mintha gyárba dolgozna. Egy napkúrázó úrról a feleségem súgja meg a jógyomrúak tiszteletével: nézzed, a séf. Az egyetlen, aki valóban kiszolgál: a pincér. Ő azonban a legfőbb kegyosztó itt. Csak hallgatni kell, milyen mézes-mázos hangon udvaroljuk ki tőle az adagok közt mutatkozó millimétereket. Ez a fajta. kiszolgáló teljes egyenlőségig nemesíthető. Zürichben a pincérlány, miután föladta a húst és a sört mellénk ült, fiatal házasok melle, diskurálni. Egy pincér nyújthatja úgy a tányért, mint a könyvtárnok a könyvet. A cselédből sose lesz családtag.

Ez igaz, mondja a Madách-olvasó. Kirakatban még sem lehet meghitten élni; ekkora nyilvánosság elpusztítja a családot. Ez megint olyasmi, amit a polgárság költői alaposan belénik énekeltek. Én azonban már abban sem hiszek, hogy a nyilvánosság a családnak árt. Itt van a családi élet főszertartása: az étkezés. Hol lehet úgy ledurvulni, mint némelyik családi asztalnál? Az ember immel-ámmal ül az asztalhoz, gondja a fejében, a gyerekek keze piszkos, a teríték hiányos. Sokhelyütt a házas vitáknak és apai dorgálásoknak is az ebéd az órája. Egy kis panzióféleiben élvezet étkezni. Itt az emberek egy kis ünnepet tartanak: áhítattal a tulajdon gyomruk és a hely templomi

nyugalma iránt. Maga az étel is más itt. A legjobb családi asztalra sem kerülhet olyan étel, amelyet mi kapunk két férfiművész: egy szakács és egy cukrász kezéből, akiknek összesen három fogást kell segédekkel délig remekbe szabniuk. Az meg éppen üdvös, hogy olyan keveset adnak. Az emberek úgyis többet esznek, mint kellene. A fele vagy inkább negyede: kevesebbet; háromnegyede: sokkal többet. Itt átáll az ember teste a minőségre. Ott-hon morognátok, ha ilyen villahegy dióستész-tát raknék elétek, mondja a feleségem. Itt az is nagyszerű. S igaza vám: a szakácművészet és a szép szertartás itt arra figyelmezteti az embert, hogy ne habzsoljon, hanem csak érintkezzék az anyagok nemes ízeivel. Ételt éppen úgy nem volna szabad a lakásunkba, beengedni mint a vendéget. Az ételre unalmában is rá jár az ember; megrontja vele »belső miliője« tiszta átlátszóságát. Egyik szánakozó rokonunk egy ládikó disznóölést küldött utánunk ide a koplalásba. Alig vártam, hogy elfogyjon. Mint egy durva rontás, úgy járt kristályos közérzetemben.

S nemcsak az evésben, más dolgokban sem árt a nyilvánosság. Zárkózott ember vagyok, de a családi életemben mindig arra törekedtem, hogy a fény átszaladhasson rajta. Bírálóim hánytorgatják is. De ha egy család mégis titkolózásba, vagy embergyűlöletbe esik, itt igazán elzárkózhat. Leereszti a redőnyt s egy résen veszi be az ételt s adja ki a cipőt. A meg-útált világ arc nélkül végzi tovább a kiszolgálását. Ha pedig még így sem jó: tovább költözködik.

Mi a tapasztalatod, kérdem barátomat, mekkorának kell egy ilyen üzemnek lennie.

Én ugyanis azt hiszem, hogy van egy kiszámítható optimum, azon innen még nem fizetődik ki, azontúl pedig már nem: mert el OTI-sodik. Azonnal megért. De megérthet akárki. Itt ötvenhat alkalmazott él a konyháról. Abban benn vannak a tisztviselők, kertészek, hordárok. Ahol nem jönnek-mennek az emberek: nem kell annyit számolni, csomagot hordani, ki-bejelenteni s az uborka alá sem tesznek üvegtálcát: elég a fele. Egy bérházban harminc ember ellátna kétszázat. Ha sokkal több lakója van: a személyzet maga dagasztja magát. Felügyelők kellene, azoknak új kiszolgálók, a könyvelés elvontabb; a kiszolgálás üzemszerűbb. Tíz-tizenöt alkalmazott viszont akkor is kellene, ha egy családot akarnának ilyesformán kiszolgálni. Mi már egy kicsit nagyobbak vagyunk a kelleténél, felel barátom a kérdésemre. Vagyis százötven emberre húsz lélek, számítgatom. Azaz: nyolcszemélyes háztartást egy munkaerő. Napi hat-nyolc órányi munkával!

S ha valami: egy ilyen ellátóhely arra való, hogy intézmények, szövetkezetek csinálják. Községek, minisztériumok, biztosítók, baráti körök. Szekták is akár.

De nemcsak a szállodában érnek tanulságok: a környéken is. Barátommal körüljártuk a telepet. Ő a megszokott inspekcióját végezte kertézetben, napszámosoknál, gallyazóknál. Az őrnagy nehézségük kezdettől fogva: a piac. Békében sem tudtak a környékről vásárolni; a legegyszerűbb az volt, ha Pestről hozattak mindent. Megpróbálták a falubelieket föllekesíteni: termeljék meg a zöldségüket legalább;

ők szerződésben biztosítják az átvételét. Élelmesebb nép egy ilyen telepeltetésre rég szövetkezetet csinált volna. Itt nem mozdul senki. Olcsóbb az uraknak fát vágni. Vagy a nyaralókban a földet elbirizgálni, így a vállalat maga kényszerül rá az autarkiára. Gyümölcsfáik tíz év körüliek; az almát még veszik, de körtéből, barackból már ők árulnak. A háborús idők jóvoltából a parti zöldségeskert is hódíthat a parkból: lassan ebben is ellátják magukat. Egy csatornán valami ólakhoz jön be a tó vize: azon a nyárra ezer kacsanak kell úszkálnia. Az heti egy adag kacsa. A kikötő tisztogatása közben négy hold új földet töltöttek föl a meglevő mellé. Abból is kert lesz; a tavalyi répáját mindenki megcsodálta.

Ez a körséta kezd érdekelni. Amennyire csodálom az ipart, annyira gyűlölöm a kereskedelmet. Igen, amikor még veszélyes karavánolma:k kellett messzi tájakról az árut a piacra hordaniuk! Akkor nagy dolog volt; jutalmat érdemlő. Ma idejét múlt parazita képződmény. Azt szeretném, ha a fogyasztó a termelő kezéből kaphatná ételét, könyvét és ruháját. Ha valahol, itt mód van raja. Óvatosan nyomulok előre. Tehenészetet nem volna érdemes tartani! Hisz itt száz-százötven liternél nem fogy több; azt tíz tehén megadja. De, hogyne. Volt már szó arról is. Egy húszholdas tanyát akartak bérelni. Kiderült, hogy néhány hold szőlő is kifizetődne: a magukét itatnák a vendégekkel. S hogy mindennel ellásson benneteket, ahhoz mekkora föld kellene? — kérдем fölviányozva. — Hatvan hold elég lenne. Hatvan hold közel háromszáz száját! Az embernek fölforr a lehetőségektől a feje.

Az én lányom egy internátusban tanul, a füstös vasút mellett. Vasárnapra sem tudnak

olyan ebédet összekaparni nekik, mint itt a legrosszabb hétköznapi. Mért nincs az az internátus egy ilyen telepen? Mindjárt kapára is kaphatnák őket; bezagolnának egy ménesbe, virágházba. A hadsereg, mondják, megkezdte már itt-ott a szétszórást. Nem a legjobb hely a katonák mezőgazdasági továbbképzésére is? Aztán az idült betegségek kórházai, egy csomó tudományos intézet. Nép-főiskolák, szól közbe barátom csendes ugratással. Régi Tanú olvasó, a Kapásokat az ő kötetéből adom ki. Cseresnyésről is hallott. Valóban, mondom. Az ember egyévi növény, csak egy álmot tud kihordani. Én mindig egy ilyen telepre kíváncsoztam, parasztok, munkások és diákok közé. S irigyen nézek a mellett lépdelőre. Elfelejttem, hogy veteránokat és méltóságos urakat táplál.

Mondjam-e? Ameddigre a kőrútból beértünk: az egész társadalmat átalakítottuk. A városi ellátóházaknak is megvannak a falusi szövetkezeteik. A faluban is csomósodnak, ahogy a diétás elgondolta, a birtokok s háztájuk. Nekünk kettőnknek is van egy ötvenholdas jószágunk s szállodánk rajta. Akinek pénze van: fizet, hogy ott lehet. A becsületes munkásokat és néprajzosokat azonban mi látjuk vendégül rajta.

HÁLA AZ ELŐDÖK IRÁNT

Amikor most egy hónapja idekerültem: egy furcsa gyomra lettem figyelmes kertdarabkában a szőilei ház előtt. Kérlelhetetlenül tört föl a föld alól, nem tisztelve az ágyások határait. Erős kis sarja lelökte magáról a homokot s ment föl a levegőbe gyorsan s erőszakosan, ahogy csak a nedvbő s kiirthatatlan gyomok szoktak. A házikó előtt, melybe a mondás szerint a király sem jár lovon, hűz négyzetméternyi táblán túrta föl a talajt. Ahányszor arra mentem, jókat tapostam rajta; de a szívós növény nem hagyta magái A törókvészúti kertembe is betolakodott így, emlékszem, egy erősszárú, sárga virágú növény; a lányaimnak tíz fillért fizettem százáért, hogy kipusztítsák. Ez is valami ilyen csihatag lesz. Föntről a cserebogár, lenről a bozót. De ahogy itt is, ott is kipödrődtek a feltörő száracskák, feltűnően ismerősek lettek a nagy lándzsás levelek. Nemesek és vastagok voltak, szinte viaszosak. Az erezetük párhuzamos; egyszikűek tehát. Amarillisz, írisz, liliomfélék: tapogatózom a szóbajöhető családok közt elhomályosult botanikai tudásommal. Egy reggel odapillantok: a szétpödrött szivarkákban, zölden és éretlenül még, ott volt a

virágfűrt is. Most már a gyermek is megismerte volna. Na, mi volt hát? Gyöngyvirág. Azt tapostam én a gyomoknak kijáró dühvel; a hegyükön meg is látszik, egy csapáson, a gázolásom nyoma. Azóta napról-napra nőnek, fehérednek a zöldben a kis csengetyűcskék. Valóban convallaria majális: az egész májust végigcsöngetik. Barátoméék kis bejárólánya, aki a kötözőfonalat, a zöldhagymát s verses levélkéket hoz ki Debrecenből, meg-megkér, téphet-e belőle — hajába, blúzába, be az asszonyának. Én pedig tovább adom hálás mosolyát, lelkemben, azoknak, akik a kedves virágot idetelepítették. A kavics mellett egy pár sor ibolya; azon belül s innen is: az elhatalmasodott sárgaliliom s gyöngyvirág. Lám, még a mondásbeli házikó elé is odavonták finom illatsövényét.

De a gyöngyvirág nem az egyetlen meglepetés, amivel elődeim, mint új gazdát, jól tartanak. A kert szélén s a zöldséges ágyak két oldalán: furcsa bokrocskák száradoztak. Egy tőkeformájú tönk s abból tétován szét hajló polipkarok, azok is szárazak. A szomszédos öreg szőlőtövekhez képest, melyeken mégis csak duzzadt már a szem: vénségesen vének. Barátom kertjében ki is vágott belőlük vagy ötöt az alkalmi vincellér. Én is gyanakodva nézegetem. De az eső bever néhány napra. Amikor újra kimegyek: egy rózsaszín lehellet lebeg a vénséges ágakon. Ma már mind virágban állnak. Ők a kedvenceim, az édes tamariszkok, a kertben. Füzereik végigfutják a vesszőt s még mindig mintha csak rá volnának lehelve. Az időtlen aggság s a tűnő ifjúság gyönyörű jelképei. Őket is tőlük kaptam az előttem volt gazdák egyikétől. Amikor meg-

vettem a tanyát, nem is álmodtam, hogy ők is benne vannak a vételárban. De mért beszéllek róluk? Ahogy gépelés közben az ablakon kipillantok, két szívetdagasztó fa néz be rám. A baloldali ablakon egy csodálatosan szép dió, »Zsiga bácsi«. Rügyei mozdulásától barkái elhullatásáig gyorsan mozgó hajtása minden mozdulatát megfigyeltem. Most már, hogy alatta leszünk: csupa árnyék és gazdagság, mint az, akiről elneveztem. Vitéz Mihály, a fenyő, akire a jobboldali ablakon látok ki, magasabb s karcsúbb nála. Csupa szép délcegség, örökzöld árnyéktalanság. A Tátrában egyszer láttam egy fenyőerdőt a földből kifordulva: egy vékony gyökértalp volt mindenik fa alatt. A legnagyobb költőre is túlzó megtisztelés, ha egy ilyen fához hasonlítják. Karácsonyfa már most a tavaszban is. Legalább kétezer toboz függ az ágai végén. Mind egy remekművecske. Hogy számítanak be egy ilyen fát a ház vételárába? A nyers fa árát, ha elégetném? S az idő, a gond, amivel a homokon megszoktatták, a sok gyöngéd pillantás, amellyel fölnevelték! Van egy madárkám, annak a füttyét is neki köszönhetem: úgy látom, csak a fenyőn erezi jól magát. Ezeket mind az elődeim ide temetett életétől kaptam.

A szoba, amelyben dolgozom, valóságos terem; építtetője annyi üveget rakott rá, hogy ha a szél beszorít, akkor is kinn gépelek, szinte a szabadban. A fala, igaz, vályog; de ezt is külön kéne megfizetnem: az életrajzomat írom s ettől a szagtól nagyszüleim és nagybátyáim otthonosabban lebegnek körültem. Az egyik nagy ablakon, azaz csak a felén, rács van; nyilván, hogy éjjel is lehessen

szellőztetni. Nekem két évig kellett volna itt élnem, hogy ez eszembe jusson s még háromig, hogy meg is csináltassam. Hát a hatalmas, összehajtható spaléták; ezeket már csak akkor vettem észre, amikor két hete itt laktam; városi szemem addig egybenézte az ablakfával. A verandából kis költséggel pompás üvegházat csináltathatok. A pincében, amelybe, mint vevő, egyetlen pillantást vettem, tízévi borom elfér. A színből csináltathatok előadótermet vagy istállót. A négy jegyene közé hatalmas betonmedencét rakott elődeim fürödhetnékje. Tavaszon ciszterna öntözésre; nyáron strand a gyermekeimnek. Méfij a kiirthatatlanul tenyésző tornri is ajándékul hull egy napomba s a jázminbokrok alá húzódott rebarbara feleségemnek kedves főzeléke.

Találhatnék persze hibát is eleget. Tökéimnek híjas a sora; a munka s a permet csak elfolyik rajtuk; a saláta a rossz földben nem fejesedik meg; az őszibarackcsemeték elvadultak; kút másik kell; s mementóul Cseresnyés írójának, barátom cseresznyéi után az enyéme is száradóban vannak. De én nem azt számolgom, hogy mit nem kaptam, hanem, hogy mit igen. S ahány meglepetés ér, annyiszor fog el a büntudat: a más munkájába, napjai lehulló avarába így beleülni. Mit adtam ezért a kétezer négyszögöl gyönyörű homokért, tetöm sűrű zsúpjáért, a száznéhány fácskáért. a sarjaikkal éjjel-nappal énnekem dolgozó ezrednyi létszámú szőlőtőkékért? Egy kiadó kiásta folyóiratomat a feledésből s egy pár ezer ember elhitte, hogy neki azt meg kell venni. Én csak a korrektúrárt javítottam ki, elég

slendriánul. Ezért kapok annyit, vagy többet is tán, amennyiért a gazdája ezt a paradicsomot nekem átengedte. Nem eladta, átengedte. Annak, ami egy ilyen kertben benne van: a pénz nem lehet ára, csak szimbolikus átruházási okmánya. Én sem vettem meg; csak hozzájutottam. S egyideig most már én hordom elődeim gondját s az utánam jövőknek ajándékozva csökkenthetem büntudatom az előttem járfak iránt

Nyomozgatom a birtok történetét. hogy megtudjam, kinek vagyok az adósa. Az elődöm réznévjegye ott van a kapufámon. Ott is hagyom: legyen névjegyből emlékoszlop. Maradjon nyoma, hogy egy Veszprémi István bírta. Egy a nagy Veszprémi István magjából, aki a debreceni költő és botanikus iskolának két lányán át lett apósa s pestisoltásai hírével a közé a két-három magyar orvos közé került, akikre amerikai orvostörténetemben is rátaláltam. De ő csak öt évig bírta a birtokot, s a ház legalább ötvenéves. A vincellérek egv tanár családról tudnak: azok csinálták a betonmedencét. A közlemény szerint vidám emberek voltak: a vendég egy lugason jött be az udvarukba s a négy jegenye alatt ott strandolt az egész Bocskaykert. Azontúl azonban ködbevés/, minden. Már csak az egész telepről tudok valamit. Barátom szerint az ő apjának s társainak volt alapítása. A múlt század vég-p felé kerítettek le itt háromszáz hold erdőt és homokot: néhány száz debreceni tanár, iparos, vasutas szőlejenek. Száz év múlva tán ezt se fogják tudni. Amint Firenzéből Vallombrosába menet se tudják az ősi kertek parasztjai, hogy ki oltotta be szőlővel hegyoldalaikat. Az elődöket csak a friss

parvenukrtek tartják számon. A valódi kultúrákba annyi ős temetkezett bele, hogy nem is lehet őket külön számontani.

A szőlő »állandó évi munkáit« végzem itt. Már tudok metszeni, kungöcsre kötözni s tegnap magam permeteztem. Könyvem azt mondja, hogy a szőlőművelést az ókori népek is így végezték. Hány ős gondja, találékony-sága, elégedett pillantása jár a körül, aki a bakhátakon verejtékes homlokát megtörli. Az utóbbi években minél jobban behaj szőlődt am az írói munkába, annál jobban rösteltem, hogy orvos lehettem volna, megvolt a diplomám hozzá; el is szántam rá magam s a sors hurkai mégis visszaránthattak. Ha ennyi szenvedéssel, amennyivel az íráság járt, csak egy fontos kémlést fedezek föl: az tovább rezeg, meghaladtan, névtelenül is az egész emberi kultúrában. Míg a mi írói létünk egy nép életéhez kötött, ötvenéves visbzhangú zenebona. Most itt vagyok: egy még ősibb kultúrmunkában. Tőkék évezre-dei néznek- mosolyogva az éiu félszázados halhatatlanságomra. Ha még vagy harminc évet élhetnék itten, boldog kertészkedésben! Hogy egész irodalmi pályám a pályakeresés vargabetűjének tűnne föl, — lengő szakállamnak. Milyen jó volna neves enfant terrible helyett névtelen ösként járnai ide-szoktatott gyümölcsfáim fölött s az irodalomtörténészek hónaljszaga helyett olyasféle hálát inni, amilyennel én gondolkodom a kertemet ajándékozó milliókra.

MIT KERESSEK BOCSKAYBAN?

Jó néha újságot olvasni; legalább megtudom, miért vagyok itt. Az egyikben azt olvasom, hogy eljöttem darabom hőse után. Cseresnyés írója annyira beleszeretett a színpadi farmjába, hogy fölcsapott a Bocskay homokján Cseresnyés Mihálynak. A hetilapok gyors feledékenységével érdekesnek nevezi a darabot, amelyet bemutatóskor mint hazaárulást denunciált. Persze mindent tud: azt is, hogy hányadikán kezdődik házi internátusomban az első tanfolyam. Azóta Debrecenből is kint volt egy újságíró; ő már abból indult ki, amit az újságban olvasott, ön, természetesen, a Cseresnyést akarja itt megvalósítani! Azaz egy tragédiát. Mert hisz az én Cseresnyésemben ki meghal, ki megszökik, ki összeroppan.

Mit feleljek nekik? Mindaz, amit az emberről életében elterjesztenek, olyasmi, mint az én Bocskay-kerti Cseresnyésem. Megmondják, hogy mit akarok: egy házi népiskolát.. Aztán megteszik rá a megjegyzésüket: valami baj van ott, ahol az írók a közösségen kívül próbálják a közösséget szolgálni. Egy idő múlva számon fogják kérni, hogy hány tanfolyamot tartot-

tam. Két év múlva például hozzák fel: lám, a Németh László Cseresnyéséből sem lett semmi. S kezdődik a dolgok körforgása. Harcolni ez ellen teljesen lehetetlen. Annál inkább, mert én nemcsak olyan nagy példányszámban, de olyan világosan sem tudom megmondani, hogy mit keresek ittu Az ember lelke ugyanis nem okokból és következményekből áll, mint egy újságcikk. Hanem halkan növő, több csapon hajtó, ide-oda indázó sarkból, mint egy szőlőtő. Az ilyen növés maga indokolja önmagát. Az egész embert kell ismerni, hogy megértsd.

Nyilván azért vagyok itt, mert mindig idekészültem. A rossz közérzetem úgy tudta, hogy 1935 táján lett égető terv ebből a homályos készülésből. Amikor Gömbös reformjával a gyors megújulásba vetett hitem is elpuffant, akkor akartam lefűrni magam végleg: a népbe s a homokba. De nemrég a Kapások korrektúráját javígtattam. Ebben az utópiában, amely a 35-ös események utóhangja, már úgy beszélek erről a farmra-vonulásról, mint egy sokéves szándékról. 1932-ben, igaz, még itt írtam egy ilyen tanyára vonult »új nemes szekta« történetét. De még előbb: 1928 táján az Emberi Színháték hőset is ilyenféle környezetben teríti le a szilasi szőlőhegyen a csendörgolyó. Ha valamelik hősem után jöttem ide hát ő az: Boda Zoltán. Mi lesz a vége: elillan? kérdezte gúnyosan valaki, amikor már csak egy folytatás volt hátra a regényből. S valóban, a halálon vett győzelemhez, egy modern mennybeillanáshoz volt szüksége a Lajos-hegy kedves növényeire s néhány pincéjébe kijárogató szegényasszonyra. De Boda Zoltán sem volt az első. Az életrajzomat írom.

Gyermekkorom minden nagy dolga egy-egy kertben történt: első kisiáknovellámnak a címe is: A Bakony remetéje. Egy kertben élni, a növények lehelletében tisztítani magunkat s miközben magunk lassan elillanunk, az embereknek is átadni valamit boldogságunkból s a hozzávető tudásból: az üdvösség ösztöne gyerekkorom óta ezt kereste bennem. A Cseresnyés (éppúgy, mint a Bűn, Kapások, Győzelem, Mathiász-panzió s még néhány munkám) ennek az üdvösség ösztönnek volt álma és sikoltása. Hogy magyarázzam meg ezt annak, akinek az üdvösség vak szó; papok szájába száműzött?

Szerencsére itt van a szociológia. Az író sorsa ma ott dől el, hogy annak, ami benne ösztön, kényszerűség: van-e jelentése kinn a társadalomra is. öltözzünk be hát — én is s Bocskay-kerti tanyám is — a társadalomtudomány dresszébe. Az én nevem most tanult tanult ember; még az intellektuel szót is vállalom; a kis tanya pedig: kertgazdaság. Minek a jelképe ma a földre kertészként visszatérő intellektuel? A tizenkilencedik száázadig a keresztény világ fő települési formája: a falu. Még a városok is csak a falvaknak voltak központjai, kormányzói, szerszámgyártói, védelmezői. Az idők talpa: a birtokosának szolgáló paraszt. A tizenkilencedik század hozta föl a nagy ipart s vele a nagyvárosokat. A kor hőse most már: a vállalkozó ellen lázongó munkás. De a nagyváros lassan-lassan éppúgy meghaladt képződmény lesz, rnint ahogy a falu is az. A falvakat fölbontja a nagyváros utáni vágy, a mind többet követelő mezőgazdaság. A városokat szétszórja: a városi ember természetéhsége, a tökéletesedő közlekedés, az ipar jelen-

tőségének viszonylagos visszaesése a magassabbrendű mezőgazdasággal szemben s (a mezzei gépekkel, áramosítással) ipar és mezőgazdaság közt a határok elmosódása. Az új települési forrنا (amely mellett a régiek is megmaradnak persze) a földet egyenletesen befüto, elektrifikált kertes tanya. Az alföldi tanyákat néhány éve még özönvíz előtti maradványoknak tekintették; ma a legjobb szociológusok örülnek nekik: a hátramaradottság, mint annyiszor, elébe ment az időnek. De a kertes tanyának a régi tudású paraszt sohasem fog megfelelni. Látom a magam vincelléréen: csak a sémáját, mozdulatait tudja a kertművelésnek; a kert azonban azt kívánja, hogy értsék; tudósok és feltalálók legyenek a munkásai. Aki látott egy-egy kecskeméti laboratórium-kertet: annak ezt nem kell magyarázni. A kert tehát tanult embert, mondjuk ki még egyszer a szörnyű szót: intellektuelt kíván, Ahogy a modern ipar is intellektualizál — a mérnökök, tisztviselők, művezetők, szakmunkások arányszáma egyre nő az egyszerű munkásokéval szemben — a kertművelés s rajta keresztül a földművelés is értelmiségi pálya lesz. Tagadhatatlan, hogy ma mindenki értelmiségi embernek törekszik. A régifajta gondolkozás ezt hibáztatta: mi lesz, ha mindenki tanul. Még a munkások lapja is dührohampot kapott, amikor megírtam: Proletárok, légy etek mindnyájan értelmiséggé. Az osztálytalan társadalom csak mint értelmiségi társadalom képzelhetővel igazán. Amit nem értetek meg szavamból, most azt magyarázom ezzel a kivonulással. Mert én nem remetének vonultam ki, mint Rousseau, hanem szőlőmunkásnak. Nem a magam nevében — mert

hisz én már a magam fölseprűsödött őszi-barackfáit is alig hozom rendbe — hanem az utánam jövő sokezer fiatal helyett.

Aki azonban a szociológia érveire sem kapható: mondok annak nemzetvédelmit is. Amikor a minap Váradon jártam, azt kérdem egy ott felnőtt újságírótól: — Hová lettek a románok? Egy kicsit gondolkozik: — Eltűntek. — Te már a román időkben is újságíró voltál, ismerned kellett egy csomót. Ismert is, de azokból sincs meg egy sem. A tisztviselők, akiknek tartanivalójuk volt, elmentek; a többi meg kihúzódott a falvakra; rokonaiknál gazdálkodnak. Mert az megvolt bennük, hogy nem szakadtak el úgy a rokonaiktól. Énnekem a gazdátlan betonerődök jutnak az eszembe, amelyek mellett a régi határon átjöttünk. — Látod, mondom neki, ezek a falusi tanyák, ezek az igazi bunkerek. Később a Kálvária oldalán, a szépen tartott szőlők hívják fel az újgazda figyelmét. — Ezeket kik bírják? Szegény emberek, vagy tisztviselők! — Van bennük mindenik; de mégis inkább, akik Huszonöt éve, az uralomváltozáskor, a lateiner kenyérüket elvesztették. A válasz beszél helyettem. A nemzetnek sem árt, épp ma, ha értelmiségének egy része beásta, vagy alkalomadtán be tudja ásni magát. Én hiába ásom; engemet úgyis kihúznak. A példa azonban beszél. Hisz már Cseresnyésnek is ez volt 1939 elején ez igazi mondanivalója: a történelem elől mélyebbre kell bújni a bunkereinkbe...

S a házi népfőiskola? Még ráhózzák a hatóságot ezek a gyorsan halló s gyorsan következtető emberek, nikor én 1333—34 táján régi farnner álmomat s a »nép Eötvös-kollégiumának« tervét összekapcsoltam: Ma-

Magyarországon még nem volt népfőiskola. Én legalább nem hallottam róla; sőt arról sem, hogy külföldön van. Azaz föltaláltam a spanyolviaszkot. Ami nem is olyan fölösleges dolog, mint hiszik; mert szellemi és társadalmi dolgokban a spanyolyiaszkot — népek, osztályok, csoportok számára — nem lehet elégszer feltalálni. Azóta teli van az ország népfőiskolákkal. 1940-ben Móricz Zsigmonddal azt is megtanultuk, hogy magános ember, még ha az ország legnagyobb írója is, nem alapíthat »zugiskolát«. Már igazán nagy bolond volnék, ha én ezekután népfőiskolákra s törvényes eljárásokra vesztegetném a gyorsan olvadó hónapokat. Pedig még a családom is ilyesmit vár tőlem. A feleségem, aki hajdan visszatartott (eszmék szomorú s szép késedelme a szivekben!), most priccsekkal és szalmazsákokkal lep meg a pénzéből. Egy-egy vendég, akit meghívok rá, majd elhal rajta. Nincsenek többé nagy nevelői illúzióim. Most jutottam el oda, ahol az ember érzi, hogy «életének csak nézői a mának.» A fülek, melyekhez szólok, még a lelkesek is, éppen csak meghallanak. Az egész értelmét idő kell fölfogni s tán mások is lesznek, akik fölfogják majd. Ez azonban nem ok arra, hogy ablaktalan termosztátba tegyük a lelkünket s munkánkat. Móricz Zsigmondtól &¹ egy jelképes irattáskát örököltem; azzal járogatom, amennyire erőm bírja, a veszélyt szűkölő magyar eklézsiáikat. S a házam is nyitva van azok előtt, akik úgy érzik, ide kell zarándokolniuk egy kis tanulásért. Most már a vasút is segít: aki háromkor kijött hatkor visszamehet.

SEGÉDMUNKÁS

Kinn gépelek a diófa alatt. Ez a munkám még otthoni adósság; az agyammal raja vigyázok, de a bőröm az áprilisi szőlő felől már az új életemet ízleli. Egyszer csak jön a vincerlné: — Egy fiatalember van itt; Debrecenből küldték ki, a kutat csinálni. Azt mondja, kéne valaki neki. De hát most mindenki dolgozik. Hol vegyek ilyenkor segítséget*?

Hátramegyek az udvarba. A fiatalember már kipusztította a kutat; a földön kibontva a táská a szerszámokkal; a bicikli nyergő» alatt egy odaszerelt lábos s a zöldhagyma. Segítség kellene! — kérdelem. Az. Ki kell emelni az egész kutat. Olyan helyen ereszt, ahol nem tudok hozzáférni. S míg barátságos markában fogja a kezemet, hozzát teszi: — Rendszen megfizetem a fáradságát. Énbennem nincs meg a tréfához kellő lélekjelenlét. Zavart nevetéssel háritom el: — Hiszen nekem csinálja. Ettől az ő barna arca is veszít átlátszó ságából. Az mindegy — mondja. Csak a vincerlné előtt pironkodik később, hogy meg akart fizetni. Ő neki azt mondták, nincs a házban csak egy rossz kút. meg egy házaspár szőlőmunkás

A segédlet tovább tart, mint vártam. A kék zubbonynak állandó szüksége van egy civilnadrágra. A kutat rég nem húzták meg, hiába eresztjük bele a létrát, nem éri fenekét. Azt jól ki kell kötni. A kötelet a kerítésdúccal ketten biztosítjuk. A szivattyú alatti részi akarjuk leszerelni, de picik a csavarok: szeres számokat kell adogatnom. Aztán az alsó részt tartom egy kötélén, amíg ott lenn megérő siti. Majd a szivattyút próbáljuk kiemelni; a kút húzóját is leszereljük, hogy azzal könnyebb legyen. Én némi lámpalázzal hajtom végre az utasításait; nem szeretnék szégyent hozni az értelmiségre. A harapófogót meg a kulcsot még csak megértem. Az alátétre is rájövök valahogy, de amikor a stefet kéri, mindent bemutatok neki, a végin derül ki, hogy az a rozsdás szögféle az, amit a másik markomban feledtem. A szivattyút nekem kéne a kút tetején át kihúznom. De nem megy: őneki kell kimásznia a kútból. Hála Isten, neki sem megy: visszamászik; lecsavar róla valamit s úgy valahogyan kiráncigáljuk. Olyasformán érzem magamat, mint cseléd-könyves koromban, amikor az operáló orvos mellett tartottam a méhkanalat. Az én kútbéli műtőm szerencsére jobbindulatú. Nem zavar bele szándékosan a lámpalázamba.

Először a kúttal melegszen össze. A mi vízvezetékes életünkben a kút: gyermekkori rém. Már nem félünk tőle, hogy a kútkáván át is beszív valahogyan, de azért csak egy nagy, gonosz, idegen lyuk maradt. Az ilyen szivattyús kút meg még titokzatos is. Nem emlékszen, hogy láttam volna valaha kibontva. Na most itt van, itt dolgozom egy iszamlós gerendán fölötte s ahogy nézem, percről-percre

kisebb s jámborabb lesz. Az emberi munkának ez a legvarázsosabb tulajdonsága: amibe beleakaszodik, az rögtön kezesezni kezd s zsugorodni. Ez a kékmackós ember úgy jár le-föl a himbáló létrán, mint egy tornaszeren. Hogy jobban hozzáférjen a csavarokhoz: keresztbe ül a kút bán; a keresztcsontja az egyik falán, a talpa a másikon. Az eszközeit a kút falába nyomja, két téglá közé. Egyáltalán nincs semmi ördögösség benne, ahogy otí dolgozik. Ha nem szégyelném: lekéredznék mellé. Legalább a létrát szeretném kipróbálni; a keresztbeülést azt előbb e.gy hordóban gyakorolnám.

Hanem az ilyen összebarátkozás is csak egy határig megy. A kút még a kútásónak is kút marad. Megvan még egy létramély, nem volna jó megfürödni benne, mondja, miközben a létrát a maga kútásó csomóján kipányvázza. Az eszközeire is rászól: — Az kellene, hogy beleessél. — S látom, más gonddal fogja őket, mint aki műhelyben bánik velük. — Mit csinálnak, hogy ha beleszik? Kimerik a kutat? — Azt már merhetjük. Volt úgy, hogy próbáltuk, de elnyeli nyomtalan az iszap. A körültekintés épp a kútban nem a leghelyénvalóbb szó, de ez a fiatalember épp az ösztönjébe ivódott körültekintésben különbözik, mondjuk, egy lakatostól. A föld fölött is úgy fog meg mindent, mintha nem volna szabad elejtenie. Ettől olyan lassú és rendíthetetlen a munkája. Mérlegelem, hogy mennyire nehéz. Egy ideje mániám ez: a különféle munkák összehasonlítása. Amióta a kétkezi munkások iránt mindenképpen jogos büntudat föltámadt bennünk: magára a »testi munkára« is hajlandók vagyunk ezt a büntudatot átve-

teteni. Egy tanár, aki négy egyfolytában végigtanított óra után keringőzve jön le a dobozóról: elhiszi, hogy négy óra talicskázás ennél nagyobb »testi« munka. Ez biológiai butaság. De én sem mint biológus fogtam gyanút; — mint talicskás. Hanem, amit ez a fiatalember csinál ott lenn: az a kemény munkák közül való. A szellemi és testi része is (minden munkában van mind a kettőből) igénybevevő. Diagnózist kell csinálni olyan szerkezetben, amelyet tán most lát először s a kórismének jónak is kell lennie: különben nem folyik a víz. Aztán a tervezés, átgondolás: ba egyszer húzni kezdjük a kutat, nem szabad visssszj esni. A mozdulatok dupla beidegzése, a kényelmetlen tartás, lenn a levegőtlen »műhely«, mind kimeríti. S a vas! A vasnak, hiába, súlya van. Ha még jajgatna is: ez a pálya volna olyan nehéz munka, mint a fogorvosi. Kétórai munkába kerül, amíg a kiemeléshez elérkezünk. A kútnak akkora hibája van, amekkora egy kútnak csak lehet. Egy nagyon jó szívós-nyomás kút volt ezen az aknán, de a gazdája azt a szőlőjénél jobban szerette s mielőtt árubabocsátotta, elvitte innét. Idehozta helyette ezt az őskori lényt, azaz két őskori csonkot, mert az egybeöntött felsőrész, meg a szivattyúháza két különböző őskútból van összeszerelve. Ahol egy vaspántal összepásztották őket, ott dül most a via. Azt a helyet kell nekünk most itt fönn tömítenünk. A fiatalember fáradtan jön föl a kút mélyéből. Csinos barna arca fölött: ott van a kimerítő munka facies hippocraticája, az elkínzott szürke szín, melyet fárasztó rendelésekről, átfeketézett éjszakákról a tükörből ismerek. Most odaáll a kút mellé s megemeli,

hogy lássa a súlyát. Éppen, hogy megmozdul. Ma már nincs ekkora súlya egy szivattyús kútnak, — mondja, a súlyával tusakodva. S mindenik rész külön jár, külön lehet kivonni s megjavítani. Én, mint a szörnyeteg gazdája, büntudattal nézek a megizzadt fiatalemberre. A legnagyobb baj, hogy megfogni sem tudjuk ketten; csak egy embernek van mellette hely. A diófára nézek; itt hátul is van egy diófa: ha annak az ágán vetnénk át kötelet, én majd ráakasztom magam s amit ő a kúton emel, azt én a diófán továbbbrántom. Mint egy iparkodó aszisztens, úgy várom, hogy a professzor mit szói hozzá, ő a gondolatot is úgy fogja meg, mint a francia kulcsot, de végül is jónak találja. A hosszú háromméteres alkotmány megindul a levegőbe. Én ott csiigökök hatvanhét maradék kilommal s ám Γ erőm van, a kötél végén. A katonai szívletemre gondolok, írók közt szenvedtem vele, de inkább belehalok, minthogy ennek a fiatal embernek arra hivatkozzam. A diófa azonban nagyszerű segédmunkás; a szörnyeteg már dől kifelé a kútból. A vincellérné is odakapaszkodott a csőrére; közben Évikét hessegeti, a kis lelencünket. Olyan a hangulat, mint Szilason, amikor a kétmázsás kant ölték. A szerkezet végre kinn fekszik a gyepen. A fiatalember még egy kartondobozt kér, amivel a két csonk között eldugítsa s visszabocsát a? írógépemhez.

Amikorra megint szükség van rám: a vincellérünk is itthon van ebédidőre. A visszakeresztés még nehezebb, mint a fölhúzás; most már arra is vigyázni kell, hogy az összepászított részek szét ne bomoljanak. Én megint a kötelet húzom és lazítom, aszerint, hogy ők

hogy birkóznak a kútgödörrel. Közben megfigyelem, hogy beszél egymással a két szegényember. Ha hanglemezzre kéne venni: mi legyen a különböző társadalmi osztályok közt a magyar »gentleman like«, a kútásó modorát tenném példaképpé. Ez az, amit egy úr ritkán talál el: leereszkedő kedvében különösen. Érzik rajta, hogy tudja, milyen jólesik ebben a nagynyomású társadalomban egy kis szakmai méltóság s a gyengébbnek is juttat belőle. Gazdának szólítja, holott a gazdának lova s földje is van. De ez nem hízeles, csak testvériség. Amikorra a kút helyrezyökent s a vincellérnek mennie kell: az asszony is megjött a félliter borral. Úgy hozatta, mint ha magának kéne s most meg sem kóstolja: nem szabad innia. Egy félliter bor, az pengő negyven; elég gavallér volt. Én akkor egy litert is megszolgáltam.

Amíg mindazt, amit délelőtt kicsavart, fönn és lenn visszacsavarja: a mesterségéről beszélgetünk. Elég nehéz mesterség. — Tessék nézni, én még csak harminckétéves vagyok — mutatja a kezét; ha kinyújtja, reszket. Persze a vállának nincs hely, mindent a keze szárából kell csinálnia. S hogy szánta rá magát erre a pályára? Nehéz elképzelni, hogy egy tizennégyéves fiú a kútba kíváncsozék. — Én is pékinas voltam előbb, tetszik tudni, de az még rosszabb volt. Ebben aztán megmaradtam. — Persze folyton a vidékei járja; hisz benn Debrecenben vízvezeték van. S belegondolom magam a helyébe: tíz kilométert biciklizni ebben a szép áprilisban, mint nagy orvos állni a beteg kutak mellé s a háziasszonyok tűzhelyén megfőzni a kis lábosában. De őket ritkaság, hogy kutat javítani

küldjék. Tavaly Des mellett fúrtak az államasútnak, idén Debrecenben csinálnak légvédelmi kutakat. Azaz a költészetet itt is megette az üzem. Többé-kevésbé minden foglalkozás nehéz, mondom; a szellemiek is. S megint a fogorvosságra gondolok. Én csak négy évig voltam fogorvos s olyan lúdtalpat szerzem belé, hogy most is arról énekelnek Pesten a lírai költők. — önállósítania kellene magát. Az öregnek az való: kijön, megnézi a bajt s kiküldi maga helyett a fiatal. Csak mosolyog. Ahhoz berendezés kell. Tessék elgondolni, mibe kerülnek a fúrógépek. Három órára már a faburkolatot is visszazsegeztük. A víz folyik. Azt azonban mind a ketten látjuk, ő is, én is, hogy nem soká. Új kutak áráról beszélünk. Már száznegyvenért egész rendeset kapni; pláne ha a régit becseréljük. Akkor kár volt ezt negyvenért tömíteni, bököm ki a munkája díját. A verejtékéből kimosakvó ember nem szól, de látom, hogy egy árnyék megy át az arcán. A bicikliúttal lehetett vagy hat munkaórája. Mit kap ő ezért! Mondjuk tizenkét pengőt. Azért vesződött ott lenn az ócska csavarokkal, azért emelte az iszonyú koloncot. A huszonnyolc pedig a mesteré, mert üzletet tart, mert gumit adott s mert egyszer kinn volt a beteget megnézni. A kizsákmányoló, gondolhatja ő A rabló, gondolhatom én. S e mellett még a mesternek is rosszul mehet: lehet, hogy most készül visszaadni az iparendélyét. Mennyivel egyszerűbb volna Debrecenben valami kútasó szövetkezet s az bicikliztetné ki kútasóit. Az a negyven pengőből gépeket is tarthatna, a tagjainak osztalékot adna. Még az öreg kút-

ásóknak is spórolhatna egy szőlőt, amikor nagyon remeg a kezük.

Erről azonban már nem beszélünk, nem illene. Inkább a vincellérnél kérem meg, hogy adjon egy jó uzsonnát neki. A feleségem egy kis szál kolbászt küldött a születésnapomra; mondom, vágja le a felit. Amikor elment, megkérdem: — Na, ízlett a mesterünknek az uzsonna? — Csak a kávé ette meg. A kolbászt elvitte a feleségének; már régen nem láttad ilyesmit.

De nemcsak a kútásónak nem jut itt segédmunkás. Vasárnap azzal jön meg a vincellérünk a hadházi piacról, hogy nem kapott embert. Ogy gondolta, ha kettesben metszhet, elvégez nagypéntekig. De nem volt senki; a sógora tizenhat emberrel szokott dolgozni s négyet kapott; de még az is nagy kérdés, hogy eljönnek-e. Nagyon csavargós ez a hadházi nép, mondja, most is elmentek Erdélybe, mert ott nagyobb a napszám. — Hát majd segíték én; kapok rajta (ha már benne vagyok a segédmunkásságban). Úgy is meg akarom tanulni a metszést; Gulyás tanár úr már a harmadik szőlészeti könyvet küldi ki Debrecenből. — Hát isz a doktor úr is megtudhatja, hogy ha megmutatják, mondja az emberünk nem nagy bizalommal.

Egyelőre azonban nincs ollóm s két napba kerül, amire Debrecenből az megérkezik. Addig csak őt kísérem s elnagyaráztatom. melyik a cser, melyik az éves vessző; aztán előremegyek, megcsinálom a következő tőkén a magam haditervét s várom, hogy az ő ollója hogyan csattog. Ez a szőlőmetszés azonban

olyasvalami, mint a sebészet, csak késsel a kézben lehet megtanulni. Este bezárkózom a szobámba: amióta itt vagyok, először: lámpát gyújtok s nekifekszem a szőlészeti könyveimnek. Erről egy külön könyvet kéne írni, hogy miért rossz minden ilyen munka. Ahhoz ma módszer kéne, egy gyakorlati természettudományt könyvből megtanítani. Ezek nem merik úgy előadni a szőlő metszését, ahogy az az ő fejükben van. Azt a képet ők szégyellik; azt neki a, b, c szét kell analizálni s mindent, amit a tudomány tud, belécsapni.

Másnap is odagagyorodok az emberem mögé; most már a *könyv* betűjét hasonlítgatóm az olló kedves csattogásával. Azt már értem, hogy ebben a szőlőben énnekem csak napszám lóg teremni. Tavaly feles művelésben volt s a feles »jól ráhagyott«, hogy minél több legyen a termővessző; a lehúzásnál már nem iparkodott úgy s ami nemvolt lehúzva, odakapta a tavaszi fagy. Ezt értem; a metszést azonban még mindig nem. Azaz a költészetét már nagyon is. — Van ennél szebb munka is a szőlőben? — kérdem a vincellért, — Ennél nincs. S csakugyan úgy veszi lába közé a tőkét, mint kis, egy évre rendbehozandó lelkecskét. Mindenik mást ad föl neki; amíg kiássa, a harmatgyökereket letisztogatja róluk, gondolkodhatik, milyen sorsot készítsen nekik a jövő esztendőre. Újra érzem: hogy mennyire tarthatatlan testi és szellemi munka közt a határvonal. Mennyivel erősebb testi munka ennél, mondjuk, a tanítás s mennyivel szellemibb ez, mondjuk, a gépbemácsolásnál. — Ez nem is annyira testi munka, mondom a vincellérnek, — És nem, érti meg azonnal ő is.

Aznap este az asszony húga meghozza az ollót. Jó tömzsi olló, szinte élvezet a rugóját nyomorgatni. Másnap délelőtt nagy sürgető levelek jönnek rám Pestről; délután azért mégis csak kisomfordálok a szőlőbe, ők két ten a lugast metszik; annál az asszony is segít. Én kiválasztok egy sort: — Most, beülök ide; aztán ha végigmentem rajta, maguk majd kijavítják. S úgy is ülök oda, mint diákkoromban a dolgozatíráshoz. A tőke azonban súg valamiképpen. Amíg az ember pucolgatja; megérti, mi volna ennek a jó. A szemek is nagyok, a vessző lében van, csaknem kipattannak; nem lehet az élőt a fagyottal össze téveszteni. Hát ez nagyon szép munka; csak úgy emészti az időt. Legfőlebb a tőkéről tőkégig csúszás okoz némi égető nyugtalanságot. Megnézem a bakon a magam nyomát: én külön-külön hagyom minden tőke alatt a legkerekebbik nyomomat. A vincelléré össze folyik. Valami hiba van még a technikámban, ők félkönyökön csúsztatják magukat tovább. Hanem mi ez ahhoz a hátszagatáshoz képest, amit egy félóra gépelés után érzek, Vagy a rendelőben: a negyvenedik kevente vizsgálatnál. Szép, nehéz tudomány lenne ez: a különféle munkák minősítése. Egy szocialista államban: ez volna a számvevőségi hivatal. Azt a marhaságot, hogy testi meg szellemi, egészen el kellene dobní. Még a bútórordásban is van szellem (a múltkor a terrasról eresztettünk le gurtin egy szekrényt) s az írásba sem az agyammal, hanem a testemmel fáradok bele. Már nagyobb szempont: mivel bánik az ember. Az élő, sarjadó növény a legszebb, a legengedelmesebb; az ember a legkomiszabb, a legfárasztóbb. Az állat az

anyag, a holt, anyagszerű növény valahol középütt vannak. Kapálni lehet heteken át tizennégy órát, de próbáljon meg valaki annyit tanítani.

Tanáraim odaállnak fölém s én szorongva mutatom a dolgozatomat. Ezek előtt még jobban szégyelném magam, mint tegnap a kútásó előtt. Az ember elnéző; de az asszony nem hagyja benn a hibáimat. A szálvesszőim hegyéből le-lecsíp, egy-egy vén csert, amit bennhagytam, kidob; a haszontalan tőkefejeket levágja. Megkönnyebbülten jövök be: a legrosszabb esetben kétharmad. Másnap este már megint a balracsúszó ember mögött fejezem be a napot. Erre nagyon vén, agyas, fejes tőkék vannak, a körmöm is beletörik, amíg ásó nélkül kikaparom őket. Ezek meg éppen bölcsék, szinte félhangon tanácsolgatnak. »Nézd csak, engem milyen szép kehelyformára nevelhetsz. Az ilyen régi, fás részen forgasd úgy az ollót, mint szájban a fogót.« No az biztos, hogy én ehhez hasonló, élvezetes munkát soha nem folytattam. Az a sok bridzsbe pállott agy hogy megüdülné benne. S most már a csúszás fáradtságát sem érzem. Ha egy óra szőlőmetszés fáradtsága: 1, akkor a kubikolásé, adminisztratív munkáé 1.5, az orvosi rendelésé, korrepetálásé 2, a tanításé 3, a fogorvosi munkáé 5, a »kitartó« hajszolt írásé 8. Persze ez egyéni; ebben az emberek megállapodni soha, de soha nem fognak. Lehetetlen is: a kizsákmányolást teljesen megszüntetni. A társadalomnak mindig lesz kulcsa, amely szerint a munkát méltányolni fogja. A feudalizmus túl jutalmazta a katonai munkát; de mi is lett volna egy középkori népből nélküle? A

kapitalizmus a vállalkozást jutalmazta aránytalanul. Az új kollektív társadalmak, a szervezést, az, ellenőrzést, a fegyelmezést, sőt a hóhérolást. Komplikálja a dolgot, hogy a munka bére, nemcsak az érte kapott pénzből áll, hanem a velejáró tekintélyből, szerepből s örömből is. A szocializmus csak a munkajuttalmak felhalmozódását akadályozhatja meg az utódok kezében. A művészek, tudósok hősibb része ott is kizsákmányolt lesz s jaj neki, ha szíve örömeiben nem kapja meg üldöztetése ellenszerét.

Megmutatom tanáromnak a soromat. Az enyhe vincellér nem talál benne hibát. Másfél óra múlva a vasúton van dolgom. Félnyolc s ő még mindig ott ül a tőkével szemben. Maga még ilyen későn is dolgozik! — kérdem meglepetten. Ő meg, látom, én rajtam lepődik meg. Még igen, mondja s a vörös napkorongra néz. Látástól vakulásig, jut eszembe a Veres Péter kedves kifejezése, ők is a naphoz szabják a munkanapot. Ha a nap nő, a munkanap is. (Az idén, igaz, a napszám is.) Egy óra szünet délben, félóra reggel; akkor is fennmarad napi tizenkét munkaóra. Ez bérmunkának akkor is sok, ha könnyű. S akkor is, ha hat pengő helyett tizenkettőt fizet. Nem lehet élni tőle, a mezőgazdaság pedig sosem fogja elbírní: a hat- vagy nyolcórás nyári munkanapot, mert az téli kétórásat jelent. Mi itt a szabadulás, vagy a könnyebbség legalább? Csak az, ha az ember félig-meddig mégis amaga tőkéjét metszi. Ha nem alkalmi munkása annak a szőlőnek, hanem sokéves gazdája. A tőke is ezt szereti. A feles ember ráhagy, a sürgetett napszámos, ahogy a vincel-

Mialatt ezt írom, jön a vasúti: egy szekérenyem van az állomáson. Ez az öreg családi kredenc lesz. Valahogy elcsellengett a többi lomtól, amivel engem Bocskayba kiházásítottak. Most itt van; fuvarost persze nem hozott magával; az állomásról magunknak kell estélig elvinni. Csöndes tanakodás után megindulunk s széles taligával. Kilencvennyolc kiló; végül is nem sokkal nehezebb egy búzás zsáknál.

Az öreg bútor csakugyan ott áll egymaga a szellős raktárházban. Ő az egyetlen, ami első lakásomból, az Attila-utcából, ide az utolsóba is elkísért. Akkor még barokk hasa volt, angyalok voltak rajt fakandeláberekkel. De azokat úgy megsértette egy szobrászvendégünk, hogy a feleségem leszedette róluk. Most itt áll, megszőgletesítve s alul elrepedten, nézi, hogy tesszük rá a taligára. Az aszszony a taliga elé fogja be magát; mi meg majd felváltva toljuk, támogatjuk. Nehéz! — kérdem az embert s alig várom, hogy rámkerüljön a sor; szeretnék meggyőződni, hogy csakugyan nem nehéz. Hát nyolc éve gyerekjáték lett volna. Harminc kilométert eveztem fölfelé a Dunán. Egy délután két napszámnyit hordtam le a partból a házunk mögött. Most azonban szorongva lesem, hogy bírom-e. Az első benyomás jó; büszkén mondom, hogy csakugyan nem nehéz. De még jön a homok. Rossz haditervet is csináltunk: egy dombot

akartunk kikerülni s egy homokfolyót kapunk. Amíg arról az útra kiérünk, abba bele kell szakadni. Az asszony, amikor én tolom, hamarébb áll meg, hogy váltsunk; de a száz méter így is fölér egy kilométerrel. Mintha nem is a karommal, hanem közvetlen a szívemmel húznám. Egy küszködő öröklét, föl az országútig. Itt már elszalad, mondja a vincellér; de az én lüktető nyakamnak most már a beton is homok. S meg hátra az utolsó keserves darab. Föl a szőlőn, a háznak. Na, itt kiadod a párad, vén igás, biztatom magam, a váltásnál. S a legvégén: a fal és a nyesett bokrok közt még emelni is kell. Csak az asszonyt látom, piros és gőzölög. Ügy esünk be a házba, mintha a pokolból estünk volna ki. Soha én még úgy egy vizespohár bort meg nem ittam, mint amit velük koccintottam.

Hát ez a borzasztó. Nem a testi munka, hanem amikor nincs hozzája test. S a szellemi, amikor mint a lyukas futballból a levegő, lassan kimegy belőlünk a szellem. Ettől mentsen meg minden anginas takarítónőt, rokkant hordárt és beteg író a halál, vagy az emberi k9-nyörület.

FELELŐSSÉG A FÁK IRÁNT

Május végén a Felvidéken jártam a kis magyar eklézsiákat; a könyvnapra meg Pest szítt föl s az Operaház színpadán kellett a nyilvánosság hiúságától elbúcsúznom. Közben három-négy napot itthon töltöttem Bocskai/ban. Veszekedett idő volt; lógó ég és csapó záporok biztatták a gazdát, hogy nem ismétlődik meg az Orbán na#i fagy. Utolsó reggel viharszünetben, végigmegyek a fáimon. Ez az árvízit, amelyiken a tudatlan kertész is az osztályát végiglátogató orvosprofesszornak érezheti magát. Most azonban nem sok öröömöt telt a sétában; az almákon csupa seb, lyuk, üszök a levél. Mi történt ezekkel? Fagy nem volt nálam; a szőlő fürtjei is épek. Valami gyorsan előrehaladó betegség lepte meg őket! Vagy tán a permetezés égette le? Azalatt permetezték, míg én Sárospatakon a teológusokkal vitatkoztam. Hátra megyek s az arzolt kérem a vincellérektől. Az mérég, azt nem hagyhatom elzáratlan. De a ravaszságom nem visz nyontra. Az arzolból pontosan annyi hiányzik, amennyi egy hordó permetébe kell. Hívom a vincellért. Ő is csak nézegeti a fákat; nem tudja, mi ez. No, ezen nem lesz gyümölcs az idén, mondom kárvallott an. Hát ha már most

ilyen a levele, hagyja helybe ő benne is az ázsiai és bér munkás predesztináció. Pedig csak úgy rakva volt virággal.

Másnap megyek be Debrecenbe s onnan föl Pestre. Hanem az almafáim állandóan ott búsulnak az eszemben. Nem a termés: a fák. Abba, hogy az idén nem árulunk almát, egy perc alatt belenyugodtam. Magukkal a fákkal voltam úgy, mint a lányaimmal; nehéz azt elviselni, hogy ránkbízott lényekben, mialatt mi haszontalan előadásokon csavargunk, büntetlen pusztítson valami. A kocsiban egy jókedvű, nagyszájú ember telepszik mellénk. Művezető egy pesti író tollgyárban; de az ifjúsága, meg a veje is Debrecenben maradt, azt volt lenn meglátogatni. Hó, nagyszerű mulatságokat ért meg ő ifjúkorában. Fölcserélték éjjel a cégtáblákat az utcán; egy városi úr csak úgy bocsátott meg a rendőrnek, aki csendháborításért bekísérte, ha egy kalap bort kiiszik. Gulyás Pali a maga szokrateszi módában ugratja a gyanútlan embert. Az volt szép világ. Egész másféle emberek éltek akkoriban. Én tükön ülök: nem bírom, hogy egy ember az én jelenlétemben tegye csúffá magát. A bútorasztalosságról szóló könyvet kezdem olvasni. Arról a mi barátunknak is sok minden eszébe jut. A fafajtákról a maga pestkörnyéki kertje is. Növények csodás hozamára s gyors pusztulására fordul a szó. A művezető nagy kertész s a nii orv szem vágásainkba s san abbamaradnak: a duhaj ságaival dicsekvő mint szakember nő fölénk. Gulyásnéból kis kertjük minden gyásza előkéredzik: meghasadt meggyfák, a tavaszi köddel égbevándorolt cseresznyék. Énnekem is eszembe jutnak az almafáim. Emberünk a diagnózisban is olyan

gyors, mint a hajdani főrfi-murikon a rácszelet készítésében. Moniliu, mondja ki a szót, amelytől az Operaházban sem fogok megszabadulni. Ezt a szót én is ismerem: valami gomba. S egyszerre egész valószínűnek tűnik föl, hogy egy gyors gomba eszi a leveleimet. A termésbe már belenyugodnék. De a fának csak nem árt, kérdezem aggódva. — Hát bizony, ha a téli permetezés meg nem állítja. Másodéven még kihajt: de virágzás után az egész fa kiszárad. — S más fák is megkaphatják! — Átharapózik az mindre. Egy nap csak azon éri magát az ember, hogy nincs gyümölcs. — De hisz én néhány nappal ezelőtt permeteztem, ő annak is megtalálja a magyarázatát. Gyenge volt a permet; azt a lét használtuk föl, amit a szőlő első sarjára készítettünk. Pesten tömérdek bosszúságom volt. Erről az előadásról is kiderült, mint a többiről, hogy nem lett volna szabad elmennem raja. Barátaim a legújabb támadás hírével fogadtak; mind mással. A tanácskozásokból is kivettem egy hónapra valót. Otthon pedig a Himnuszra kellett állandóan gondolnom. A barlang, amelybe kard nyúl, eszményi hely ahhoz a lakáshoz képest, amelyben egy ötftagú család pakol nyaralásra. De hogyha egy-egy láda leszögezése után bezárt klasszikusaimra csüggedten odarogytam, rossz közérzetem alján mégsem a pesti bosszúság feketéit. Irodalmi selyemfiúk, elkallódott kéziratok s gyomorégést okozó ebédek alatt a művezetőtől hallott szó örvénylett. Rozsdavörösre leperzselt fácskák álltak a lelkiismeretemben s szemrehányóan mondták a vádszót: momilia. Rám voltak bízva s én pusztulni hagytam őket. Nem lenne szabad megengedni, hogy egy ilyen tudatlan em-

ber, mint én, egy kertbe beleülhessen. A gépkocsivezetőnek vizsgát kell tennie, így kellene vizsgáznia annak is, akire alma és körtefák bízzák a lelküket. Az lehetetlen, hogy hatvan gyümölcsfáért ne legyen senki, aki felel. Még mondom, hogy a föld bírását képesítéshez kellene kötni. A kertek átvételét méginkább. Egy kertben annyi beléölt lélek van; azt pénzzel nem lehet megvásárolni, csak tudással s felelősséggel.

A Bocskay-kerti állomáson Pali egy helybéli nagytermelővel ismertet össze. A szőlőmunkásoktól már többször hallottam róla: a kisemberi gyakorlat fölött ő a megcsodált s kételkedéssel nézett tudomány. Mondom, hogy nem tudom, mi vár rám otthon. Ezóta elvitte az almáimat a monilia. Monilia, néz rám csodálkozva. A monilia az inkább a csonthéjasok betegsége; elsősorban a meggyfákon pusztít. Az almán nem is szokott monilia lenni. S megkérdi: mi is van hát a fáimon. Akkor tán inkább fusicladium lesz. Az elég gyakori erre, ő mindjárt mutat is az út szélén egy almafát, amely tavaly kapta meg. Nézzem csak: az idén már kisebb levéllel hajt, egy letépett levélen ott is van a fusicladium rozsdavörös foltja. Ki mondta azt, hogy monilia! Be kell vallanom, hogy egy művezető a vonaton. Félpercen belül itt a második félrefogás. A gyenge permetléért vádoló magam. Háromszázalékosan kellett volna. Nem, háromszázalékosan nem szabad. Egyszázalékos tökéletesen elég. Ő most, hogy kevés a réz: fél százalék rezet és másfél cinkszulfátot használ. No ez jó, gondolom, így festenek nálunk a szaktekinté-

lyek. Pedig ötven gyümölcsstermesztőből négyvenkilenc így szerzi meg, mint én, hazaránduló művezetőktől és kertészkedő özvegyaszszonyoktól a szaktudását.

Otthon a fák sokkal nyugodtabban várnak, mint gondollaan. A feleségem csak az én elbeszélésemből ismerte a csapást, megkönynyebbedetten néz szét a kerten. Magam sem értem: az eső forrasztotta be a levelek sebét, vagy az én vízióimban nőttek meg annyira, amióta nem láttam őket. Szinte szégyellem már magam: Pesten legalább tíz embernek mondani el, hogy a monilia kipusztítja a gyümölcsfáimat. Másnap este, eső csillapodtával, átnéz hozzám új gyümölcsprofesszor ismerősöm, ő jön elébb hozzám, hogy a látlelet alapján a maga klinikáján adhasson majd instrukciókat. Amikorra a víztől csöpögő fák közt a verandára fölér, megvan az első vészhozó kórisme. A pármennem fölmeredő ágáról látja: nem monilia, nem is fusicladium. Olyasmi, amit én észre sem tudtam volna venni: ecsetágúság. Abban is pusztultak ki már egész gyümölcsösök. Egy félóra alatt, amíg a szemetelő esőben a vízszívó homokot bejárjuk, sok más is kiderül a gyümölcsösömről. Az almafáimat vegyem úgy, mintha nem is volnának. Az ültetőjük úgy metszette őket, ahogy az őszibarackot szokás: kiszedte a vezérvesszőjüket. Csupa nyomorék fa: a legokosabb kicserélni őket. A körtéim rossz fajtájúak, a ribizlin évek óta rajta szárad a letermett vessző, a barackjaimról nem lehet eldönteni, hogy vadbarackok-e, vagy elvadult oltványok. A dió, az díszfa ezen a vidéken: négy almafa helyét foglalja el s nem terem egy fél Jonathan árát. Az enyhnek meg még meddők is. A leghelyesebb,

ha ősszel teliültetem az egész területet nyolc méter sortávolságban almafával. Ami az útkukba esik, tőke vagy fa, kidobom, a többit meg elintézi a pármenjeim és jonathánjaim árnyéka. A szőlőt se sajnáljam. Az itteni emberek élheterlensége a szőlő. A Bocskay-kert gazdaságilag már Szabolcs, az egész országban Szabolcsban terem a legjobb alma s ők a világ legsavanyúbb borát szűrik a kövidinkáikról. Noha monilia nincsen a szőlőmben, egy félóra mégis úgy elvitte a kertemet, ahogy a monilia sem. Az emberi tudatlanság a monilia. Neveljük a gyümölcsfákat és fogalmunk sincs a gyümölcsstermesztésről. Két éve Kecskeméten beszéltem a legkiválóbb almatermesztővel. Az is azt mondta, hogy a kecskeméti gyümölcskultúrában csak a hozzá nem értők hisznek. Ahhoz, hogy valaki gyümölcsfákkal bánni is tudjon, rengeteg élettani és kórtani ismeretre van szüksége. Ez a magyarázata, hogy ami szép gyümölcsös van az országban, azt műkedvelő patikusok, jogakadémiai tanárok tartják fenn a szabad idejükben. Mi a véleményed? — kérdem a tanáromat. A kertészethez ugye értelmiségi aggyelő kell? ... Föltétlenül, üt be az azonnali válasz. S ez megvigasztal a kertemért. Még mindig eléggé író vagyok ahhoz, hogy az elméleteim igaza megvigasztaljon a fáim hiányzó csontvázáért. Magyarországnak kertországgá kell lennie. A kerteknek azonban csak művelt elme tud megfelelni. A mezőgazdaság is az értelmiség jussa hát. Éppúgy el fog értelmiesedni, mint ahogy az ipar. Az osztályellentétek kiegyenlítődése egy természetes út van: ha mindnyájan értelmiséggé válunk.

Másnap visszaadtam a látogatást. Új

mesterem a sógornője birtokát gazdálkodik. Idáig két foglalkozása volt: leányiskolái tanár és festőművész. A gyümölcstermesztés a harmadik, de az első, amelybe teljesen belefeledkezett. Aki megszokta, hogy fiatal fákkal vesződjék, az nem is kíván többet mással foglalkozni. Őt 1936-ban kertes, hogy járjon ki a munkásokat ellenőrizni. Bántotta, hogy nem tud helyesen parancsolni; olvasni kezdett s ma a legnagyobb gyümölcsmester a környéken. Egy összecsukható borszékkel megyünk ki a kertbe. A feleségemnek hozzuk, hogy leülhessen. Mert ő is gyümölcsben van, közelebb a fáknál a szürethez. Ötkor jöttünk s észre sem veszem: hogy már sötétedik. Annak, aki a minőség forradalmát írta, ilyen helyekre kell eljönnie, hogy a minőség forradalmát lássa. A birtok tizennyolc hold: ennyi volt apám szilasi öröksége, ő kapta a legkevesebbet, mert őt kitanították. De micsoda föld volt az Hadszék megénekelte homokjához képest. S a múlt évben ezen a tizennyolc holdon tizennégyezer pengő napszámot fizettek ki. A jövedelmet nem kértem: annak sokkal többnek kellett lenni. A kertnek sokféle parcellája van: először a legrégebbi almáson megyünk végig. Csodálatos fafiatalításokat és átoltásokat mutat a házigazda. Egy óriási fa, amely néhány éve még nyári almát hozott, most több mázsa jonathánnal érlel. Mekkora gond és munka egy ilyen faterebély minden egyes ágát átoltani. S nemcsak ezt az egy fát, külön virtusból, hanem minden fát, amelynek a gyümölcse nem vált be. Megcsontított ágak merednek rám, a hancsuk alá kötött oltóvesszővel: a növényi hajlíthatóság szent jelképei. Aztán egy hatalmas szilváson megyünk át. A fák

tíz-tizenkét évesek. Éveken át több vagon szilvát teremtek, a földérték többszörösét, a gazda mégis úgy beszél róluk, mint egy régibb, meggondolatlan kísérletről. Csonthéjasokat Magyarországon csak a legvédelemben helyeken érdemes termelni. Ilyen helyt annyit, amennyi az asztalra kell. S csakugyan a fák kérge sorra föl van repedve. Mind ugyanott a délnyugati oldalon, ezt jcsinálja bennük a szarmata síkság tavaszi hőingadozása. Utolsóul hagyja a maga birodalmát, amit már ő telepített*. Van benne a múlt őszi csemetétől hétesztendő fáiig mindenféle. A törzsükön sodrony a nyulak ellen. A legfiatalabbak alászalmázva, hogy a pajor a gyökérükhöz ne férjen, ágaik kikötve, hogy levegősebben nőjenek. Egy perc alatt megmagyarázhatja rajtuk a faalakítás szabályait: Lenn az első ötágas orv, százharminc centivel följebb a második, százal följebb a harmadik. Amikor ezt is kiképezte, magukra hagyja a fényjárt koronákat. Hát ezek bizony más jó nathánok és törökbálintok, mint amik az én kertemben gorfadoznak. öröm nézni a szellős délcegségüket. Idén a májusi fagy ide-oda kanyargó folyói elvitték a nagyobbakról a termést; tavaly azonban három hatéves fán több mint három mázsa termett. Holott az almának tízéves koráig nem szabad a termését számítani. — Mennyi almát hozhat közepes terméskor egy hold termő gyümölcsös! — kérdezem. Nyolcvan fa legalább száz mázsát. Vagyis húszezer pengőt. Mohács könyve (az ültetéstől a fa haláláig) hatvan évre elosztva: évi ezerháromszáz pengő tiszta jövedelmet számít. De az 1929-ben jelent meg. Ami akkor 1300 volt, az ma ötezer, de méginkább

nyolc. Megdöbentő zámok. Engem azonban nem az almaüzem érdekel. Én munkás nélkül akarom a szőlőmet művelni; a kisemberek lehetőségét keresem. S most hallom a legcsodálatosabbat. Azt kérdem: hány almafát tudna ő hajnaltól estéig dolgozva, mint most, egymaga fölnevelni. Kétezret, azaz húsz hold nyit. Később is csak a permetezéshez kellene a munkás. Mert az embertelen munka: a hatalmas fákat bambuszt oldással permetezni. Egyszer megpróbálta: mintha minden tagja összeszakadt volna.

Búcsúzóban odaadja a maga gyümölcs-tanát. Egy háromszázoldalas munka: otthon a petróleumlángnál azonnal nekifekszem. Csak úgy szívom a tartalmát: arról, ami ebben a könyvben van, majd mindenről hallottam itt-ott harangozni. A százfele bűvszó: fásdugvány, angolnyelves párosítás, korompenész, monilia elraktározására több erőt használt el az agyam, mintha tudtam volna, hogy micsodák. A helyes ismeret, mint minden helyes ismeret, most nem terhel, hanem megkönnyít. Az ország is így lenne vele, ha egyszer megtanulná. De hogy fogja megtanulni! Egy tavasz kellett hozzá, hogy a szőlőre tarozókat nagyjából elsajátítsam. Nyár végére t/alán a gyümölcsben sem leszek gyilkos. A rebarbarámat azonban még mindig nem tudom, hogy kell szaporítani s a zöldségkertészeti tudásom megáll a palántázásnál. A virágaim közt van, amelyeknek a nevét sem tudom. Mehet, nyulat, baromfit szeretnék: újabb tudományok. Egy kis gazdasági ipar: asztalosság, ácosság, bognárság nélkül ezen a tanyán ki van szolgáltatva az ember. Annak aki az én kétezer négyszögölemen tökéletes gazda akar

lenni, legalább annyit kell tuchúa, mint egy egyetemi orvostudornak, aki valóban ért is ahhoz, amiből leszigorlatozott. A magyar mezőgazdaság harmincmillió embert is eltart-hatna, ha csupa ilyen minőség-gazdája volna. De hogy nevel föl ez a pangó föld magának ennyi ifjú értelmiségit?

Mindig rendkívül érdekelt az ember vi-szonya a munkájához. A szocializmus múlt századból ittmaradt elméletébe is azért nem tudtam beletörni, mert azt a két munkástípust eszményítették — a gyárimunkást és a föld-munkást — amelyet nézetem szerint épp a a szocializmusnak kellene, amennyire lehet, a föld színéről eltüntetni. Nos, a Bocskay-kertet mintha csak az én elméletemhez alapították volna negyven éve az unatkozó debreceni urak szemléltetőül. Kereset, érdek és szenvedély, proletár bérmunka, kisbirtokosi iparko-dás és értelmiségi kísérletezés, itt egymás mellett tanulmányozható, mérhető. Telepün-kön a munkások kertész tudásán lehet mérni, hogy melyik munka milyen mélyen kapaszkodik tárgyába. Hát az szinte meeébeillő, hogy a szőlők napszámosai milyen keveset ér lenek a gyümölcsösökhöz, amelyekben az életük eltelik. Igazán csak azt a néhány mozdu-latot tudják, amelyért a bérüket kapják. Dó lehet-e többet kívánni tőlük? A napi hat pen gon kívül nekik legföllebb az ollójukhoz van közük: a permetező az már a gazdáé. Hát még a növények. Az én vincellérem évek óta dolgozik egy nagyobb, jól vezetett szőlőben. Különben is látott-forgott ember: télen a vá-

őshazán vágja a fát, évekig dolgozott bádógosok mellett, járt Pesten, mint kőműves. A feleségének már az apja is vincellér volt. A szőlőfajtákat azonban ő sem ismeri. A fájáról az othellón kívül egyiket sem tudja megnevezni. A kórtani ludasuk is megáll a szőlőmolynál és a perenoszporánál. A bordói lé nevét nemcsak, hogy nem ismerték, de az első permetezésnél nem is közömbösítették mésszél] a rézgálicot. Abban a nagy gazdaságban, ahol a férfi idáig dolgozott, más készítette a permetet; ők csak kimérték s vitték a szőlőre. A fametszéshez persze nem is konyítanak. Többet tudnak a rájuk bízott növényekről a kisgazdák. Az egyikkel összebarátkoztam, amíg az erdőről a fát hazahoztuk. Meghallgattam panaszát a terményrendeletek ellen. Ő még negyvennyolcnál kezdi a politizálást, az idegeneket szidja, az édesanyja nemzeti asszonynak nevezte magát. A múltkor az állomáson a nemzeti asszonnyal is beszélgettem egy sort. Ő bezzeg ismeri a szőlőfajtákat. Pedig egész botanikus kert a szőlőjük; van benne hat sor góher, kádár, burgundi, ezerjő, kövidinka. Vagy húszfajtát elsorolt s azt Ő mind megismeri, még ahol keverten ülnek is. A kis meggyfájához, láttam, napjában háromszor is elzarándokolt a telek végén a cserebogarakat lerázni róla. A szomszédaimon is ezt látom: egész nap a kertjökben forognak. Egy piciny empiriás körből azonban ezek a kis birtokosok már csak a könyv iránti bizalmatlanságból sem tudnak kiszabadulni. A harmadik a munkásra az ön új mesterem lehet a példa s néhány szőlőben amatőrködő »tanácsos«, »igazgató« s más tisztviselő. Nekik megvan a tőkéjük, övék a mások tapasztalata,

mehetnek kezdeni, s szenvedélyük mellékterményének nézhetik a hasznot, ami a kertészetben a hasznosságnak is első feltétele. Minthogy jövedelmük sokszorosa a többiekének: persze, terjeszkednek. A végin az ő kolhozuk lesz Bocskay, ha az állandó nem. Két-három hozzáértő ember és néhány száz semmihez sem értő proletár: ezek a kilátásai úgy a kapitalista, mint a szocialista fejlődésnek. Az utóbbi esetben a hozzáértő dilettánsok még hozzá nem értő bürokraták is lehetnek. A másik út: a szőlőmunkások eltüntetése, önálló kigazdaságok egy-egy »értelmiségi« kertésszel, laza szövetkezeti keretben összekötve. Igaz az, amiről én álmodok. De mit lehetne~tenni ezért az álomért¹? Ceterum censeo: egy nagy kertészértelmiséget teremteni.

Most már az ország ellen mondom, amit moniliapánikomba magam ellen mondtam: lehetetlen, hogy valaki gazdasági tudás nélkül földet bírhasson. A földművelés van olyan fontos és felelős ipar, mint a timárság, vagy a bádogosság. A kertész meg éppen olyan, mint a villanyszerelő vagy a műbútorasztalos. Az lehetetlen, hogy kertjeinknek, amelyekkel a magvarság virul, vagy bukik, ne legyen felelős vezetőjük. Mindegy, hogy hol szerezte meg a tulajdonos, vagy az üzemvezető a tudását: bizonysgot kell tennie róla. Kertészvizsgáló bizottságokat kell fölállítani s szórni, ahol megérdemlik, a kisebb-nagyobb diplomákat, közben megszázsorozni a kertészképzők számát. Hogyan? — hallom a gúnyos kifogást. Az állam nem bír annyi épületet emelni, birtokot, tanárt beállítani. Én azonban azt kérdezem az én Boeskay-kerti mesteremtől, hogy elvállalna-e ő félnapszámért húsztól

landó munkást, akiket közben a kertészet elemeire is megtanítana. Csodálkozva néz rám? Hát hogyan vállalna, ő ingyen is tanítja, aki meghallgatja. Ahány mintagazdaság: annyi iskolának kellene ma Magyarországon lennie. Nem fizető, hanem fizetéses tanulókkal. Még azt is be lehetne vezetni, hogy az állam annyit térít meg a niapszámból, amekkora az eredmény. A gazdaság olcsó munkaerőt nyerne, a munkás a kereset mellett képezést. Az állam pedig a lehető legolcsóbb iskolákat.

MAGYAR ÉPÍTÉSZET

Bartók zenéjét kevesen illetékesek méltatni. Művelődésünknek nzt a modeljét azonban, amely Bartók művében fölépült, jól, rosszul mindenki érti s hivatkozik rá. Tudják, hogy Bartók nagy gyűjtő volt. Nemcsak a magyar népzenenek tárta föl ősbibb réteget; egész Keletközépeurópa zenei örökségéből táplálkozott. Ugyanakkor nagy alkotó: a lelke ősrétegébe kapcsolt zenei prehisztorikumnak a zene kitágított algebrájával szerzett általános érvényességet. Művészete így lett magyar kút forrás s Európa számára is forrás. Már-már geológiáin magyar s egyetemesen emberi.

Aki Bartók (esikertársa és ellentéte: Kodály) munkásságáról legeredményesebb írásokra fordítja figyelmét: ugyanezzel a modellel találkozik. Hatalmas gyűjtés; a teremtő emlélkezetnek népi és hisitóriai felduzzasztása; azeurópai műfajokba új vért öntő, egyéni művészet: nem ez Ady lírájának, Móricz öreg koriműveinek, Tamási költészetének sí Kodójányi középkori regényeinek közös törvénye? Csodálható-e, hogy aki zenénk és irodalmunk vívmányaival elteltten a képzőművészet felemelkedéséről álmodik, ugyanennek a modelnek a hatása alá kerül. Népi építészetben, dí-

szítésben, faragásban minél több magyar emléket fölszívni s ennek vívni ki egy új, egyetemes formanyelvet. Hogy ez a gondolat mennyire fixa idea szerűen ül képzőművészetünk fölött, nemcsak azok a szobrászok bizonyítják, akik a somogyi pásztorfaragást akarják fölvinni fővárosi épületeinkre, még inkább az a történész, aki sokévtizedes mintaszerű régész kutatás után épp a napokban állt elő egy új magyar stílust kikombináló ötvösműveivel. S ha azt vizsgáljuk mégis, hogy ez a bartóki minta képzőművészetünkéből idáig mit hívott elő: én bizony alig látok valamit, amire Ady és Móricz Zsigmond géniusza, mint egyenértékű rokonára, rábólinthat. Pedig ennek a modelnek első elméletírója s harcosa, jóval Bartók előtt, éppen egy építész volt. Lechner Ödön lángelméjéért, azt hiszem, joggal hadakoznak a tanítványai. Az építész és gondolkodó azonban benne külön igazolandó. Lechner szembefordult a történeti stílusok fölújítóival; az építészet belső következetességét hangsúlyozta a márvánnyal vakolt bádogoszlopok korában. Magyar lelket követelt az építészetben, amikor a gyorsan fölhúzott főváros hevenyészett műfordításokkal telt meg. Kétségtelen, hogy Lechner elveivel messze előrevágott a megvalósult huszadik századi építészet s a meg nem valósult magyar építészet útjára s álmába. Alkotásait, az Iparművészeti Múzeumot, a Postatakarékpénztárat, a kőbányai templomot azonban csak mint a maga korának az építményeit lehet méltatni s nem mint eszméi megvalósulását! Az Iparművészeti Múzeum például, amely előtt mint medikus nap-nap után elmentem, rám mindig inkább egy bizarr, de művészi mese-

kastély benyomását tette (a New-York palotáikat építő Pestnek egy tisztább, de mégis csak szeszélyes pillanata). Amíg Lechner elméletével meg nem ismerkedtem, eszembe sem jutott, hogy ez az Ady lírájával amalóg jelenség lehessen. Lechner tanítványainak is inkább az az érdemük, hogy egy-egy nyugodt, építészetiileg következetes épületükkel a modern építészetnek már a világháború előtt úttörői volt/ak. Amiben magyarok akartak lenni, Vajdahunyados tetőik, ma inkább ónémetnek hat. Valami hozzájuk hasonló, mint Bukarestben láttaim, minden balkáni nacionalizmus építész-étében feltalálható.

Lehetséges, hogy az. építészeti falukutató egy új Lechner számára előteremti még, ami Malonyai kortársainak hiányzott. A történelmi stílusok magyar módosulásaiból jobban megértjük a magyarság építészeti ösztönét. Egy nagy Bartók-szerű építész útját elzárni úgysem tudnám, de nem is akarom. Én csak a szükséges és üdvös kéttelyeket szeretném fölébreszteni: vájjon olyan művészet-e az építészeti, mint az irodalom és zene; belezsúfolható-e annyi néprajzi és történelmi emlék s magában a zenében és irodalomban is nem marad-e világsikere ellenére is mindig egy kicsit tájérdekesség az a művészet, (egy kriege, Knut Hamsuné is), amely többet néz maga alá, mint fölé.

Újabban el-el gondolkozom munkásságom egyik feltűnő paradokszonán. A Bartók mód-Dara készült írói alkotásoknak nem volt nálami nagyobb méltatójuk. Az Erdélyi és Ta-

mási első kötőíeiről írt tanulmányoktól Kodolányi Istenéig mindet védtem, mindért lelkesedlem). S én magam meg sem próbáltam olyasformán írni, mint ők. Írásaimban sosem voltam gyűjtő. Hangomat sosem iparkodtam a kollektivum ősi hangszerládáján fölerősíteni. A parasztságról írt regényeim ellen az volt a kifogás, hogy a parasztok nem beszélnek parasztul bennük. Történelmi tanulmányaim sem bonthatták meg hangomnak a legkülönbébb műfajodon átvonuló egyszólamúságát. Bizonyos, hogy ennek más oka volt, nem a képzelenség. Ha gyermekkori regényem, az Akasztófavirág egyszer megjelemik, megláthatják, milyen elszánt etnográfus voltam én abban. Történelmünkéből is szíttam föl annyit, mint más; könnyű lett volna ai hangom eízsírozni, históriaivá öblösíteni. Én azonban épp ettől vizsgoltam. Amit másokban dicsértem, abból magamnak nem kértem. Nem akartam Bartók modelje szerint nagy író lenni.

Ez a vizsgolás semmiféle kevély érveléssel sem igazolhatta magát. Sőt, mély kritikai alázatod, mondhatnám írói csökkentértékűséget tartott fönn bennem. Ők voltak, a Bartók szerint írók, az igaziak, akikre az ember szerelmesen irigykedik. Követni nem elvből, szeméremből nem követtem őket: hazugság lett volna. Mint *ahogy* az is hazugság lenne, ha én valami mámoros bölcsész hallgatónként tökéletes kiejtéssel kezdenék franciául beszélni. Gyönyörű dolog, de engem visszatart tőle a szájartásom iránti hűség; irodalomban a monodia szemérme. S ez a hűség, ez volt az én múzsám, amely ellen nem tudtam véteni. Abba is belenyugodtam inkább, hogy magyar bagómban a nagy gyűjtőknél halványabbnak

árezzem magamat. A példakép Bartókék voltak. Mi más volt a »mélymagyarság« például, mint a bartóki minta faji szorongattatásunk sötét éveire az egész magyar művelődés elé például nagyítva. Nem gőgös önigazolás; hanem megalázkodás, a vezérszólam átengedése. Én azonban a minta kedvéért sem akartam gazdagabb és magyarabb lenni, mint amennyire gyűjtés és hangöblösítés nélkül vagvok. Ma már erről az ellenállásról is másképp gondolkozom. Az embernek érdemes megérnie a negyvenedik évét: ekkor kezdi megérteni, amit odáig ösztönből csinált. A Bartók modeljének azért nem adhattam oda csak az agyam, mert a természetem másra volt fönn-tartva. Abban egy másik »minta« készült. Ha Bartók, Móricz Ady természetében a magyarság ószövetségi modelje érett: az eryemben s másokéban is az újszövetségi. Benünk a háúgy bukott föl megforrósodva, bennünk az utópia. Az én egész életem a jövőre volt függesztve. Arról volt szó, hogy ebből az életből merre vágjuk ki magunkat. A múlt Európa és a magyarságé, csak e miatt a kivonulás miatt érdekelt. Családomban, munkaköröm-ben, a farm álmában: a emberiség új bölcső-jéért, egy magyar újszövetségért küzdöttem.

Bennük századok láncolt lelke járt vissza. Bennünk új századok csőre törte a tojást.

Ma már a társadalmi jelentését is tudom ennek a különbségnek. A Bartók módján teremő művészek számára a nemzet elsősorban *n* parasztság volt. Az ő művészetükben a közös megállapodás (Szabó Dezső szavával) az volt, hogy a nemzetet a parasztságra kell építeni. Ezt elméletben én is elismertem, Úri vagy inkább uracska süvegem én

is levettem mmdig a parasztnyár előtt. De most lep csak meg, hogy mennyire nem ismertem el ösztönömben. Az én számomra a nemzet az értelmiség volt. Nem a valóságos, melyet a középosztállyal szokás összekeverni. A kivonuló a kasztjellegét ledörgölő, a parasztságot iparosságot magához nevelő magába olvasztó, az utópiabeli szóval; sehol meg nem levő, de mégis dagadó s biztosan elközelítő. Ők egy óriási történelmi bazalt oszlopra építettek, amely azonban a szemünk előtt olvad, a parasztkultúra fölbomlásával, semmivé. Én a semmire, a délibábra építettem, ebbe a délibábba azonban végül az egész társadalomnak bele kell költöznie (föltéve, hogy erőszakot nem követnek el rajta); a kivonuló középosztálynak éppúgy, mint az értelmiséggé emelkedő iparosproletárnak s a kertésszé képzett mezőgazdának.

Ne kutassuk most, hogy az új magyar irodalomban ez a model még kiknek az ösztönében piheg, tapogatózik. Érdekesebb kérdés: vajjon az új magyar építőművészet, ha meglesz, egyáltalán melyik model szerint lesz meg hamarébb. Én úgy érzem, hogy az építészet sokkal kevésbé történelmi, vagy ha úgy tetszik emlékező művészet, min ti az irodalom és zene. Épületeinkkel a jövőbe törünk: olyasminek akarunk látható otthont teremteni, ami a lelkünkben már megvan, de a tárgyi világban még nincs. A középkor székesegyházai is csak szobraik és freskójuk tárgyával emlékeztek; szárnyalásukkal inkább az utópiát húzták a föld felé. Aki épít, mindig az egész életet költi újjá. A zene, az irodalom: inkább morfondirozás, eltűnődés a lélek mélységei fölött; az építészet azonban akarati alkotás:

beléavatkozás a tájba, az életbe, szokásokba. Egy pentaton dallam egy zenedarabban egész más valami mint egy szittya-motívum egy ház falán. Épp ezért) a Bartók modeljébe beleszédült építészeknek nem lesz tán fölösleges a másik utat is végiggondolniuk. Próbáljanak egy nagy magyar utópia számára építkezni; abban megmerülni s abból házakkal fölmerülni. Akkor persze le kell, mondaniuk róla, hogy vaskosan, adatszerűen magyar művészetet fognak csinálni. Nem; éppen csak annyira lesznek magyarok, amennyire ők maguk azok, s amennyire az álom az, amely mégis csak itt termett, az itteni viszonyokból. Vagyis amennyire Egyiptom épületei egyiptomiak s a középkori székesegyházak franciák.

*

Emlékező és utópista művészet; a nemzeti jelleget tudatosan feltáró vagy véletlen eláruló: az építész irodalmi szalmacséplésnek érezheti az efféle megkülönböztetést. Tán jobban megért, ha egy percre az ő köpenyébe bújok s elmondom nem azt, hogy én hogy csinálnám (ez túlterjed a gondolkozó hatáskörén) hanem, hogy hol fognék *hozzá*ja.

Hogy fogna *hozzá* a Bartók szerint építő? Olyasformán mint Fettes Nándor az új magyar iparművészetnek. A turáni sátorától a göcseji parasztházig fényképezne, mérne, rekonstruálna. Megállapítaná, milyen építő ösztönök dolgoztak a pusztai, a falulykó, a párosokat építő magyarban s amikor jól teleitta magát ezzel az ösztönrel, nekiállna pályaudvarokat, templomokat és nyaralókat építeni. Én egészen másból indulnék ki. Abból, hogy a valóság sugallata s a

legjobbák álma szerint milyenek kellene Magyarországnak lennie s ennek a Magyarországnak kezdenék téglát vetni s betont keverni.

Mi határozza meg az én fejemben, ha már egyszer építésszé csigáznak, a fölépítendő Utópia-Magyarországot? Nyilván azok a jó törekvések, amelyeket a társadalomban csírázni látok s a képzelettemmel folytatni tudok. Ilyenek:* 1. A növvő urbanizáció. A parasztság a városok felé özönlik, falujában is varosiasodik. Kivetkezik régi viseletéből, városias igénye s műveltsége támad; iskolán át vagy iskola nélkül egy csomó értelmiségi ember vetődik ki belőle: parasztírók, volt nép főiskolások, aranykalászosok, 2. A városok szétszóródása. A városi munkás és értelmiségi ember kifelé törekszik. A műhelyváros és a lakóváros lassan szétválik. A felhőkarcolós üzemi és adminisztratív központok körül tágulógyűrűkben futnak szét a fás földszintes félvárosi települések. A milliós fővárosokból mind több csúszik át a vidék ötven-százeezres városaira s azoknak a harminc-negyvenezremagvából is mind több a környezetükre. 3. Előrehaladó kertgazdálkodás. A nyílt mezőgazdasági területeken mind nagyobb foltokat foglalnak el: Kecskemét, Jánosháza, Szabolcs, Hegyközségekbe, szövetkezetekbe tömörült kis farmok aprítják a si-

* Amit most elmondok nem program, csak szemléltetés. Minthogy a magyar Le Corbusiernek én csak a magam fejét adhatom kölcsön, a magam álmából is kell kiindulnom. De a lényeges itt nem is maga a látomás, hanem az összehasonlítás. Hogy épít az, aki *magyar* építészeti *stílust* akar s hogy aki új *Magyarországot*.

vár, búzatermelő nagybirtokot. A mezőgazdaság legértékesebb része az értelmiségi színvonalat elérő, képesített kertészek kezébe kerül. A városok körül is egyre nagyobb és egyre szakszerűbben kezelt kertek sarjadnak föl. A gyári és értelmiségi munkaidő s az asszonymunka csökkenésével a családoknak több szabadidejük marad kertjeik számára. A mezőgazdasági termelés egy részét a kertvárosokban szétszórt városi lakosság veszi át. 4. Tökéletesedő közlekedés, áramosítás, gépesítés. Egyelőre a bicikli, majd lassan az autó a munkás» ember számára is százméterekre olvasztja a kilométereket. A tanyákon ott van a villany, a kerti munka állati felét, ásást, öntözést, permetezést gépek veszik át. 5. A hely géniusának a tisztelete. A kisebb városokba visszacsúszott élet meglekésíti a fővárosba halt tájakat. A növényekkel nemes munkában összeforrt értelmiségi emberben szárnyat kap a kertészváros. Az absztrakt szórakozások sport, tánc“, kártya helyét a csendben növvő dolgok ünnepélyessége foglalja el.

Álmodottak ezek a jelenségek? Nem, mindenki megfigyelheti. Csak az álom álmodott, amely összefoglalja őket. S mint ahogy ma az lenne a legideálisabb közoktatási, közigazgatási vagy kereskedelmi program, mely ennek az utópiának a szolgálatába áll: kétségkívül az lenne a legrealitásabb magyar építészet is, amely erre az új kul túrtájra szegezné a szemét. A világi építészet, akár a reneszánsz palotáira, akár a tizenhatalmas század parkos kastélyaira, vagy az új betonépítészetre gondolunk: mindig ott lendült föl, ahol az új életnek ilyen merész látomása élt az építetők és

építők lelkében. A magyar építésznek is arra az új magyar íájra kellene, "átári"it épít, az épületeitj raknia, amelyen a hűbéri és tőkésrend klasszikus képződményei: a falu és a nagyváros már sorvadóban vannak; bontja őket az új szövet: a szétszórt urbanizáció, a kertes település, A megvetett jnagyar tanyaváros, amelynek az elmaradtságáról annyit beszéltünk, új útjaival, villanyával, kertgazdaságával, az ideális település mintája lesz; ipar és földművelés fölbonthatatilan szövődnek egymásba s a munkásosztályok elütő műveltsége egy a mainál érzé kibb értelmiségi műveltségben egyenlítődik ki.

Közhely, hogy minden építészetikornak megvan a kedvenc tárgya; azt építi a~"legszívesebben, abban talál a legjobban magára. Rómában a nyilvános csarnokok, a középkorban a várak és székesegyházak, a korareneszátoszbán a palota: éppen csak emlékeztetünk raja. A mostani betonépítészetnek a fás meddő ízét (Magyarországon legalább) épp az magyarázza meg, hogy mit építettek s minek. Nagy hivatali palotákat az államnak; családi házakat pihenő polgároknak, templomokat a vallási közömbösségnek. Az absztrakt anyagok absztraktul lettek a városok közepébe, a sínek mellé, a strandok fölé kihelyezve; a családi házak egy. egy láthatatlan sajtharang alá épültek, amely alá a munkának, az életnek nem volt bejárása. Mit épít majd a legnagyobb kedvvel a mi utópista építészünk? Az óriási különbség itt szökik szembe: egy három-négy holdas farm, vagy még kisebb termelő kert értelmiségi kertészének, munkásgazda két-

éltűjének — no mit is —: házat, tanyát, központot, telep.

A feladat újdonságát a nevek alkalmatlansága mutatja. Arra, amit építeniük kellene: nem illik raja egyik sem. Nézzük csak: itt van egy darabka föld az ország testéből. Aki megszállta: egy kis autarkiát valósít meg rajta. Van egész éven át zöldsége, gyümölcsé, állata, takarmánya; van azonkívül egy „kiviteli“ terménybe, jonathán, szőlő, káposzta, amin a ruháját, gyerekei taníttatását te-
 “remti elő. A birtok tulajdonosa „művelt“ ember (ilyen gazdaságot más, mint sokoldalú, fogékony ember fenn sem tud tartani) gazdaságában következetes, életmódjában némi ízlésre törekvő. Ugyanakkor mérsékelt igényű, munkás ember is, aiki azt, amit, a gép el nem végez helyette, maga végzi s verejtékével méri kiadásait. Mi van egy ilyen ember birtokán építenivaló? A kétszobás házacska csak a fellegvár rajta; a veranda előtte már a téli kertészkedéshez kell; az épületek nagyobb részéből, pince, méhes, szín, kamrák, virágház, műhelyek, kemence, öntöző: a munka szállása. Egy telep tehát. De ezt a telepet nem a simára döngölt földre kell ültetnie, ha-nem mindent a helyére, belé a birtokba. A méhesnek ott kell lennie, ahol a méneknek a legjobbja kútnak, ahonnét a föld legjobban öntözhető, a kacsáólnak, ahol víz van úsztatónak. A telepet tehát csak a birtokkal együtt lehet megtervezni; az építendő dolgok közt a paradicsomkarótól, az aszaló fedelén át, a tornác oszlopáig csak fokozati különbség van. Vagyis: az építésznek birtokot kell építenie s nem házat. Ez új feladat. Városainkban vannak ugyan kertépítők, de azok a kényelemnek építenek; falvainkban is nőnek

Oncsaházak, ezeknél azonban (még ha nem is egy sablonét raknak ki az utcaszélre) messze van a ház a gazdaságtól. Az elé a feladat elé, hogy egy sajátos fekvésű és természetű birtokot a rajta sarjadó növényzettel, munkahellyel, szállással együtt egy műalkotásba foglaljon, s a rajt folyó életre ezzel a művészet színét lop ja: magyar építőművész még nem igen került.

A plébániatemplomok és nyilvános uszodák pályázója mosolyog. Az ilyenből, még ha akad is ilyen építető, sosem lesz más, mint kisépítészet. Pedig hát ebben sincs igaza. A feladatok itt együtt nőnek azzal a világgal, amellyel az építész szövetkezett. Egy embernek csak egy tanyára, de egy hegyközségnek, tanyacsoportnak már szövetkezeti házra vaó szüksége; ugyanabban azi épületben: községházára, kereskedésre, garázsra, előadóteremre, kertészlakásra, kísérleti telepre. Az ilyen szövetkezeti építész harmonizálója lehet egy egész településnek; ha egy új terület szervezői kéri fel: ötszáz holdat álmodhat meg úgy, mint előbb hármát vagy négyet. A szövetkezet értékesítő telepeivel, üzletházaival benyomulhat a városokba. Új stílust vihet a városok körüli tisztviselő és munkás építkezésekbe. A háromszáz öl helyett fél holdat vagy egy holdat követel, nyaralók és családi házak helyett kis munkatelepeket épít s ezzel részt vesz a modern nagyváros teremtő lebontásában. Megmutathatnia, hogy kell közintézményeket, iskolákat, kórházakat, laktanyákat ilyen termelő telepeken elhelyezni. Azokon az üdülőtelepeken, amelyek ma egy egy szép táj élőködői, termelni is. Ugyanakkor ő te remthqtné meg a falu számára is a szabadulás útját — az építészetben. Falukon ma városias

homlokzatot és esslingeni redőnyt raknak a parasztházra; azt hiszik, ez az urbanizálódás. Ő tanyádban, melyek egyszersmind új gazdálkodási módot is jelentenek, új modelt állítana a törekvő gazdák elé s lassan a falvakat is szétoldaná, megemészténé, úgy, mint a városokat. Nem is birtokot, városnegyedeket, középületeket tervezne, hanem új tájakat, egy egész új országot. Mindennek persze az a föltétele, hogy az irány, amelyhez hozzásegődött, győzzön. Ez azonban minden építészeti stílus kibontakozásának feltétele.

Az ám, de hol marad ebből a magyarság? kérdik a magyar építészet hívei csüggedten. Hol fogunk mi itten a jurtára emlékezni?

Nos, hát maga az álom, a feladat! Dél-európa megcsinálta réges régen, a maga módján, kertországait; északnak sosem lesz hozzá fénye, s gyümölcsfája. Az iparral túltömött országokban a tér hiányzik; Oroszországban a viszonylagos függetlenség, amely e kertszocializmus föltétele. Franciaországban tán hasonlóak árviszonyok; de pillantsunk Le Corbusier óriási üvegkalitkákkal villogó vázlatkönyvébe. Kertmagyarország úgy látszik nem csak a táj álma; egy kicsit a Csokonaiakat virágzó nemeté is.

De érvényesülhetne a magyar jelleg ebben az építészetben másképp is; nemcsak így közvetve: a feladat eredetében. Nehéz is volnia megakadályozni, hogy ne érvényesüljön. Mi magyarok nem vagyunk például utcai nép. Szeretünk kerítés mögött élni; akármilyen kis teren. ott vagyunk királyok; az utcán nem élünk, hanem tartjuk magunkat. Nézzék meg

a Kiskunhalas-féle községek gazdasorát; hol vannak még olyan magasra földeszkázott körítések. Az alföldi városi ház is: négy betámasztott ablak, s egy nagy várfalban egy óriási várkapu. A kert lágyít ezen a mordságon, de nem tünteti el. Mi itt a Bocskay kertben például szőlőlugasokból készült spanyolfalak mögött tartjuk a királyságot. Az építésznek a fák ültetésével, az épületek csoportosításával a mi telepeinken is meg kellene teremtenie a zugot, ahol a gazda úgy érzi, hogy nem látsz a hasába. Aztán tornácos nép is vagyunk. A Dunántúl falvait járva, vagy műemlékeink albumát lapozva: a ház dísze mindenütt a tornác. Szeretünk kinn is lenni, meg benn is; szeretjük a kőlabalkra futó növényt, a párkányt, amely mögött föl-le lehet járni, rátámaszkodni, kinézni: az elmélkedés királyi pillanatait. A mi tanyáinkon ez a magyar loggias hajlam nemcsak a házban, s a ház előtt elégülhetne ki, hanem a melléképületek, az utak elhelyezésében, az egész lüktezésében. Aztán a kuckók! Építettek nekem egy betonházat. Az emeletre vivő lépcső alá a feleségem egy kis rabitzboltot hajtott, s díványt tolt belé. Aki csak a nagy meztelen házba bekerült, mind ez alá a kis bolt alá húzódott. A lépcsőház fölött maradt egy ágynak való zug: abba esténként begubózni, s ott olvasni: ez lett a másik hajlék-boldogság. A betonépítkezés egyszerűsége megfelel a magyar természetnek; csak egy kicsit több tagolást, neme-sebb arányokat kívánna belé. Az én házamhoz hozzátoldtak egy másik házat; kényszerből L. betű formára, hosszában. S az épület, amelyet odáig sivár kockának neveztem, egyszerre elviselhető lett. Egy ilyen telepen ez az arányo-

kat kedvelő egyszerűség is megtalálhatná a maga tagolnivalóját.

De a jelleg önkénytelen érvényesülésén kívül (amelyet én fontosabbnak tartok) fől-szívhatna a mi telep-építészetünk a magyar népi építészet egyre lelkiismeretesebben gyűjtött emlékeiből is egy csomó megoldást. Többet mint a városi középületek, vagy az Oncsa házak. Új építészeinkben van valami anyag gőg. Ami nem vas, beton, téglá és üveg, azt megvetik. Nemcsak az absztrakt épületek kívánnak absztrakt anyagot; e hazátlan s meg nem indítható matériák az építészek szándékolt tárgyilagosságához is jól illenek. A mi birtok és tájépítőink nem vállalhatják ezt a dolyföt. Már csak pénz okokból sem, hisz szegény¹ tanyások számára kell építkezniük. Dó maga a táj is bekéredzne természetes anyagaival. A terméskő, a házi téglá, a vályog, ufa: nincs, érzésem szerint, a műépítkezésből örökre kizárva. A lugaskaróktól az ólak őszlopaini át a ház bővebben használt fa alkatrészéig milyen szépen olvasztható be például egy épület faanyagával a *hózzá* tartozó kert növényei közé. S mennyire más hangulatot teremt megint egy olyasféle anyag, mint az almádi kő, egy forró bazaltos terepen. Tizenhét évig tanítottam, mint egészségktanár ezeknek az anyagoknak a hibáit. De ez is feladat: niegnemesíteni őket. A tűzállóvá tett nád például sokkal szebben, hajlékszerűbben borítja a házat, mint a pala, vagy a cserép.

S ha egyszer ezek az anyagok megint teret kapnak a töm oly építkezésben; nincs-e mód (mértékkel természetesein), a rajtuk kifejtett népi építészet felhasználására? Rákenni a népművészetet egy modern házra; ezt nevezik,

ha jól tudom: műtűrkének. De ahol a munka sugall hasonló fortélyt: ott igenis tanulhatunk a népművészettől. Egy székelykapu a kenesei üdülő elé: műtűrke. De egy olyan kiskapu, amelyeneket Hadházon látni, az én szőlőm végibe: igen kívánatos. Annak, amit egy tájékon évszázadokon keresztül csináltak: megvolt bizonyosan az értelme. Rákoprozni egy más világból ideszakadt építményre: értelmetlenség; rájönni az értelmére s tanulni belőle: a tájhoz simuló építészetnek legjobb iskolája. Ebben azonban már nem vagyok illetékes: ide építész tehetség kell.

A KRITIKUS ÉBREDÉSE

(1944. DECEMBER-JANUÁR)

NÉPI ÍRÓ

1. Egy kis szociológia

A »bűnös középosztály« sehohsem emlegetik annyit, mint a népi írók hívei közt. S mily tótágasa a sorsnak: aki a »népi irodalmát« meg akarja érteni, a középosztály szociológiáján kell kezdenie.

Ez az osztály épúgy, nem egy osztály, ahogy a »parasztság« vagy a »munkásság« sem az. Egy vidéki középbirtokos s földtelen gyakornoka, egy államtitkár s a jegyhivatali szükségmunkás, egy sokbérházas sebésztanár s az OTI-gépíró között van akkora különbség, ha nem nagyobb, mint a ceglédi gazdapolgár s a tarisznyás-napszámos, a bankportás nagyházfelügyelő s a rokkant-térdű kifutóember között. Annak, aki letről, az egészet egyetlen úri világnak látja: mégis igaza lehet. Lelki varázs is tarthat fönn osztályöntudaiót, nemcsak az anyagi valóság. Ki tagadhatná, hegy nálunk az érettségi a nemesi kutyabőr örököse lett a a hivatal f ő szervusza éppúgy elválaszthatta a néptől (hiába származott belőle) a bocskoros lateinert, mint az ősiség a bocskoros nemest. Valódi osztály-

érdek és osztályöntudat azonban tartósan mégsem keresztezheti egymást. S a »népi irodalom«: elsősorban annak a tünete, hogy ez az érdeket félreismerő öntudat bomlóban van már.

A valóldói középosztály ismertető jele: anyagi függetlenség, eg kis beleszólás a közügyekbe, rendelkezés önmagunkkal. Magyarországon ez a réteg nem túlságosan széles: középbirtokosok, nagypolgárok, vállalkozók, üzemi igazgatók, a magas bürokrácia tagjai. Még akkor sem több néhányszor *tízezer* embernél, ha a megtollasodott iparost s a százholdas gazdát ideszámítjuk. Annál népesebb az álközéposztály; — az egyleti orvostól a dobozgyári hivatalnoknőig. Budapest keresőinek körülbelül az egyötöde. Anyagi függetlenségük nincs; a sorsa mások kezében van, ha jobb kulcs szerint is, de óradíjon tartják s munkásként ellenőrzik. Tanult munkásság tehát, melynek természetes helye a többi munkásosztály szövetségében volna. Nem nehéz fölismerni, hogy az utolsó két évtized irodalmi életét ennek az osztálynak a hánykolódása tartotta mozgásban. Ő volt az, ami Kazinczy körül: a táblabíróvilág; negyvennyolc előtt: a tanult szegény nemesség; a Nyugat korában: a pesti nagypolgárság.

Tudom, hogy ez a réteg ma ellenszenves. Önmaga előtt is. De itt is az a helyzet, ami a »szolgakispolgárok«: altisztek, közüzemi munkások, házfelügyelők, stb. esetében. A forradalmi gondolkozás megveti őket; a termelés, a modern állam természete szaporítja. Tökéletesebb gyárban a mérnökök, admi-

nisztratív tisztviselők, magas képzésű technikusok arányszáma nő, a kézimunkásoké fogy. Tanító, orvos, gazdasági szakértő is egyre több fog esni egy lélekre. Hogy ma protekció és kényelem duzzasztja a számukat és sok értéktelen munka rontja a becsületüket: csak viszonyaink ellen vall. Mint osztálynak, mégis ennek van (mai alakjában: a legfiatalabbnak) a legnagyobb jövője. Nemcsak azért, mert viszonylagos száma elkerülhetetlenül dagad, hanem mert a munkás- és paraszttársadalom is mindinkább ilyenné válik. Négy polgári nélkül komoly iparvállalat ma már föl sem vesz tanoncot s utána a tanoncképzés is fölér lassan egy kereskedelmi iskolával. Igazán csak egy ostoba babonának kell a nagy vendéglő séfje és könyvelője közül elillanni. A mezőgazdaságban ma még utópia a képzéséhez kötött földbirtoklás. De azért a parasztság útja sem a jobbágy-, hanem az értelmiségi állapot felé visz. A földön is egyre több gazdasági iskolát, kertészetet, népfoiskolát, gimnáziumot végzett ember fog élni. A történelem persze durva mütétekkel metszhet belé egészséges folyamatokba. De ha a fa s nem a vihar felől nézzük társadalmunkat: az egy »munkásértelmiségi« társadalom felé fejlődik. A «proletárok egyesüljetek» (melyben hallgatólag az is benne van, hogy süllyedjetek mindnyájan proletárokká) a múlt század jelszava volt. Új szenvedélyeink és hóbortjaink alól én egy optimistább csatajelet hallok ki: Legyetek mindnyájan értelmiségé.

Ennek az új értelmiségi társadalomnak a bölcsőjét, ha megvalósul egykor, a tanultak

mai rossz közérzetében kell fölkeresni. Mek-kora regényírói feladat: ezt a közérzetet megszégyenített tanári szobákban, géppé tört orvosokban, el fásult kistisztviselőkben, cinikusan csendőrködő falusi tisztviselőkben megszólaltatni. A mai irodalom (a népi főként) ezt a réteget mindig csak kívülről mutatja. Azokat, akik kitűnően érzik magukat a középosztályi helyzetükben. Valójában nem sokan érzik kitűnően. Az átlagember persze átlagember. Elkerülhetetlennek hiszi a kovászt, melybe belesavanyítják. A meghökkenés hónapjaira a hozzáállás hosszú évei következnek. A lumpenproletariatus mindenütt többség. Egy osztály hőmérsékletét azonban a jobbakon kell mérni. S ez félreismerhetetlenül — irodalmi szenvedélyeiben is — a középosztályi jelleget dörgöli magáról. E két évtized hatalmi tömlői s a benne folyó szellemi erjedés közt a feltűnő különbséget mással, mint az ő nyugtalanságával, alig lehet megmagyarázni. A mi korunk Trianon óta, restaurációs kor volt, szűkebb, mint a XVIII. Lajosé. S kicsinyben éppolyan lázas laboratóriuma lett az eszméknek s vágyaknak, mint a Waterlooot követő francia évtizedek.

Csak a fontosabb »mozgalmakat« illesztem belé ennek az osztálynak a születéstörténetébe. I. A húszas évek diákjaiba Szabó Dezső oltotta belé a parasztimádatot. Bőjtje János megelégteli a civilizációt és hazamegy parasztnak. Mi tetszett ebben azoknak, akiknek nem volt kétszáz holdjuk s akiknek a számára a civilizáció sem volt több a bölcsészeti karnál vagy egy hivatali szobánál? Nyilván: a lázadás, az elégedetlenség. Látszólag ők is csak

a bűnös Várossal voltak elégedetlenek s a romlatlan Faluért, a kozmikus paradicsomért rajongtak, amelyhez nekik is volt egy parasztnagyapányi joguk. De a rajongásban állapotuk szégyene is ott égs valami homályos vágy az elszakadt munkásmilliók után. 2. Eztán következett a falukutatás. Kiderült, hogy a nép nem olyan romlatlan, mint Szabó Dezső alapján elképzelték. Egy-egy hétvégi leránduláson egész kis kórtani atlasz készíthető róla. Akik egyik hónapban még a parasztlángész homlokát lesték minden lelőgő nádtető alatt, a másikban már a beszögezett ablakot, kaput. A nép betegségei éppolyan divatosak, mint előbb az «egészsége» Az új divat azonban mégis csak érlelt rajtunk: komoly hírt kaptunk az alattunk senyvedő világról; most már nemcsak a parasztookról, a munkáságról is. 3. A felelősséggel megszólalt a lelkiismeret. Zilahy odaajándékozott háza csak summája azoknak a javoknak, amelyeket nem ajándékoztak oda, de egyre rosszabbul viseltek. A világosodó osztályöntudat már nemcsak a szegény emberek menüjét nézi, a magáét is. Elmegy a kedve attól, amiért »megizzadt«. Mit ér a verseny, ha hamis a pálya! Egykor tán mosolyogni fognak rajt, mekkora bűnnel nőhetett ezekben az években egykét-három pengős óradíjából összekoplalt vagyónka, mert mások csak ötven fillért kaptak. Új játék kellett: igazságosabb alapon. A tanult munkás lelkében ez a szocialista fordulat, ő neki nem érdeke, hogy a föld és a igyár ne azé legyen, aki dolgozik rajta. Mért érezze hát magát bűnösnek mások miatt? 4. A szocializmusnak kész káderei vannak. Új

belátásával mégsem vonul be oda, sőt folyton súrlódik velük. Nem a polgár a proletárral; egy bontakozó szocializmus a múlt század derekán lezárulttal. Elsősorban magát védi, osztálya százezerét, egy szűk osztályimperializmus ellen. Aztán dajkáját: a könyvet, a hagy omiányt; jussát: az egyéniséget; tündöklése-mezejét: a minőséget. Olyan szocializmust akar, amelynek a forrásvidéke nem a múlt század derekán, hanem a Cluny-reform körül van s egész európai és nemzeti multunkkal árad a jövő felé. Elszigetelt tiltakozásokkal vagy összefüggő helyzetképekkel: itt válik irodalmunk »urbánus« ága is ennek az álközéposztálynak önfenntartás! tünetévé. 5. További érés: a kísértés. Az utóbbi évek olyan szocializmussal kínálják meg, amelyet homályos ösztöne összetéveszthet a magáéval. A nemzeti szocializmus ereje éppen a marxizmustól észre nem vett, vagy halálraitélt munkásosztályok: villanyos vezetők, droguisták, kisparasztok, telekkönyvi hivatalnokok, polgáriiskolai tanárok. A csábítás sokakat leszakít; az öntudat azonban megint, világosodik. A korlátlan nacionalizmusra azt mondja: a nemzetek) közös érdekei; az életterre: kisépek joga; a vérfajra: történelmi magatartás-faj; a kényszerű egyformaságra: összhangzó sokféleség; a kegyetlenségre: emberiség; az át-mázolt kihasználásra: valódi szocializmus.

Azt hiszem, latijuk már, hogy illik be a népi irodalom ebbe az osztályjegy ledörgölésbe. Népi írón ma sokfélét értenek. Olyan író, aki még maga is paraszt vagy munkás volt. Olyat, aki már tanult, de gyermekélményei a nép életében indáznak. Olyat, aki csak küzd a népért és lehajol fölébe. A népi írók

hívei számára azonban mind a három olyat jelent, aki föloldja róla a »középosztályi átkot« s elenyésztí, legalább amíg lelkesedik érte, a többi munkásosztály felé a távolságot. Ezért becézi, ezért tapsol neki, amikor a hivatalos kritika, vagy a maga szervezetei elejtik. Minden népi író életében volt egy meglepetés. Úgy érezte, hogy le van nyomva s egyszer csak fölemelte egy nem várt tömegelő. Nem annak az osztálynak az ereje, amely küldte s amelyért élni akar. Azé, amely ellen küzdött. Ennek a lelkesedése nélkül nem lehetett volna író, vagy egészen másféle, mint ami lett. Mert a népi író a népért ír, de nem a népnek. A maga szülőöldjére is a tanultak apostolatusa viszi vissza, a fölkaavart divat, új osztály missziós telepek: táborok, falujárások, népfőiskolák. S figyeljük meg: mit kíván cserébe ez az osztály az életért, sokszor aránytalan nagy hírnévért? Hogy osztálya látszatát ledörzsöljék róla. Szinte megkívánja a durvaságot; annál jobban tapsol, minél jobban kínozzák benne a középösztályit. Némelyik népi író mértéktelen vádaskodása és panaszkodása nem is más, mint ennek az öngyötrő szertartásnak a szadista fele.

Az utolsó három-négy évben, — a történelemtől jól körül fogva, — ennek az osztálynak a születési kínja és halálfélelme (s vele a népi irodalom is) egyre följobb emelkedett. Ideje, hogy világos értelmet adjunk neki. Az, hogy egy osztály öntudatosodik, nem bizonyítja, hogy öntudatra is ébred, vagy hogy köszönet lesz az öntudatában. Az ipari munkásság öntudatosodásának is nagyon sokféle munkásság lett a gyümölcse, aszerint, hogy miből és kik öntudatosították. A »miből«-ön nem segíthetünk; attól nálunk csak rettegni

szabad. A »hogyan« inkább a hatalmunkban van. A népi irodalom körül tömérdek a csótány és bojtorján. Néha meghökken az ember, mi mindent tapsolnak meg, mert népi. Ez természetes is, ahol politikai érzelmek trágyázzák az irodalmi sikert. A következőkben én nem is az egyes népi írókat, inkább a népi irodalmat, a népi írókat igyekszem egy kicsit megbírálni s úgy megemelni, hogy eszményi végcéljára jobban odalásson. Már most előrebocsátom, hogy felfogásom szerint minden író lehet, sőt tartozna is népi író lenni s hogy a népi irodalom — a munkásosztályok egymást értető pünkösdje — nemzetet csinál s nem fordított elnyomást.

2. Teremtő leltározás

Néprajzosaink mind azzal ragadnak fegyvert, fényképezőgépet és fonográfot, hogy ez az utolsó pillanat. Néhány év és kihal az utolsó mesélő aggastyán, az utolsó botfaragó, az utolsó tiszai halász. Tán nem is olyan biztos, hogy kihal. Indiánok és királyok is vannak még, mindeni jóslat ellenére. Mi azonban úgy érezzük s ez elég ok: ami veszni készül, menteni, az emberiség emlékezetébe. A népkultúra emlékeit azonban nemcsak múzeumokba lehet összegyűjteni, van egy belső gyűjtés, szervesebb leltározás: magunkban, műveinkben.

A művészetet csak a forradalmárok fogják be az új idők csákányául. Épp annyi erővel tekinthető »pompe de funebre-nek. Egy érett kort, eljárt sorsú embercsoportot,, mielőtt eltűnik, szépen kifejezni: művészi munkának hálásabb lehet, mint a gondolkozást új

csirákkal beoltani. Itt az élet kész, zárt formái játszanak a formáló kezére s a »nincs tovább« rezignációja simítja ki a vonásokat. Én még Hornért is inkább egy ragyogóra ért emberkor eltemetőjének érzem, mint úttörő költőnek. Proust regénye s a Thibault-k, az új irodalom legtökéletesebb művei, két magát túlélő osztály, az arisztokrácia és a polgárság halotti levele. Nálunk a paraszti kultúra jutott most el a teremtő haldoklás szakába. Mielőtt az új, akár nagyvárosi, akár szocialista világnak végleg megadja magát, nem természetes-e, hogy törvényeit mégegyszer átpillantja, hogy ami elmúlik, mint élet, mint alkotás hason multhatatlan.

A népi irodalomnak forradalmi a híre. De ebben a teremtő leltározásban végezte eddig a legnagyobbat. Ha nem adta volna csak Tamásit: akkor is ebben a legtökéletesebbet. Van-e példa rá, hogy a parasztvilág agóniájából valahol ilyen általános érvényű, mindenkit sugalló költészeti fakadt? Tamási titka igen egyszerű, ő csakugyan együtt írta a falujával a könyveit. Fölhasználta egy zárt törzs hagyomány-szűrőjét. Míg mi a záporok gyorsan összefolyt vizét bocsátjuk kutakainkba, ő messziről szüremelő forrásvíz alá csinált fenyőlécből csörgőt. Szép könyve: a Szülőföldem «ezt nyugtázza. Aki azt hiszi: ez a szülőföld is az ő költeménye: téved. Jártam ott. »Gyermekkoromban soha nem vettem észre ennek a világnak folytonos változását, annyira természete neki. De ahogy járni kezdem idegen földeket és sokféle idegen várost s bolyongásaimból hazatértem, egyre jobban kezdtem ámulni ezen a játékon, melyet ember és természet egyaránt játszik. Sokszor láttam embereket, akik keservükben éktelenül

káromkodtak, de ahogy javában forrt a világ és a vér: egyszerre megrezdült a láthatatlan kristály és minden odalett, ami zord. Jókedvet is láttam, amiből vér csordult, mire észre lehetett volna venni. S jártam völgyekben és állottam hegyek tetején: s amíg a völgyet néztem a hegyek felett megváltozott a fény & amíg a hegyeket néztem, a völgy színt és kedvet cserélt.« Tizenöt éve már, ígv írtuk le a költészetét is. Nemcsak Jégtörő Mátyás érkezik az egész természetén keresztül: a költő is egy hindu lélekvándorlás eredménye. Ő az, akinek már meg szabad halnia, annyira kész. A szerencse fia. De meg kell nézni, aki ébresztője, versenytársa s az átlagolvasóban elnyomója volt: a Nyíró József pályáját, hogy miféle veszélyeken ingott keresztül ez a Szerencse biztosan.

Tamási Áront olvasva — azt is könnyen megy megérteni, hogy lesz egy »emberi végállomásból« (ő nevezte így lentjártunkkor szülőházát) a nemzeti iskolacsarnoka. Az ő művei arról szólnak, hogy a székely megőrzi magát. Ábel is csak azért járja be az Udvarhelyen túli külországokat, hogy Ábel maradjon. De hát mi a célja ezzel az őrzéssel? Mért nem ajánl népe természetének, ha olyan kedves neki, inkább valami észszerű alkut a jövőjével. Azt hiszi, hogy a székely megmaradhat, ami? Lehet, hogy azt is hiszi. De ha a székely mássá is lesz, az ő székelye utolsó ünneplőjében, örökre ott lépdél a nemzet élén. Munkás, paraszt és lateiner: egy kicsit mind székely lehet ő általa. Mondatai (közé eltanulja a többet mondó csöndet, szenvedései fölé a mókát, örök kisebbségi sorsához a bújócskázó maga-meg-nem-adást, művészete számára fény s felhő könnyedebb cseréjét.

Egy másik táj, amelybe Isten, úgy lát-szik, sok emlékezni valót rakott le: Bihar. A parasztság még kikezdetlen volt, az ország forradalom előtt, amikor Arany János már a nádasai közt rekedt múltat kezdte gyűjtö-getni. Ma hárman csinálják — még lentebb — ugyanazt. Az újbátori béresgazda fia, a vész-tői »fekete bojtár« s az ugrai kispap. Erdélyi József összegyűjtött verseinek cí-mül is azt adta, hogy Emlék Művészetének az erénye is a tiszta emlékezésé, amely ma-gán kívül az övéire is emlékszik. A »fegyver-telen világhódító«, mint költő azzal nyert csatáit, hogy egy előre spekuláló korban volt bizalma rábízni magát a múltra. Ahol min-denki műfajokat és stílusokat koholt: ő rá-hagyta magát a kész szokásra, — néhány nagy költő s a nép közös szokására — azzal bontotta ki gyermekkorra emlékeit. Amikor a megbomló forma minden erőt fölélt, ő minden erejét a visszanézésre, a látható világra for-díthatta. Versében megcsappant a nyugtalan-ság és több lett a mese, a kép, novella: a Gye-pes árka, a Szürke, a tanyai Borbély, az ura-ság lányának »Tarka tolla«. A rossz költők persze azt tanulták el tőle, amit nem kellett volna: a »népies« hangolt, mely szájukban selypesség lett s a könnyű kikerekítést. A jó költők: a tisztaságot s az emlékek bővebb buggyanását. Amikor tiszta hangja először fölszendült: mi a klasszicizmusát dicsértük s nőni a népiességét. De hisz a klasszicizmus: a búcsúzó nép tanítása.

Sinka István, a másik bihari arra büszke, hogy ő jött a leglentebbről. Nem is szabadul-hat a mélységeitől. Az emlékezés annyi sza-

badságot som enged neki, mint Tamásinak vagy Erdélyinek. Itt él köztünk, de Pesttől nem kapott semmit, csak a műveit itt-ott elszennyező haragot, sérelmet. A tehetsége ott számára most is Illyén, a Pásztor-ének tájain, az Ács Lajik és Mados Györgyök közt, akiknek a nevét elégtételül énekli bele a verseibe. Az emlékezete is mélyebb, mint Erdélyié. Erdélyi a pillantásával, képekben emlékszik. Sinka a ritmusában, a vers fölszakadásában. Ady óta nem volt költőnk, akiben ilyen mély, távoli dallamok jártak vissza. Olvassák el életrajzát, a Fekete bojtár vallo-mását: csupa dallam az is. Rajta tanulhatjuk meg újra: milyen a lélek, amely csak balladában tud fölidézni. Ő nem kerekíti ki az emléket, belőle fölszakad. Ha azt, ami a hálójában van, ki is bírná húzni: kortársai közt nem volna nagyobb költő nála. Arra, hogy egy lelkes olvasótömeg mennyivel jobban megérzi a költőt, mint az íróvilág: így is megdöbentő példa. Az írók a ki-kihagyó mestert, a néma intellektust, a haragos embert látták benne; fiatal olvasói egy nem ismert nemzetmélyi táj küldöttjét, amint birkán vett Petőfijével számárháton üget az új testvériség felé s mifeor odaér, csak vádolni tud és hosszan visszanézni.

Szabó Pálnak nem tesszük a legjobb szolgálatot, ha földijeit mellé állítjuk. Arra azonban jól példa, hogy a talpa alatt annak a népi írónak is kincsei lehetnek, akinek egyébfele nincs sok keresnivalója. Szabó Pálnak már az első műveiben is föltűnt valami gyermekes regényszövő öröm. Mintha ő is »lédikről és lovagokról« szeretett volna írni, eset-

leg tanítókisasszonynak és szép parasztle-
génynek öltözött lédikikről s lovagokról; amint-
hogy nemcsak az ő Páskujnéja, hanem a leg-
több falusi ember is rólok olvas a legszíve-
sebben, ha már olvasóvá lesz. Új regénye, a
Lakodalom is egy lányszöktetés körül forog.
De tájképi est éget és és háztűznézés közben:
most már egyre gazdagabban bugyog föl a
szép nyelv s az érzékek tisztaságait dicsérő
megfigyelés. »A kerekék fölszedik a havat,
tűfelől leejtik.« »Megemlegeti a keze szeny-
nyét« »Olyat fal, hogy szinte túl fal a pogá-
csán.« A tavasz hangja az egyik fejezet ele-
jén: »A gyermekek a kertek alját róiják, s
száraz bürökből dudát faragnak, behúnyják
szemüket és belefúnak. Mersze hangzik a
duda szava, mintha vándorok hívogatnák
egymást a pusztán.« Minden oldalon van ta-
láló hely. Van itt fölszedni való, száz évvel a
Toldi után is.

A harmadik paraszttal, amely irodalmi-
lag megváltatott már a Veres Péter Horto-
bágya. Becsvágyára ő nem költő; inkább
tudós vagy osztályharcos. Máig is idegenke-
dik tőle, hogy gazdag szótára, természetis-
merete, kemény alakjai számára regényben
teremtsen szabad vegetációt. Még ha gyp-
sori háza körül szétnéz, akkor is társada»
lomrajzot ír, megtörtént novellát, életraj-
zot. De az életrajz is a tudós „Számadás“-a:
így tudatosodik a paraszt. S ennek az írónak
a legigazibb írói értéke mégis a meg-
őrzés. Az a nagy rangkülönbség, a Falusi
krónika és a Mit ér az ember, a Számadás
és a Nacionalizmus és szocializmus közt
épp abból ered, hogy amazokban csak az

agya vitézkedik, otthon azonban a kietlen puszta is megszólal csudafájával és szikfűvirágával s a lovas kódusok, félcsípejük és tolsztojánusok élő, kemény arcokkal se reglenek elő az absztrakt „földmunkásság”-ból. A Falusi krónikában azt bizonyítja: milyen nehéz a pásztorsors. S ami meggyőző: a varjú sereggel, harmattalan éjekkel, a napot duplázó „vaknap”-pal körénk szoruló ősz képe. Az ember pásztornemzedékek sorát látja, amint mozdulatlan ülnek a bundában. Ő maga is ilyen hivatlan jelenlevő múlt. Az agrárszocializmusról beszél s az ember egy mondát hall, hogy lett ezeken a kálvinista pusztákon a sok „nem” mondásból egy erős, vidoran szétpillantó „igen”. A magyar alkat örök törzsszíne most már.

Több megváltott vidéke, kifejezett rétege egyelőre nincs is ennek a parasztországnak. Azaz Ozora vidéke, Illyés Gyula tartománya, de erről máshol lesz még szó. Az Isten nem falukutató, ő nem oszthat ki Zalára, Sárközre, a Palócságra stb. egy-egy tehetséget. Neki elég, ha egy-két helyt dobja a mélybe megvilágító villámát. Amit fényüknél megláttunk: nem sok. De arra elég, hogy elfelejtett milliókat a szívünkbe kössön s amit egy haldokló kultúra a kezéből kibocsát: az új nemzet kifejtse s eltegye magának.

3. Hiányzó mohóság

De nem természetellenes-e, hogy ezt a gyűjtő, megőrző munkát épp a paraszttehetségektől várjuk? A parasztíró éppúgy vándorlási tünet, mint a pusztáról jött kalauz vagy a gyárbaszegődött földmunkás. A nép kibújik a múltjából, a városi cseléd a rán-

colt szoknyából, a népi költő az egyéniségét fölszívó hagyományból. A népi kincsek átvétele nem a nép közé vetődött orvosok, a Lönnrotok dolga-e inkább! Vagy legföllebb a tudóssá vergődött parasztfiaké, a Vuk Karadzityoké? A népi író megnézi, megtűnikálja a levedlett gúnyát, de az mar a röghöz való visszaverés, az írói félsiker jele, ha végül is csak ebben és ezzel tud érvényesülni.

Tapsolnék a népi írónak, aki ezt vetné ellenem s ellenvetése gyümölcseit/ is fölmutatná. Egyszer Móricz Zsigmonddal beszélünk Shakespeareről. Ő is azok közé tartozott, akik nem hitték el, hogy a stratfordi kesztyűs-kisbérlő városra szaladt fia Antonius és Cleopatrát írhatott. Jelent is meg erről egy tanulmánya a hajdani Nyugatban. Én nem osztottam a nézetét. Szerintem épp Shakespeare az igazi „népi író“, így csap: alulról ront be az ember a kultúrába: mindent magához ragadva, vakmerően végigkommentálva, a lentől hozott szótárával elborítva Óriási meglepetés lenne a számomra, ha Shakespeareből egy tudós vagy államférfi bújna ki. Akkor meglepetés, mintha Rabelais vagy Rousseau »dúc« rangját bizonyítaná be valaki. Móricz Zsigmond egy pillanatig megütődött nézett rám. Láttam, hogy fölfogta, mi a bírálat s programúiban. Ezt írd meg, mondta. S nem tette hozzá, hogy a Kelet Népébe.

S valóban kitől várhatjuk inkább, hogy a műveltség kincseit hatalmas zsákmányként maga alá gyűrje, mint aki férfikorában ismétli meg a dór vándorlást, a szorosabb erkölcsök beszabadulását s széttárlását egy tágasabb, tengerrel hullámzó világban? A művészet az első találkozások ünnepe; folyto-

nos defloreálás. Mennyivel bujábban csinálhatja a népi tehetség, aki nem poshadt össze testvérként azzal, amin majd bámulnia, újjongani a és dühöngenie kell. Népi irodalmunk legnagyobb fogyatkozása, hogy ez a hódító mohóság hiányzik belőle. Itt csak Sértő Kálmán habzsolt; de mit? Az ő boldogtalan sorsa némileg meg is magyarázza, mért zárkóztak el népi íróink közül az iskolázottak is a magukkal-hozottba. Kitől tanulhat ma egy népi író? Aristophanestól, Herodotostól, a történetírás ókori és középkori klasszikusaiból, a fabliaukból, Eabelaisból, Mpliéreből, sptayol költőkből, holland festőkből, Musszorgszkijból, Kalevalából, utazásokból. De mennyi munkát és pénzt kíván mindehhez hozzájutni. Ami pedig életben, sajtóban, színházban, szembeöntötte: sekély volt; az igényesebb fordítások nagyrésze: alekszandrin-remek. Fáradt is volt a legtöbbjük, amikorra fölért, önelégültségükben megerősítette őket álközéposztályi közönségük, amely egy elvesztett éden szavát hallgatta bennük s közben a maga szellemi lustaságára is igazolást talált „romlatlanságukban“. A népi írot nem szabad könyvekkel rontani; melleleg: miniket sem. Elfelejtik, hogy a könyv édenibb lelkeknek sem ártott; Csokonainak, Petőfinek sem.

A népi író így egészen iskolás kisebbségi érzésbe szorul: folyton hősködni kell valami ellen, ami mégis csak nyomasztja. Csak két példát említek. Azok közé a kévéseik közé tartozom, akik szerint Erdélyi József nyelvészkedéseinek értékes magja van. A hangokkal való ábrázolásnak, a legtágabb értelemben vett hangutánzásnak va-

lóban döntő szerepe van (különösen a z ősi nyelvekben) a nyelvteremtésben. Aki ennek a törvényeit, költői logikáját fölfedi; valóban egy új atomtannal ajándékozza meg a nyelvészetet. De Erdélyi a maga fölfedezéseit olyan hősködően, rögeszmésen — szinte kultúrán kívül — adja elő (magam is csak most olvastam el könyvét az előszava miatt), liogy ami igaz benne, azt is maisok fogják újból fölfedezni vagy, ahogy már is fél: elorozni. Sinka István a Denevérek honfoglalásában egész eposzt kanyarított a Parnasszusra magukat tanultsággal fölnyalazó békairók ellen“ Ha ennyi szép részletből s tisztán folyó ritmussal egy valódi eposzt, vagy csak új Pásztoréneket szerez, bizonyára dicsőségsőbb bosszút vesz rajtuk.

A népi írók azonban élnek azzal a területenkívüliséggel, amelyet táboruk művelődésünkben jogként biztosít számukra. A miagyar nép ellen forduló faji ellenszenvén kívül ez az eburafakó hangulat a legfontosabbik oka irodalmunkéinál (különben szándékosan túlzott) hasadásának. Azt a népi mohóságot, amely a feltörekvő írónak mindig ismertető jele volt, így inkább csak olyanokban találjuk meg, akik népi származásúak ugyan, de a népi irodalom nem igen tart számot rájuk. Ahogy például Szabó Lőrinc (Illyésről külön fejezet szól) a fogásokat-tudó mesterhez inasul odaszegődik, műhelye titkait — a jambust és szakméltságot — eltanulja tőle, kegyetlen napi robotja mellett versek százain fúr-farag, a világirodalmat végigfordítja s haláláig sem fogja elhinni, hogy eredményeit mégsem az eltanult mesterségnek, hanem annak a ma-

kacsságnak, mohóságnak és szenvedni tudásnak köszönheti, amelyet ő is onnet hozott, ahonnet a többi népfí: az számomra sokkal inkább „népi“, mint sok hányaveti láрма a Tanultság ablakai alatt.

Veres Pétert azért szeretem, elszólásaiban is, mert ebből a népi felülkerekedő kedvből benne van meg a legtöbb. Sokan türelmetlenül kapkodják a fejüket, ha az ő hortobágyi szépségeszményével bírálja végig a Szépművészeti Múzeumot vagy a neveléstudományak ad száz évre programot. Engem nem idegesít ez. A hiba nyilvánvaló: Veres Péter nem a fogékonyságával nyomul a mi világunk fölé, hanem a logikájával. Őt két füst is szikkasztotta: a kalvinizmus az őseiben, a marxizmus ifjúkorában. Mindenik inkább bírósági tárgyalásnak nézi a világot, mint lakomának. Veres Péterben is ítélte fogyotrt a bekebelező mohóság. Hanem a verespéteri logika, ha csak logika is, mégis szívetgyönyörködtető népi vívmány; neki lehet vele vágni a világnak. S ha a vele járó túlmagyarázásoknak, puszkapor-fölfedezéseknek s egyéb elvont légsúlymutatványoknak esiak történeti értékük lenne, akkor is megmarad emlékül, hogy találta föl egy népi gondolkozó az övéi számára újból az elvont gondolkozást. „Egy kerek emberspóra, amiint vidáman pillant körül a világban“: Móricz Zsigmond jellemezte ilyesformán a Veres Péter báját. Én is ebben a vidoran körülpillantó pillantás-hatalmába ejtette a világot, érzékeivel és mágikus társadalomtudományi igéivel; márban bízom. Ez ha nem is adja meg magát, de okul. Az ifjúság Péter bácsija különben is fiatal író még; hinni lehet, hogy miután

ábrázoló erejével is egyre többet emészt meg «belőle.

(Aki a fölülkerekedést túltanulásban és túltermelésben nem győzi; annak könnyebb utat kínál az osztálypolitika? Ennek a lélek tana nagyon» tiszteletreméltó: épp elég sok előszóból, önvallomásból, előadásból ismerjük. „Engem a nép — parasztság vagy munkásság — küldött ki magából. Nem árulom el a csizmát cipőben sem. Kép viselője vagyok az osztályomnak a szellemben, ha már nincsenek képviselői a parlamentben. Az életet, irodalmat a szerint nézem, hogy használ-e neki. Elfogadok és visszautasítok a nevében. Visszautasítok s a pokolra vetek.“ Az ilyen féle „közösségi irodalomra“ megvan a hajlam még Veres Péterben is. Másokban -- Darvas Józsefben, Nagy Istvánban — még inkább. Nos, a hűséget csak dicsérhetjük. A hűség az író számára nemcsak erkölcsi parancs, ele ingyen bányabérlet is, anyagbeszerzés. A szándékos osztályelfogultság azonban (mert hisz önkéntelen mindenkiben van) épp abban akadályozza meg, ami számára a legfontosabb: hogy övéinek a Nagy Jót a világból kicsikarja. Az írótól ugyanis még osztálya sem pártálláspontok illusztrációját várja, hanem a Titkot, a hatalmat jelentő Igét, amiből holnap párt is lehet, de ma csak egy fogékony, igazságszerető idegrendszer tud annyit magába gyűjteni belőle, hogy észrevegyék.

Az imént kiejtett (két név kétféle példa arra, hogy aggathatja a népi írók művészi hódításában a szociológiai menetrend. Darvas József származásában a fölmutatott okmányok szerint nincs hiba: édesanyja család-története (Egy parasztcsalád története)

1600-ig viszi vissza a Kabódiak jobbágyszármazását. Benne azonban van valami hivatalnoki kitartás; épp ellentéte a népi írók tehetséges rapszodikusságának. Szorgalmas mesterember, tökéletes lebonyolító, aki a leckéül föladott regényeket pontosan végrehajtja. A szociológus olvasó senkiben sem gyönyörködhet jobban. Családtörténetére azt mondja: Igen, ez volt a szegényparasztság számára a fölszabadulás. A preparandiáról szóló regényére vagy tanítós darabjára: igen, ez a népből kinövő tanult ember útja és dilemmája. Megdicséri, hogy ő maga mégsem lett áruló, hisz minduntalan fölmutatja az úszópányvát, amelyet a niép vet, alulról, úri vizeken úszkáló gyermekére. Fejezetei végén úgy érezheti magát, mint az eminens feleltető tanár: a táblához szólított szerző megint levezetett egy fontos tételt nagy parasztokról, urakról, zsellérekről. Meg a külalokban sincs hiba: az írói eszközök szabatosak. Éppen, hogy az ember mindent tud már, minden cipóját ettük, illatosabban.

Darvas József az első mechanizált népi író. Ezt érezzük aközben is, hogy új regényét olvassuk: a hatvanas évek agrármozgólódásairól szóló Harangos kutat. Hát persze, hogy így szorult ki a nép a birtokszétválás után a magáénak hit Harangos pusztákról; legutóbb a Falusi krónikában hallotrünk róla. Ezek a földelverő és vízszabályozó urak is egészen meggyőzően beszélnek, akár csak Móricz szabolcsi urai, csak fakóbban. S hogy a trilógia se maradjon befejezetlen: a megöregedett Rózsa Sándor bácsit itt csalják be végkép Szegedre, a szociológiailag teljesen földerített betyárvilágból. Darvasnak akarok szolgálatot

tenni, midőn a szociológiai bölintások alá ezeket a művészi ásitásokat is odajegyzem. Mi ennek a mehanizáltságnak az oka? Nem az, hogy az írójuk utánzóul született. Legutóbb a Szakadékkal is meggyőzött képességéről. Inkább, hogy egy társadalmi utolsó ítélet számára ír, ahol az író fölmutatandja műveit s jobbfelől állíttatik. (A jobb persze képletes; vannak fordítva gombolódó utolsó ítéletek.) Ez pedig akármilyen kegyes törekvés önmagában: a Művészet ritkán bocsátja meg.

Sokkal forróbb a politikai elfogultság Nagy Istvánban. Erdélyi unitárius vér, amely egy új üldözhető felekezetben, a múnkásságban forr tovább. Mint műbútorasztalos bejárta Nagy-Romániát; hajógyárakat s börtönöket. Ami tanonckorától jobbra, föl felé tört benne: a munkásmozgalomba nőtt belé. Az okos, igaz és nemes: lelkében egyértelmű a szocialistával. Ami szervezeteiken kívül akar ilyennek mutatkozni, abban ő zavart, képmutatást és szélhámosságot gyanít. A Külvárosról írt könyve így kiált be a Belvárosba: »A munkássággal való együttműködés csak az öntudatos munkásság világfelfogása alapján lehetséges.« A könyv utolsó mondata: »Aki őszintén akar tőlük valamit, az szó nélkül, feltételek nélkül álljon mögöttük és kövesse őket, ahova a külvárosi tömegek öntudatosan igyekeznek«. Az a gondolat, hogy a társadalom másik kilenczted része is jórészt »munkás«-okból áll; hogy azoknak is lehet a valóságban gyökerező igényük, álmaik s hogy ezeket föl kutatni, egymás mellé rendezni van olyan maas szocializmus, mint egy töredék osztályimperializmusát keresztülerőszakolni: polgári család a szemében. Ez

az elfogultság természetesen elvéja minden elől, hogy az ó világnézetének »szó nélkül« és »föltétlenül« meg nem adja magát; ami persze száz év veszteséget jelent számára a világnézet kikiáltása óta s néhány ezerét előtte. Ez az elfogult munkás azonban jó író s erős jellem. Amin keresztülment, kemény vonalakkal fametszetszerűen maradt meg az emlékezetében. Ahogy munkás alakjai társadalomrajzából felözönlenek, azon érezni, hogy regények során sem fogynának el. S nemcsak alakjai hitelesek; a beszélő munkás volta is átérződik mondatain. Kültelki iróniájában, társadalom igazító tervezgetéseiben fölös írói máz nélkül szól a fölvilágosodó munkáslegény, aki átlát már a kegyes egyletek segélyakcióin s elégetné a halottakat, hogy a sírkövek árán tömeglakásokat építtessen. Külvárosa éppolyan hű szava a munkásságnak, mint a Falusi krónika a parasztságnak. S bizhatunk benne, hogy makacsa is éppolyan vagy még nagyobb igazságszeretetet takar. Ha egyszer belekap a gyanú, hogy amit fog, csak egyik fele az igazságnak: éppoly becsületesen meg fog küzdeni n másik felével, mint most az egyikért.

4. Népre-hangolódók

A népi irodalom legszilárdabb része: kétségkívül a »népi leltár«, a lentről-jöttek hiteles beszámolóí. A mozgalom lelke azonban azokban az álközéposztályi írókban forr, akik pályájukkal vajúdják születő osztályukat. Új osztályöntudat születése körül mindig szellemi zűrzavar terjeng, így ködlötték körül a középkori polgárság bölcsőjét a szektás moz-

galmak, a modern polgárságét a felvilágosodás, romantika, a munkásságét az utópista szocializmus. A társadalmi erők tengeri malacul fognak be érzékeny embereket s rajtuk kísérletezik ki a jövődőt Az állapotingere a veszélye: egy mély, olthatatlan tájékozatlanság. Nem a világot nem ismeri az ember, hanem a benne dolgozó hatalmakat. Hányan űztünk mi is egy életen át szociológiát s talán csak életünk végén értjük meg: mi volt a szociológiai szerepünk.

Kelet-Európában alig lehet egy író annyira fényűző, hogy a néptől ne tanuljon. A művész (mint az egyéniség általában) történelmi munkát végez: lezár valamit, ami már előtte is készült; eszközökkel, amelyeket a historiától kapott. A rnéúészxéz így mindig arisztokrata: mozdulni sem tud, a történelmi osztályok segítségével nélkül. Magyarországon azonban történelmi osztály a parasztságon kívül csak nyomokban van. Arisztokráciánk Mária Terézia szállítóiból frissült föl s néhány kiváló családot kivéve, máig sem kapcsolódott a némáét életébe — vagy még a Ferenc-korban kikapcsolódott belőle. Felhígult, szétesett a régi köznemesség is — az áldzsenti s az új »középosztályi« elemek tolongásában. Egy-egy közéleti dúvadunkban megcsodálhatjuk biológiai erejét: akadnak az országban csipkerózsa-kúriák, ahol elábrándozhatunk mély belső műveltségén, mely három zsarnokság közt is fönntartotta n, nemzetet. De hol van ma már nemzethordó felelőssége! Latin klasszikusai, akik a magyargyűlölők előtt is tekintélyt szereztek neki! Vidéki városszéleken, elcsőkevényesedett alakban bukkanunk rá a maga módján

igen művelt iparosságunkra is, melytől a Horvát Istvánokat és Katona Józsefeket kaptuk. Egy új Krúdyhoz illő munka lenne föl kutatni e nyomokat s a beléjük zárt mul-
tat elábrándozva kivonni. Azt a történelmi emlékkincset azonban, mely oly hasznosan egészíti ki az íróét nagyobb tömbben csak a parasztság őrzi. A kulákság inkább a történelmi osztályok leszállyalt formáit; a zsellér-
nép: a szólást, dalt, babonát, a »százados szelidséget«.

A magyar írók, amióta csak vannak ilye-
nek, mindig rátévedtek erre a történelmi anyagra. Ki elvből, ki művészete kutató gyö-
kérzetével. Éltek vele a nyugatosok is — Fa-
luditól Tóth Árpádig. Kosztolányi fényes
prózáján is föl ismerhetek a haj szálcsovek,
melyeken a népi nedv fölszivárgott, írásaiból
értjük, hogy boldog volt, ha a tájnyelvben
egy frisebb árnyalatra bukkant s nyelvi
gyomorerősítőként kortyolta Pázmány Péter
írásait. Rá is van hangolva irodalmunk a
népre, jobban mint más népeké. Alig képzel-
hető el magyar klasszikus, aki egy kicsit népi
író ne volna. A mi éveinkben azonban több-
ről van szó. Ahogy van választott rokonság,
itt egyesek »osztályválasztással« próbálko-
znak: áthasonulni a maguk világából a né-
pébe. Messziről van ebben valami komikus.
Mialatt a nép kibújik magából, a »cipősök«
visszabújfnának belé. Akárcsak Kalocsán,
ahol a parasztlányok elhagyják a hímzést, a
gimnazista lányok pedig a blúzokra varr-
ják. De minden ozmózisban, ott van ez a za-
var. S nézzük úgy, hogy ezek nem is egymás
osztályába, egymás kultúrájába, hanem
mindnyájan egy új értelmiségi-munkás kul-

túrába törekednek s egyszerre új jelentést kap, nem az egyesek botlása, hanem a természet (mert a társadalom is természet) szándéka.

Hogy ez az ozmózis; magatartásbeli ficamokkal is jár: magitól értetődik. Pályánk elején inkább az intellektuális dölyf, újabban a szemérem viszolyog sokaikban a népiesség ellen. »Miféle fasizmus az, hogy mi városiak, a magasabbrendű műveltség birtokosai, parasztokat kezdjük el majmolni?« hallottuk tíz-tizenöt éve. »A népnek annyi hivatott tolmácsa van s körülöttük annyian rázzák az otromba, riasztó kereplőt. Ízlés dolga nem népieskednünk«, gondolják mások ma, a népi divat idején. A másik irányban a neofita buzgalom vagy a tilos verseny hibáz. Mint-hogy a »népiség« ezeknek az álközéposztályiaknak a szemében már nem is állapot, hanem vallás: büszkék, hogy ők beledolgozták magukat ebbe a vallásba s a vakbuzgóság türelmetlenségével kámpolnak a kintrekedtekreakik éppolyan cipősök, mint ők, csak egy kicsit cinikusabbak vagy szemérmesebbek. Azt hiszem, fölösleges e magatartásokban a hibát kimutatni. Minden írónak joga van az egész nemzeti vagyónra s nemcsak joga van hozzá, adósa is neki. Még a parasztábrázolásról sem mondok le, mert némelyek szerint vonatablaktól ismerem csak a parasztot. Ábrázolni lehet kívülről is. A világ legnobb parasztábrázolóit nem parasztok voltak. Másrészt ki szorul jobban rá, hogy ildomos és tapintatos legyen, mint egy népi bőrbe bújt városi fiú?

Receptet nem lehet adni erre az ildomos nepiségre: végy ennyi népet, ennyi urbanitást. Nézzük meg inkább néhány író-életen,

hogy keresteti a sors ezekkel az »osztálybontók«-kal az új osztályt s kultúrát. Féja Géza ma a legtöbb író szemében vörös posztó. S nemcsak az írókéban. Furcsa lenne, ha éppen én nem akarnám megérteni ezt az ellenszenvet, akivel éveken át hadakozott. Indulata ember s ezt véleményein annál könnyebb észrevenni, mert indulata tárgyával cseréli őket. Szelleme sem elég óvatos, rugalmas. Amit hitévé vállalt, könnyen túlzásba sodorja túlhitével. Az írók letörésekor ő vesztett legtöbbet: újságíró-kenyérre szorult. S betelt rajta a jellemek paradoxona; annyira megszokta a meggyőződés hirdetését, hogy amire kénytelen: enyhe cinizmus helyett azt is meggyőződésként hordja. A fogyó ifjúság alkalmazkodása a növvő életnynyűgökhöz, amely mindnyájunkat utolér: rajta így feltűnőbb, mint másón. Az első őrjáratok éléről, amelyek tizenöt-húsz éve a nép felé indultak, ki merné mégis az ő garabonciás köpenyét elretusálni? Szikár, keserű testében az egész népi mozgalom története ott ég. A húszas évek, amikor még Szabó Dezső lelke toboroz, gyűlésez, s kezd utazni, »kiszállni«. Aztán a rendszeres falukutatás évei: amikor a Féja sarkából Vihar-sarok lesz. Majd a márciusi front, porok. S azóta, befogva is, a népi zablarándítások

Magyar dolgokhoz kevesen éreztek enynyire. Amilyen bizonytalan kritikus általában: annyira megbízható, ha indulatoskodás nélkül hajolhat ezekre. Garabonciás-köpenye alatt kutatóvessző van; az országot vagy a tizenhatodik századot járva: lengeni kezd, ha magyar értékeket érez. Paraszt-zseni beharangozásai néha túlzottak voltak, később maga is össze-összekapott fölfedezettjével.

De lehet-e tagadni, hogy ahonnét ő kincset jelzett, onnét mégis csak nagy értékek jöttek? irodalomtörténeti csatangolásából tán nem nő rendszeres irodalomtörténet. De melyik rendszeres irodalomtörténetben van annyi frró hangvilla-fölbúgás, mint az övében! S ha megtántorodásaiban esetlenebb másoknál: alapszenvedélyeiben annyit sem tántorgott. Még túlzásai, torzsalkodásai is azt a lelki kérget törték-dörgölték, amely a tanultakat a néptől elválasztja. Akik gyűlölik, a hibáira hivatkoznak; de nem biztos, hogy nem azt gyűlölik-e benne, ami most is ott harmadosztályoz Sövényháza és Vésztő közt valahol.

Féja Géza azzal a Idsnemes indulattal húzódik a néphez, amely; a bárók ablakai alatt mindig kész egy kis kaszapengést és kivilágítást rendezni. Wesselényi az ő indulatával — Dózsáéval — fenyegette meg a főrendi táblát az 1832-i országgyűlésen. Másfajta — pszichológiaibb — a Kodolányi vonzódása. A Süllyedő világban maga írja le gyermekkorát. Hogy húzott át a kicsiny »ólommadár« úri családja poklából a valkói parasztpolgárok tempósabb életébe. Ez az áthúzódás, fakóbb színekben, sokunk története. Az élet határterületeire kirakott fiúcskát, akit a protoplazma rettegése is befelé hajt, az egészség österületei felé, mint másik társadalmi csapás veszi körül a családja. Az apja, aki erdómérnök: rideg zsarnok, anyja idegbeteg. Válás, második még boldogtalnabb házasság: a szegény úrigyerek »testvérbarát«-jánál, Simon Dezsőéknél eszi a piritóst s hallgatja a szövíszék hármass ütemét. A Feketevíz, melynek tavaszi áradásai-

ban együtt csatangolnak, költészete főerévé lesz.

Ha csak egy élet visszavetített mondája volna is ez a kép: akkor is igazság. Kodolányi élete egy nagy harc: az egészségesek világáért. A lélek hősi bukdácsolása a test és az osztály kölöncein keresztül, hogy egészséges gyermekeket, méltó környezetet, kemény bordájú világnézetet, nedvdúsabb nyelvet vívjon ki magának. Pályájának minden fordulóját ez a sűrűbe-igyekvés fejt meg. Mialatt naturalista regényeit írja családjáról s a földéhes Ormányságról, a gyermekkorába bezárt Reguly tovább készíti a gazdag expedíciós felszerelést, hogy egy még sűrűbb ormánysági erdőbe: a magyar középkorba vehesse be magát. Keleteurópai gondolatunkba is (mely számunkra kihasználatlan népek bedobása az európai kultúrégésbe) egy még nagyobb euráziai erdőt szimatol, egy kőszén-erdőt szinte, ahol a családjára emlékeztető civilizáció pusztulását ó kalóriák szomszéd-ságában lehet áttelelni. Az ember nem gondolhat megilletődés nélkül a lélek erejére, ha ezt az embert akarattyai kertjében felnőtt gyermekei és aim a fái közt látja, amint ős-üstökű Bese apák szüretjéről írja hömpölygő regényeit. Milyen szenvedésekből, koplalásokból, letörésekből vívatott ki az egészséges életnek ez a szigete s az egészség álmának ez a világrésze.

Az ilyenféle szerzett egészségen persze ott van azért a nyoma annak, ami ellen készült. Az életnek van egy árnyalata, amit az egészségre törekvő következetesen eltéveszt. Társadalmi regényeiben: a nyersség túlzása, a történelmieken: a más izmát tapogató

ellágyulás, tanulmányaiban: a sebzett érzékenység kitörése. De ezzel a kettős belső áramlással lesz ő a nép-középosztályi ozmózis jellemző írója. Senki sem költötte meg gazdagabban a tanultak álmát arról az emberhez méltó kozmoszról, amelynek új munkás-értelmiségi társadalmunkat az ölébe lehet majd helyezni.

Hogy ennek a néprehangolódásnak — a történelmi és lélektanin kívül — még sok más módja lehet: egy kevésbé ismert és elismert költőn szeretném bizonyítani. Gulyás Pált én sok jóhiszemű ember véleményével szemben legjelentősebb íróink közé sorolom. A gözdudát is megfúvom mindjárt: vigyázat, barátom. Ha-nem volna, rég bizonyítottam volna, így vállalom véleményemet, mint különönséget, amely mind kevésbé fog annak számítani. Nem mintha nem érteném meg az ellentmondókat. Gulyás Pál az »Alföld csendjében« írja munkáit (összegyűjtött verseinek is ez lesz a címe). Ipariskolai tanár Debrecenben. Szobácskája tetetőre nyíló ablakánál, két könyvvállvány s egy csizkalitka közt gondolkodik a világon. A Pestet folyékonyan másoló »kis Budapestiek«-kel szemben, ő az a vidéki, aki nemcsak Pestet, de az egész emberi kultúrát is a maga látószöge szerint bontja föl és állítja újra össze. Az első szavával arra kényszerít, hogy beletáncolj a mítoszába és szótárába. Aki erre nem hajlandó, vagy nem képes, zavarosságot kiált, írásaiban is valami teratoma szerűt érzel. Van benne fog, szőr, csont, izom, mint ezekben a furcsa daganatokban, csak azt nem látod, hogy áll ez össze szervezetté. Azonban nemzedékünk tévedése: minden írótól nappali

világosságot követelni. Mindig voltak és lesznek olyan írók, s hozzá jelentősek, akik nem öltözködnek utcára, hanem szobájuk külön homályában mutogatják azt, amit gyűjtöttek. Gulyás Pál méltó kiadása már ma is egy kommentár lenne. Egy másik írónak kellene vállalni, hogy gondolatrendszerét előadja s műveivel illusztrálja. Tán gondolkozóba ejt némelyeket, hogy én az engedélyt erre a kommentárra évek óta hiába kunyerálok. Most azonban csak: az ő »népköltő« elméletét szeretném megmagyarázni.

Gulyás Pálnak még »zavarosságában« is volt valami sámánszerű. Egy vékony ember ül a szobájában s fölénkli a szellemeket. Amikor a Kalevalát fölfedezte s bennünket is rákényszerített, hogy elolvassuk, meglepett: ni, ez az ember Kalevala-verseket írt, mielőtt a Kalevalát ismerte volna. A módszere különben mindig ez. írja a verseit s bele-beledobja magát egy-két évre egy-egy ilyen világirodalmi szerelembe. Görögül olvasta Homeroszt, Aischylost; izlandi nyelven az Eddát; románul a román népdalokat, még a szanszkritba is belenyalt Buddháért. Műfordításai bizonyítják e szerelmek alaposságát. Szabó Lőrinc és Illyés Gyula mellett a legjobb műfordítónk. A távoli néző azt mondja: a kuriózumokat bányássza az »érett műveltség« művei helyett. Pedig igen könnyű Észrevenni szenvedélyeiben a következetességet. Gulyás Pál azokba a költőkbe vagy inkább művekbe veszi be magát, amelyek egymagukban egy egész népet jelentenek. Kedves Schillere is a költővé lett német nép öneki. Debrecennek volt már ilyen népköltője. Csokonai a sulyomkofák ízeit oldotta

nyelvébe s fogékony küzdelemben más népek költőivel: a maga népét is bekapcsolta s megkülönböztette az emberiségben. Amit Csokonai fölhegedült mint egy angyal; Gulyás Pál azt próbálja a gyökerek tövéből összeszedni, mint makacs vakond-ember. Mintha legalább kétszáz évet élne még, úgy építi magában a népköltőt, elhagyottságához képest irigylendő jókedvűen. Ami Babits a műköltészetnek s a latin magyarságnak, az ő a népköltészetnek s a szarmata síkságnak. Nemrég egy támadás rákényszerítette, hogy »népköltő«-jével üssön vissza a népi költőkre. A népi költőben egy osztály nyomul föl sebeivel, igényével, álmaival. A népköltő csak testével van az osztályában; lelkében az egész népet integrálja. Minden osztály terhével s sorsával megrakodva más népek népköltői közt akarja a maga népét képviselni. Az elmondottak után azt hiszem, nem nehéz az ő »népköltőjében« a tanultak költőeszményét fölismerni. Az új munkás, értelmiségi társadalomhoz az újfajta, egyetemesebb sámánt.

Egy összegező

Senki sem helyesli nálam viharosabban, hogy a Magyar Csillag szerkesztője folyóiratában nem enged magáról írni. Tanulmányom azonban megjárna a tilalommal; mind a három fejezetében rámpillant, érzem, az olvasó: És Illyés! A Puszták népében ő készítette el a klasszikus népi leltárt; ő az, akiből (hogy csak francia kincsházára mutassak) a világevő mohóság nem hiányzik s ha jobban megkaparjuk, már nem is olyan egészen hiteles népi

származék ő; inkább a nép fele ágazó gyökérszállait használta ki másoknál nagyobb szívósággal és gazdálkodással. Sok tekintetben summája tehát, egy bőrben, az, egész népi mozgalomnak; képeskönyvünkől lehetetlenség kihagyni. De meg nincs is tán szükség erre a prevencióra; nem először találkozunk mi kritikában, versben — életrajzban.

Jövő korok szemében a mi nemzedékünknek, úgy hiszem, Illyés Gyula lesz a talányos írója. Cs. Szabó László szép tanulmányában műve harmóniáját dicséri. De ő is érzi, hogy ez a harmónia csak fátyla valami mélyebben vívódónak. Én legalább e harmóniás író körű] is ott érzek valamit abból a „szörnyeteg“-hangulatból, ami Széchenyiben. Aranyban, Adyban, egy kicsit Keményben is annyira vonzott és ingerelt. Minthogy rejtély-kaptafák nincsenek, ez nem jelent hasonlóságot. Széchenyinél a bomlott lelki élets a mű viszonya a rejtély; Aranyban a bőség gátlásai, Adyban az élete hév forrásában fölnyíló magyar geológia; Illyésben a tehetség előgomolygása; vagy, ha úgy tetszik: a tündér és a szörnyeteg viszonya.

A magyar irodalomban feltűnően ritka a beolvasztó, eklektikus tehetség. Még a Csonkoiak is mímelik inkább a tanulékonytságot. Egy életet elszaladgálunk a mások művei közt s megmaradunk annak, ami első szájnýtásra voltunk. Babits is inkább a filológusok számára eklektikus. Valójában: egy idegörvény, amelynek föl kell kapnia a másét, hogy legyen mit forgatnia. Illyés az valóban beolvasztja. Máír az első verseinél föltűnt, hogy Berzsenyi, Petőfi s Erdélyi (másokat is mondhattunk volna) milyen otthono-

ban vannak együtt benne; mint aki nem is kívülről, könyvekből kapta, hanem belülről, géneiben örökölte. S azóta hány mestert olvasztott be az ősei közé. Ki hitte volna például, hogy a Nehéz föld írója Kosztolányit ilyen jól fölszívja. Kortársai is úgy érezhetik néha olvasása közben, mintha egy cethal ámbrás gyomrában találkoznának önmagukkal. Mint egy előzékeny emberevő jár ő az irodalom mögött. Aki félmunkát végez, annak a vívmányai benne találkoznak a tökéletességgel.

Ugyanekkor: mintha még most, negyven éves korában is, csak a füstjét bocsátana s magában birkózna a lánggal. A tűz itt van, érzed a kohóját, de az író csak füstgomolyokat bódorgat. Illyésnek kezdettől fogva az volt az ereje, hogy gyönyörű ízléses képeket, jelene- teket tudott a verseiben föltáncoltatni. „Fáradó szél gyanánt az esztendő lassítva szárnyalását . . .» S mint versében a képek, prózájában olyan gyöngédséggel gomolygott a kedély, a humor. Ez a hajnali délibáb azóta is ott jár előtte. A Csizma az asztalon című tanulmány nyomát sem mutatja osztlásának. Platónnál tart, aki szerint komoly ember nem vetheti a világ elé a legkomolyabb dolgait? Vagy a tehetség éréseben van ez a tem. pósság, annak a lassú felnyomulása közben ér rá figyelni, enyelegve tanulni, magát egy-egy rokonszenves pózzal helyettesíteni? Költészete külsőségeiben nem sok a népi. Ebben a magát tartogató mohóságban, ebben a füstbódorgató birodalomszervezésben azonban kevesen hasonlítottak ennyire a magyar néphez, annak is a feltörekvőéhez.

Móricz Zsigmond, aki mindnyájunkat a legjobban ismert, azt mondta egyszer róla: „Juhász ivadék. A kalap behúzza, de a szeme jár. A birkának aranyat ér a gyapja.“ Ezek a birkák, azt hiszem, mi voltunk; a kortársak, a magyar írók, az egész világirodalom, a használható gondolatok és fogások. Senkiben sincs úgy kifejlődve a szellemi szerző ösztön, mint őbenne. Belesápad a gondolatba, hogy birtokához egy új tagot szerezhet. Minden csíziót ismerni akar. Mások tévedéseiben járja iskolájáét; ő rajta ne maradjon senkinek nevetni valója. Pályájának is mindenfelől megvan a statikája. Ha így nézed: Rácegresen született s onnét hódítja, — szívét súlypontul lennhagyva, — a várost, a világot. Ha emígy: Parisban volt a bölcsője; onnét hozta s terjeszti az ízlést és illemt Macedóniában. De úgy is föl lehet fogni, hogy az Osvát és Babits Nyugata formálta s a művészi tudatosság szövőszékén veti keresztbe a szálát Ozoráról föl Pestre, Paristól az Uraiiig, oldalvást

Az óvatosságát sokáig gyengeségnek tartottam. De Illyés az erényeinkre is figyelt s azokat is beolvastotta. Tíz éve mi voltunk az ő erkölcsbírái, most ő lesz lassan a mienk. Én kétszer hidegedtem el tőle, mert eltolta azt a pajzsot, amelyre most mégis csak fölültettük. A tűzbeugró ezt mással nem is magyarázhatná, minthogy „nem veti írmagát elég bátran önnön génuszának a karjába“. Kevés dolog rombolt bennem annyit (s tán szellemi életünkben is), mint az ő késése. De az eredmény igazolja. Ez volt tehetségének a beosztása. Most olyan helyre kötötte magát, ahol kálrörvendő lelkesedéssel van rajta a szemünk.

A magyar irodalom „önkormányzatát“ vezetni: itt nem maradhat meg anélkül, hogy hőssé, nagy emberré ne váljon s nem szökhet meg úgy, hogy maga előtt örökre meg ne szégyenüljön.

Van abban valami kedvesen félszeg (s talán félelmes is), ahogy ez az új mester, szégyenkező maga lóbázással az irodalom fölé kiül. Még időbe kerül, ameddig megszokja. Sok jó tulajdonsága alapján szinte az első perctől ide kandidáltuk. Ő az, akinek a parasztírók közt is elronthatatlan helye van s a kultúra és mesterségtudókat is túlnötte. Juhász pillantásával mindent számion tart — kitűnő számtartó tehát —, de ugyanakkor mégsem izgatja túlságosan a más dolga; azaz jó kormányzó is. Minthogy a maga belső sötét-segeivel birkózik: különös gondja van a szellemi tisztaság szertartásaira. Az emberek közt is csak enyeleg, bódorog: tud tehát bármi velük. Arra való, hogy összetartson, irányt szabjon és hangra kötelezzen, írói önfenntartó ösztöne is biztos; így azt a kis irodalom-mérgezést is ki fogja heverni, amely újabb munkáin fel-feltűnik. A Kora tavaszban és *n* Mint a darvakban a breugheli képek mint régen. Prózájának, a lány gomolygáson kívül, újabban klasszikus metszése is van. De mint-ha túlsókat nézné magát az irodalmi szemlélet tükrében. Mind a két könyv alakulásáról szól az íróéról, a forradalmáréról. De ahol a természet munkájáról szólunk: ott nem segít csak a föltétlen igazmondás. Itt mindig ott játszik az író és tárgya közt a kérdés: hogy volna szebb. A Mint a darvak már kiindulásával is nyitott kaput dönget. A Sárarany a Kántor József nyersesége ellen beszél.

amikor lassan-lassan épp az a kifogás, hogy túlkomphkált, nemes, érzékeny parasztokat ábrázolunk. A Kora tavasz főhőse is a négy. venéves eszével-szívével „fejlődik“, a tizenkiiences falu helyett egy „forradalmi magyar falu“ panoptikumban.

Azt szokta mondani: fél átmenni a Tiszán, mert ott mindenki örült egy kicsit. Én azt hiszem, az embernek nem kell annyira félnie sem a maga, sem a fajtája örültségétől. Illyésnek, s ügyének is, jót tenne, ha kevésbbé szégyenkezne Paris előtt a Tiszántúlért s a maga belső Tiszántúljából is belelőne dunántúli délibábjába és műgondjába egy adag erélyt, örültséget és igazságot; amint azt egy-egy lángnyelv verse (Hallgattam, önző) utolsó kötetében oly gyönyörűen ígéri. De mit figyelmeztessen? Biztos, hogy ő maga is érzi H már megindult.

Hiányok

Akinek volt türelme erre a tanulmányra, csodálkozva nézhet rám. Onnét indultunk el, hogy a népi mozgalomhoz a gőzt a tanultak rossz közérzete adta. Ők vonulnának, mint egy új Egyiptomból, a nép felé, amelyből egy-két nemzedéke elszármaztak. Nos, se regszemlénken láttunk egy tucat író, csak olyat nem, aki ebben a kivonulásban a Mózesük, Józsuájuk volna.

Valóban mulatságos: eész irodalmunkban nincs egy súlyosabb emiber, aki azokról és azok közül beszélne, akik közé majd mind tartozunk. Nem csak az olvasók, de lassan a legtöbb maligánfokú parasztírók is. Olyan még csak akad, aki az ellenmondás és előkelőség szellemétől hajtva nyugati nagy polgárrá

stilizálja magát; — amilyen Magyarországon nem is igen található. De hol van, aki annak¹ a félmillió vagy egymilliónyi kisembernek, adótibztnak, bankhivatalnoknak, diáknak, kezelőnőnek a sorsáról és osztályálmairól beszél, amely a magyar irodalomban a jövőjét keresi s fogyasztja. Bárhogy megütődik a kaptafaszociológus: ilyesmit még Szabó Lőrincre lehetne a leginkább rábizonyítani. Nem azért, mert programmul tűzte ki, hanem mert a legigazmondóbb költőnk. Arról ír, amiben szenved: hivatali robotról, az álközéposztályi család pokláról, terháról, a városi ember trövid találkozóiról az utcasarkon befúvó tavasszal, gyermeke nyíló eszével, a jobb társadalom tétova reményével.

Ezt az irodalomtörténeti paradoxont nem nagy sor megmagyarázni. Nálunk a közélet emberei, az írók is, mindig a leghatásosabb szerepek felé tolongtak. Abban aztán hősök is tudtak lenni. Proletáriró, parasztíró: az igen. Nagypolgárkellő megokolással; még az is. De a »kispolgárok« (tanultak vagy szolgák) írójának lenni: az piha. A nagy prózai műfajainkon ez meg is látszik. Színdarabjaink közt alig van egy-kettő, amelyben legkülönb nézői a maguk vívódására ismerhetnének. Újabb regényirodalmunk is csupa kitérés: vidék, nép, középkor vagy épp a krúdyzmus tájékai felé. Móricz Zsigmond mondogatta, hogy itt van Budapest, az országnak ez a »nagy garni-szállója«, itt készül minden s még nincs meg a regénye. De hát azt kívánjuk, hogy kalauzokról, biztosító-orvosokról, adóellenőrökről és cselédlányokról írjunk? A kültelki proletáron kívül nincs egy irodalomképes réteg az egész csőcselékben. De mért mosom a más fejét? Magam is Szilasbalhás-

iól hoztam föl Pestre a hősömet, noha itt nőtem föl a Vízivárosban, Bajnok-utcában.

Pedig mekkora aranyelet volna az, ha egy fiatal szépíró elhinné, hogy Őneki nem kell önmagát, a valódi sorsát és valódi tapasztalatait szegyeimé. Ha arról merne írni, ami közt a fiatalsága folyt: étetúnt tanárokról, akik százoldalas jegyzőkönyvekbe temetik tudományos terveiket, elnyűtt és megcsalt kereső nőkről, akik görcsös erőfeszítéssel rúzzozzák magukra az úriasszonyt, a házmester lakások középosztály lombikjairól, a »szociális gondolat« útjáról, bérházak és gimnáziumok mélyén, egy-egy éjszakai haza jövetelről a Városi színházból, ahol a Parasztíró hallották, egy-egy elfogult, meghatóan büntudatos beszélgetésről a házban szerelő »munkássággal«, vagy a cserkész tábor körül a néppel, egyszerűen: az élet önkéntelen zavaros áramlásáról felfelé a homályos munkásértelmiségi társadalom felé. Az irodalom alapjában véve mindig realista, így vagy úgy: az mondja ki, ami valóban történik. A népi irodalom ma épp arról hallgat, ami leginkább történik benne.

Mulasztása az is, hogy még mindig nincs meg a »műveltség normál«-ja. Az iskolai »szemléltető normál« mintájára faragtam a szót. A nagy irodalmi mozgalmaknak, reneszánsznak, felvilágosodásnak, romantikának megvoltak az előírt latin, francia, hazai olvasmányai. Aki művelt embernek akart számítani: ezt kellett ismernie. A fordítások is ezt a »normál«-t szolgálták. Amyot Plutarchosa, Kazinczy Gessnere: egy-egy kézikönyv volt a korszerű műveltséghez. Nem szabad belenyugodnunk, hogy a népi irodalomnak a mai állapotban maradjon

a kézi könyvtára. Mit ismert a húszas években egy művelt emberi A tizenkilencedik század regényíróit, néhány francia költőt; egy-egy tanulmányt Gideről, Valéryről. A népi mozgalmak óta ez a fajta európaiság el-lankadt. Az olvasott ember ma az újabb magyar írókra fizet elő, s szociográfiai, néprajzi, történelmi munkákat gyűjt. Az ember csak bámul, hogy felsőosztályos diákok s kispénzű munkások mit halmoznak össze »sorskérdés«-ben. A múlt télen egy szállodai portással barátkoztam össze, akinek már akkor hatszázkötetes »népi magyar« könyvtára volt. Ha tágabb a »normál«, mi mindent szívhattott volna föl ekkora költséggel s fáradsággal.

A műveltség-szervező íróknak, úgy érzem, két nagy munkát kéne magukra kimérniök. Az egyikkel egy új európai láthatárt építhetnének körénk, az elavult Modern Nyugat helyett az egész Európai Műveltség boltja alá vezetvén olvasóinkat. Komolyan mondtuk hogy a népi íróknak s olvasóknak nem Giraudoux s Huxley, hanem Herodotos és Rabelais a kortársa. Fordítsuk, szerkesztfczük hát (könyvek százaiban akár) azt a nagy Európai Olvasókönyvet, amely állandóan az egész európai kultúra távlatán lebeg-teti a szemét. Sok mindenre gyógyszer a távlat; s pontosan ez az a munka, amelyben Halász Gábornak is népi íróvá kell lennie. A másik munkásosztagnak alattunk nőhetne új munkaterülete. Azt a munkát kellene folytatnia, amelvért az ifjúság Györffy, Kodály, Karácsony Sándor nevei alatt rajong. Azaz: még jobban belé kell kapaszkodni a magyar tájakba, a magyar jellegbe, a környező népek életébe. Ahogy a mai Nyugati kevés Európán

tul, a magyar is kevés »kelet népének« önmagában. Kelet-Európa lelkére kell a maga olajáért ráfűrnia.

A társadalmi programmok iránt, úgy hiszem, üdvös előítélet fogja el lassan a világot. Az átalakulásoknak valóban az a, lényegesebb és hasznosabb része, amelyik történik magától s az a múlandóbb és erőszakosabb, amelyre emberek azt mondhatják, hogy én csináltam. A népi irodalom is arra példa, hogy ami valóban történik, azt senki sem gondolta; azt utólag kezdjük észrevenni. Forradalmi programokban megállapodni inkább elővigyázatból fontos, nehogy földüljék s elnyomoríthassák, ami a társadalom éréseiben és roppanásaiban úgy is elkészülne. A népi irodalomnak is, ezért sajnálom, hogy nincsen hitvallása. Szellemébe kétségtelenül be van írva egy tarkább s emberszabásúbb szocializmus. A közéleti bátorság hiánya, hogy ahol az Erdei Ferencéhez hasonló erős szociológusagy velők is vannak, egy irodalmi kritikusként kell tíz éve már erről a maga nyelven botladoznia.

Hogy a különféle dolgozó osztályok törekvéseit milyen könnyű lenne összehangolni, mindig szembeszökik, ha az ember elfogulatlan munkásokkal, paraszttal, lateinerekkel ül le egy asztalhoz. Hiszen az egyeztető elv itt a laissez faire: valósítsa meg mindenik a maga természete szerint a szocializmusát. A gyári munkás bírja hite szerint a gyárat; a parasztnak hagyjunk egy kis mozgást a maga szövetségi szocializmusában; a tanultaknak adjuk meg a véleménymondás, a kutatás, a hatáskör szabadságát, még a minőségiparosnak és kereskedőnek is egy kis művészi autonómiát a maga piciny üzemében. Mihelyt

a két nagy szocialista elvet (a termelő-tulajdon a dolgozóké, a nemzeti jövedelemben min, denki a munkája értéke szerint részesül) elfogadtuk, fölösleges gyaluval csinálnunk társadalmat s fejek százezreit is hozzágyalulnunk. Nem olyan borzasztó szerencsétlenség az, ha minél több ember érzi otthonosan magát államunkban. Sajnos, amilyen könnyű egy tñjcsarnokban a jószándékúaknak megegyezniük, olyan nehéz a világtörténelmi ráncigálások közepette megegyezésükön megállaniok. S ez az, aM a »hiányoknak« már »veszélyek« a nevüké

Veszélyek

Sokan attól félnek, vagy abban bíznak, hogy a népi irodalmat az írók torzsalkodása fogja tönkretenni. Botrányokban valóban nem szorulunk behozatalra. A p arasz t tehetségek bámulatos gyorsan tanulják el a kaszinói érzékenységet és duhajságot. Mégsem hiszem, hogy az ilyenfele bomlás egy nagy szejmlemi mozgalmat fölbomlaszthasson. Erős egyéniségek mindig kizárják egymást; határozott vélemények ütközve csendülnek, íróknak az a dolguk, hogy kellő eréllyel hordják a sorsukat, szerepüket. Egy ét érteniük, vágy inkább egyetérzeniük a nézőknek kell; ők épp abban gazdagabbak a játszóknál, hogy az egész drámát, a szerepek mögötti értelmet kapisgálhatják. Ahogy a példa mutatja, ma már nem is vagyunk híjával ezeknek a mélyebbrelátó olvasóknak (magamat is inkább közbük számítom, mint az írók közé), akik az egymást kiátkozó pápákat is összeolvasztanak szívük tanulságában. Az persze kívánatos volna, hogy akik egymás verseire féltéke-

nyek, ne egymás anyját gyanúsítsák. De a durva hang végül is önmagát bünteti: nem veszik komolyan. S tán mégegy gorombászkodó irodalom sem olyan sivár látvány, mint egy kínosan gaszuláló vagy éppen gleichsolt.

Örömmel veszem észre, hogy régi, kedves kifejezésem, az »irodalom önkormányzata« épp ma, megint használatba jött. Ennek azonban csak egyik része, hogy a hitében durván megtámadott írótlárs körül még ellenfelei is védő körbe záruljanak. Fontosabb, hogy ezzel az autonómiával az írók éljenek is. Azaz, szent berkük védelmében hitük és soruk szerint beszéljenek s ne az uszító pártok és a hullámoz történelem, ságása szerint. Engem sokszor bántott, hogy íróink milyen gyengéin képviselték azt, amit csináltak. Nem momdom, hogy nincs ebben is haladás. Harmincegy óta, amikor az első világtörténelmi hullám átcsapott rajtunk, a szemérem mégis csak befészkelte magát sokak idegrendszerébe. De azért e háború alatt is hányszor volt írók közt az a rossz érzésünk, hogy az ember nem egy másik férfival, hanem a hadiszerencsével tárgyal, A nyáron egy diáktáborban beszédet kellett rögtönözöm. A beszéd után az otlevő munkásíró, akit pedig a különbek közé számítok, fölállt s meghatva mondta, mennyivel közelebb került hozzám az után a beszéd után. Háromszáz tanúm van rá, hogy a beszéd nagyjából azonos e tanulmány bevezetőjével (Egy kis szociológia), amelyet ugratói öröme a munkásság előtt most oly süketül-vakul denúciált. De hát persze, a Csendes Don akkor cseudesebb volt. Szeretném, ha azok, akik ezt

a lámpavas-tenort jobbról és balról használják, belénk láthatnának, mekkora iskolát jartuiK nn tizenkét év alatt a fenyegetések elviseelésében. Zuhanyul abba a megvetésbe sem ártana beállniuk, amelyet egy sírralbarát test érez azok iránt, akik az alkotókne-
mes versenyében a politikai hóhér tehetségével óhajtják az íróét megtoldani. A baj nem is az a zavar, amit a megfenyegetettek idegzetében okoznak. Az edz csak. Csúnyább, hogy bajkeverő kezek rajtuk át mindig bele-nyúlhatnak a szellem tiszta retortáiba. Az idegenvezetés szóval. A belső és külső idegek vezeltése.

A magyarság újabbkori balsorsának én (bokszor megírtam) azt tartom, hogy a világhistória órája gyorsabb volt, mint a mienk. Mire mi kiérleltünk volna valamit, kinn kasszára érett a kor. Az utolsó százötven év katasztrófái: csupa májusi aratás. Ez ellen egy védelem van, ha belső nemzeti folyamatainkat, amennyire lehet, függetleníteni tudjuk — nem a kor eszméitől, hanem a kor beavatkozásaitól. A népi irodalomnak is erre van szüksége. Értékes hazai növény ez; a világ-szelekkal együtt hajlongó. Ha védeni s nevelni tudjuk: egy nemzet is elfér az árnyékában. Üldözés, erőszak, megszállás nem fog rajta De jaj neki, ha mi magunk tesszük törzsére a fűrészt: a hűtlenséget.

TAMÁSI »JÁTÉKAI«

Akik Tamásit darabról-darabra kitanítják s a színház tájékaról (Nem értesz te ahhoz, Áronka), csendben eltanácsolják, vájjon föltesznek-e magukban egy igen természetes kérdést. Tamási, ha nem is a legsokoldalúbb, de a legtökéletesebb prózaírónk. A novellában meg sem közelíti senki; regényeiben is olyat csinált meg, amit tán senkisémmessze előre tolt a művészet hőcsúcsai felé a regény határát s ugyanakkor meghódította a közönséget is. Mért makacskodik egy ilyen író, akinek minden művet elismerés és olvasó-ezrek várják, színházi »játékai«-val, ami elvek közül immár a negyedik bukik meg, a kritikusok egyre türelmetlenebb fejcsóválása közben. Tamási nem megátalkodott természet. Ifjan kirándult egyszer a társadalmi regény területére, a Címeresek-ben. Megkapta a figyelmeztetést, hogy az ilyen gyaloglás nem neki való: azóta szárnyakon próbál a földadott terep fölé kerülni. Anyagi érdek sem sarkalhatja. Egy regény ma többet jövedelmez, mint négy-öt bérleti bemutató. Mi lehet hát az oka, hogy ez az inkább elkényeztetett, mint üldözött írók épp a drámá-

ban, a jóakarata tanácsok ellenére sem akar észreélni?

Az én válaszom! erre a kérdésre igen egyszerű. Tamási Áron tudja, hogy ebben a században a magyar drámáért senki sem tett annyit, mint ő a négy bukott darabjával. Meredeken megy fölfelé, voltak megcsúszásai, de most már közel van a célhoz. Valószínűen azt is érzi, amit mi látunk, hogy törekvése a mélyben (ahol nem a literátorok, hanem a nagy tehetségek érintkeznek) összefügg az európai dráma törekvéseivel s ha harcát győzedelmesen végigharcolja: egy elhanyagolt műfajt emel vissza a nagy magyar műfajok közé. Épp ezért méltó igyekszik lenni hőseihez s mint Balla Pétere, gyermekkämpolás és bölcs figyelmeztetések közt is ragaszkodik a szamarához. Tudja, hogy ő ezen a számon messzebb jut, mintám ások az olajos gépeikkel. Nem makacsság ez, hanem kötelességteljesítés. A messzibb látó tehetség büszke elnézése a rövidlátók feje fölött.

Élesen! állítom szembe a nézeteket. Azt szeretném, hogy vitatkozzunk. Mi lesz a magyar irodalomból, ha ilyen műveket, mint a Csalóka szivárvány, vita nélkül engedünk eltemetni? Nem mi szorítjuk az ország útjára közönyünkkel a merészebb lábakat? Életem különösen súlyos óráiban olvastam a Tamásiról szóló kritikákat s mindent félretéve, elmentem, hogy meggyőződjek. Most egy kicsit szégyellem magam; túl hálás szerepet kaptam. Vagy mi lehet könnyebb, mint egy nagy író vívmányaira telepedni s onnét bizonygatni, hogy fölül vagyok?

Jó tíz éve már, hogy Aristophanesről egy alakjában is aristophanesi tanulmányt írtam. Hárman mondtak el véleményüket róla: az esztétikus, a költő s az ókorkutató. Nemcsak az 6 színpadáról volt szó, hanem azokról az aristophanesi ösztönökről is, amelyek a mai dráma úttörőjében is ott kavargognak. Az volt a véleményem, hogy Aristophanes az lehet a mi irodalmunknak, ami Shakespeare volt a romantikának. Ha az ő indulataik Shakespearere emlékezve lázadoztak koruk színháza ellen: a mai költő az aristophanesi tréfa és burleszk lebegésében hozhatja vissza a legkönnyebben színpadunkra a nagy költészetet. Mondjam-e, hogy tanulmányomnak semmi következménye sem volt a magyar drámaírásban "F Mint annyi más esetben: én magam sem követhettem elveimet. Az ember ugyanis nem azt írja, amit a legszebbnek tart, hanem amit muszáj neki. Egy ember volt, aki arra a tanulmányra, levelében, megmoccant: Tamási Áron. Valószínű, hogy azóta Aristophanest s a maga levelét is elfeledte; én azonban évek múlva, amikor a Tündöklő Jeromos bemutatóján először találkoztam vele a színpadon, boldogan állapítottam meg, hogy ez olyasmi, amit vártam. Ami arra a tanulmányra akkor megrezzent: mindnyájunk örömeire cikáztatja pillangó-hímét.

Tamásinak a jelentősége a magyar irodalomban kezdettől fogva ez volt: a prózai műfajokat ő irányította legállhatatosabban és legkönnyedebben a nagy költészet felé. De az új drámának is ez épp a mûzsája: visszaopni valamiképpen a színpadra a költészetet. Amit színpadjainkon az utolsó évtizedekben játszottak, műfajilag is csak afelé »ép-

penhogy« irodalom volt. Minden prózai műfaj közül a dráma tűri a legnehezebben az élet »hű másolását«. Az élet az lassú, körülményes valami. A drámának pedig kevés ideje van, (hogy mindent elmondjon róla. Az óramutatójuk nem járhat egyformán. A drámának a valóság összevonásával, gyorsabb villanásokkal nagyobb mozgási szabadsággal, az ünnep sűrítettségével kell perceibe a napokat, ládácskájába a tereket s szavaiba a gondolatsorokat beszorítani. Aki nem a Vígszínházat és a Nemzetit, hanem az egész drámatörténetet látja: az előtt ez közhely. S tán azt is megérti, amit én »nyelvi küszöb«-nek neveznék. Az irodalomnak végül is a nyelvből kell kihoznia mindent, mint a szobrászatnak a márványból. Irodalomná csakaz vált, amit a szó művészi értelmében »kifejeztek«. Annak, hogy egy gondolat, lelki helyzet, leírás, irodalom-e, az ismertető jele épp az, hogy nyelvi vívmány-e, bármely szempontból, a kifejezése. Tudom, hogy egy pontosan bebútorozott szobába is költészetet lehet sűríteni a szerkesztés fogásaival s hogy a mindennapok tömönatos nyelve (melyre bírálóink annyira vigyáznak) is írói reliefet kaphat, a közé árnyékolt csöndektől. Ibsen késői drámái, (mekkora költői gyakorlat után!) jó példák erre az írói bravúrra. Az igazság azonban az, hogy az elmúlt évtizedek legnagyobb drámaírói mégis csak azt a csodát próbálták, amit a Tamási Énekes madara: kidönteni ennek a szobának a falát. Pirandello például nem ember és szerep viszonyát példázó nihilista meséivel lett drámai úttörő, hanem hogy általuk a színpadot egy kicsit tótágast állította. Claudel (kü-

lönben vitatható sikerű) verses drámáinak is ez az érdemlik: költőmódra mert szólni a színpadon.

Én azt hiszem, hogy Tamási csak látszólag van hátrányban ezekkel a kísérletezőkkel szemben, ő megállva földjén és ösztönében, máris olyan színpadot teremtett, amelyen csak játszani kell, sokat s kitartóan, hogy Ballá Péter s a szamár győzelme kivilágosodjék. A novellában és regényben rég kitanulta ezt az életet mesélő délibábolást, amely nem túlságosan mese ahhoz, hogy ne legyen közünk hozzá s mésis eléggé az, hogy az életet összevonhassa s költészetként lebegtesse. Mókás nyelve, is bírja a, folytonos remeklést, mely természetesebb kincsekkel pótolja a vers koturnusát. A földben alvó évszázados parasztizektől, a nagy költészet kivirágzásához nem volt sehol oly közvetlen az út, mint nála. A bemutató után a középkor »farce«-ait emlegették. Csakugyan: a középkor megőrzött nedvei nyílnak itt ki az aristophanesi játék új, magyar változatává.

*

Tamásinak minden; darabja a hűség viaskodása. A hatalmában gyengébb, lelkében erősebb ábeli lélek vesz bennük diadalmat a föld sötétebb, vastagabb erőin. Magdó és Móka az Énekes madár két gyöngye szerelmese a vénebbek durva dühbe átcsapó sóvárgásába: Tündöklő Jeromosban Bajna Gábor tisztasága a politikusnak öltözött ördög csábításán. A Vitéz lélekben a kis-eszközű hősiesség az emberek gúnyán s az égi szerelem a föld vonzódásán. A Csalóka szivárványban

pedig a természeti ember harmonikus műveltsége a városiak zavart könyvkultúráján. Tamási sokkal biztosabb abban, ami, semhogy a harc vége kétséges lehetne. Ábelnek a színpadon is győznie kell — mindenek keresztlül. Cintos Bálint, a könyvemberré lett székely is csak meggyűlölt testét veti az Oltba: lelke visszaújul s épp ezzel a halállal dörgöli le magáról a haszontalan, megrontó kalandot.

A négy darab közül az Énekes madár áll legközelebb a népinleséhez. A három felvonás, mint a mesében annyiszor, ugyanannak a történetnek a megisméltése három erősbödő fokon. A két házsártos öreg lány s vén bak vőlegényeik háromszor szorítják meg a gyenge védtelen szerelmet. A szerelemnek mind a háromszor a csoda lesz mentsége: Magdó kidönti a falat, Mókával a fa fölemelkedik s amikor már éppen nincs segítség: az ágyba dobják magukat; az nyeli el őket sanyargatóik elől, mint ragyogó mennyország.. Az Énekes madár annak, aminek írták, tökéletes munka. Az ifjúság virággally hajlása s) a sündörgő bak humor: nagyszerű játékban ingerlik, kerülgetik egymást. A csoda benn ragyog a darabban, mint Magdóban a lenyelt tojás s a paraszti játékból, ahol kell, könnyedén kicsordul. Tamásinak azonban nagyobb igénye van ennél a népmesénél a maga játék-mesteri pálcája iratot. Országos dolgokról akar szólni; felnőtteknek felnőtt hősök száján.

A Tündöklő Jeromos a maga órájában tettnek is bátor volt. A népet kerülgető lélekvásárlás ellen emelte föl, a maga mód-

ján a szavát. A néplélek megőrzött »szervezete« rázza le benne a kerítő »beszervezést“. Tündöklő Jeromos: az ördög, aki kiáltványaival egyszer csak betoppan a székely szegénységbe, s a meglincselés előtt a darab végén úgy tűnik el a kocsmából, hogy csak kénzsig marad a helyén. Ezzel a darabbal a bíráló csaknem úgy bánt el, mint most a Szivárvánnyal. Újból elolvasva; csak fokozhatom akkori nagy véleményem (Kisebbségben). A Tamási darabok az évekkel s új ráolvasással különben is nyernek. Akik egy főpróba alapján ítélik el őket; ez lehet mentségük. A Tündöklő Jeromos főhibája: talán maga a hős. Tamási székelyei mindig túlkönnyen táncoltak az ördög hátán. Egy ilyen buta ördög azonban kérdés, m'égér-e egy színdarabot.

A négy darab közül én a Vitéz lelket tartom a leggyengébbnek. Meglátszik, hogy novellából készült. S minthogy a nagyszerű számár novellából nem futotta egész darabra: az egyik mesébe egy másik mesét kellett erőszakkal beléhuvelyezni. A földvisszahódító számár s a halott lány, akinek Ballá Péter a jegyese lesz: így csak némi szimbolikus csavarosság és agyafúrtság árán ülhetik egymáshoz. A nagyszerű részletek (például az álapa vívódása a hegyekben) nem szabadítanak meg attól a benyomástól, hogy itt valaki leült és mesét költ. Ez pedig mindig kínos benyomás.

A Csalóka szivárvány, amelyet most marasztottak el: Tamásinak alighanem a legkülönb darabja. Az ellen a paradicsom ellen íródott, melybe a szegény ember gazdagságának is sóvárogva kell fölnéznie: —

a tanultakéba. Az övék a különb nő, a tudás, a hatalom. Nos, Tamásinak módja kínálkozik, hoy hősét érett férfiként dobja be ebbe a kipróbálandó mennyországba. Tudós barátja, aki feltűnően hasonlít raja, ott Jesz öngyilkos önálaj beöltözhet a ruhájába, maszkjába, sorsába. A történet pirandellói. Annál jobban érzi az ember: mit csinálnak belőle a Tamási nedvei. A csíny annyira sikerül, hogy nincs is visszaút belőle. Éppen csak a csere volt rossz: az urak mennyországa s a nemétforma tanultság tönkreteszi aki odáig tökéletes volt lelke kerektségében, Féja Géza, Tamási szándékaiba latin, ellen-Faustnak nevezte ezt a darabot. Annak a nyolcadrét Faustságnak, amit inia műveltségnek hívnak: bizonytal pompás lemosolygása. A magyar szatíra ritkán remekelt úgy, mint abban a jelenetben, amelyben Cintos Bálint a lekszikon Be betűjéből megtanult művelttől beszélni. Itt érezzük, milyen jól látja Tamási azt is, amiről hallgatni szokott. A gyönyörködőben a kritikus ott mozdul meg, ahol a harmadik felvonás függőnye fölgördül. A második és harmadik közt anintha kihagytak volna egy felvonást. Nem láttunk semmit abból, hogy Bálint hogy ment tönkre a tanultságban. Csak az eredményt látjuk: a magyar Faust még nyomortabb mint a brassói volt. Mintha itt is az volna a hiba, ami Tündöklő Jeromosban: lebecsülte az ördögöt. Hát persze, hogy elviszi, aki odaadja magát. Itt azonban még mkáíbb el kell gondolkoznunk, hogy a darab „gyengéje“: nem a mű természetéből következik-e. S csak mi nem alkalmaztuk hozzá eléggé magunkat.

Azoknál, akik Tamási darabját félredobják: ez a hiba, egész bizonyosan. A nyomtatásban megjelenteket (Három játék, Révai kiadás) a minap odaadtam a kislányomnak. Magam sem liittein, hogy egy tízéves gyerek ilyen lázasan falhassa okét. Estére másodszer ért a könyv végére s már az Énekes madárból szabott a barátnőinek szereposzlást. Kikérdeztem: értette is őket Meglepetésemre a Vitéz lelket is. Les: főleg a Tündöklő Jeromosban nem ismert o föl, hogy az Ördög ez alkalommal kinek hordja az inkognitóját. Az a fél mese félmoly állapot; amelyben a Tamási játékaik lebegnek, az ő mindennapi állapota. Amint a költészete is. A színházi nézők nagyrésze azonban kinőtt a meséből s vele a költészet böi. Megfogadtam — előre — Szűcs László tanácsát s az emeletről néztem végig a darabot. A nagyotlító és nagyothalló nézők költészet-nem-hallók is. Még aki egész darab alatt mulatott, az is szégyeli, hogy a felvonásvégén tapsoljon ilyen gyaeraiksógnak. Ha legalább valami szociális ódámondás lett volna benne, mint a Páger-filmekben.

A kritikusokról azonban ne tételezzük föl, hogy ők a költészetet nem szeretik. Hisz köztük még olyan is van, aki Shake sp e ár ét is olvasta. Bennük, azt hiszem, a dramaturgiai előítéletek, amik fintorognak s nyűg talankodnak. A dráma köztudomásúan valami vastag dolog. Abban az emberek vívódnak, szorongatják egymást, egy kis főj tógas vagy vaskos kacagás nélkül sem eshetik meg a dolog. Tamásinál minden könnyű; a fájdalom is csak mosolyog, nem vergődik. A Csalóka szivárvány harmadik felvonásában

azt a jelenetet, ahol Cintos Bálint Homálylyal birkózik, a Nemzeti „drámaian“ adta. Nem láttam az utasítást: de úgy érzem, hogy Tamási ezt is kevésbé duhajon gondolta. kritikusok ebből azt vonták le, hogy Tamási nem igazi drámaíró, ő költő, akit eleinte dicsérni kell, hogy itt is milyen költő, ha nem is ír drámát, később pedig egész nyíltan tudomására kell hozni a szomorú igazságot. Én azonban azt gondolom, hogy a Csallóka szivárványban még mindig sokkal több drámai küzdelem van, mint például a Csongor és Tündében. S hogy épp a legízlesebb költők közt mindig lesznek olyanok, akik hősük vívódását mélyebbre fogják. rejteni művükbe, mint a hajbontások és sikoltások. Minthogy fogalmi elfogultságot leginkább elfogultsággal lehet kiűzni: bírálóinknak azt ajánlom, hogy Tamási darabjait tekintsék eztán drámai költeményeknek. Ha ebben a rubrikában tartott emlékeikkel közelednek hozzá: bizonyára türelmesebbek lesznek „drámaiatlansága“ iránt.

S talán a nyelvét is megbocsátják! Ha a költészet egyszer félig-mieddigj is visszafoglalja helyét az életben: mindenki csodálkozni fog rajta, hogy még a Tamási nyelve is „nehéz“ volt a színpad ellen forduló füleknek. Nem hiszem, hogy az egész újkori irodalomban lenne könnyebb anyag, amelynek mégis minden mondata ötlet és vívmány. Shakespeare sziporkázó prózája, szójátékai-
val, dúsabb, de nem gráciásabb és költőibb. Nagy baj persze, hogy ennek a nyelvnek a Nemzetiben egészen komisz az akusztikája. Az emeleten ezt is érdemes tanulmányozni. A nagyot-látó közönség: vicchalló is.

Tamási nyelve hegedűjéből és oboájából

összefon: ő abból csak a „bemondást“, vagy még inkább „beköpést“ hallja ki. Mondatok, amelyek formailag tréfák, valójában pedig sóhajtások vagy jajok, éleként érnek a fülébe. Némelyiken elkuncogja magát, a másikon bosszankodik. Nem illik, hogy a Nemzetiben ennyi se füle se farka viccel tartsák. Komolyabb kifogás, amely Schöpflin Aladár jóakarata figyelmét zavarjaa Tamási darabokban. Őszerinte Tamási játékainak rossz a szerkezetük. S valóban, különösen az első felvonásban, sok a járkálás, kimenés, bemenés. „Szétesők“, ahogy a dramaturgia tolvajnyelv nevezi. De hát azért „játékok“. A játék sok kis mozzanatból áll: a tréfának sok kanyargó indája van. A komolynak el kell bújni benne, s ha kibújik, akkor is csak fokról-fokra ütheti ki a fejét. Ez a „szétesés“ különben abban az arányban csökken, amelyikben az ember a nyelv gazdagságát hallani, élvezni tudja. A Vihar is szétesik: mégis nagyszerű dráma. Azt pedig, hogy Tamási a „dolog természetéből“ eredő szerkezet ellen súlyosan vétene: én nem látom s hinni sem igen tudom.

CS. SZABÓ LÁSZLÓ, A TANULMÁNYÍRÓ

Cs. Szabó László gyűjtő-természet. Olvasása közben egy könyvespolc rajzolódik ki az emberben; előtte az író, amint a fölröppent témához a könyveit mutogatja. Egybeegybe belelapoz, megjegyzéseket fűz hozzá, nem mint szakember, hanem mint az előkelő amatőr, aki emberien és mégis hozzáértéssel tud mellébeszélni a könyv tartalmának. Természetes, nemcsak könyveket gyűjt: képeket, tájakat, helyzeteket, találó anekdotákat. Utas lesz, társaság és társalgás embere, előkelő külföldiek vezetője; így hajtja föl maga körül azt a sok kis adatot, szint, vónást: ami a lelkében műtárggyá válhat.

A tizennyolcadik század végén Magyarország is teli volt ilyen természetekkel. Nemcsak a Széchenyi—Batthyány-féle nagy arisztokrata gyűjtőkre gondolunk. Kis János életrajzában, Kazinczy levelezésében egész csomót ismerünk meg belőlük a kisebb kúriákon. Pulszky Ferenc, akit Cs. Szabó többet emleget Kemény Zsigmondnál, egy ilyen műgyűjtőnek, Brüdern báró ügyészének volt tanítványa. Maga Kazinczy is gyűjtött, szegénysége ellenére: könyvet, metszetet, magyar régiségeket, autográfot. Ennek a

lappangó gyűjtőszenvedélynek nagy része volt abban, hogy a magyar felvilágosodás magas műveltsége a Ferenc-kort áttélhette.

Az ilyenféle emberek a tizenkilencedik században — legalább is az irodalom tájékán — erősen megritkultak. A gyűjtéshez a művelődés érettsége, majdnemhogy túlérettsége szükséges. Akaikor az ember a nyersebb állati és isteni indulatokat kipallérozta magából: a beállott művelt ürességnek nemes szórakozást) kell találnia. A Nyugat nagjr írói előtt sem volt igazán ismerős ez a lelkiállapot. Tán Kosztolányiban tűnik fel először s Tóth Árpád gyűjtött konkrétumoktól ragyogó versei fölött gondolunk hasonlóra. Mi is csak ábrándoztunk a tizennyolcadik századról, úrigyerek felünk aranykoráról; de szenvedélyeink kisöpörtek belőle. Cs. Szabó Lászlónak ez az ingere, újsága. Egyik tanulmányában leírja, hol érezte ő igazán jól magát. Arról a bizonyos „szélcsendes“ érzésről van szó, a „spirituális lét örömről“. „A kassai dómban, a párisi Odeon könyvállványos árkádjai alatt, a Quai Voltaire-en egy kis téren a Frari előtt, a firenzei Trinita hídon, a római Piazza Navonán«. Sehhol máshol. Soha egy kertben. Nekem még Nápolyban is volt egy eldugott kertem, ahova mindennap fölsiklóztam, csak-hogy úgy érezem magam, mint Szilason, Bogárdon, Nagybányán.

Könyvtárában azonban nem-csak az író áll ott, félkönyökkel a polcnak támaszkodva; odakívánkozik az olvasó is, a visszhang,

amelyet kivált. Az ilyenféle gyűjtemény kápráztat és megbokrosít. Az ifjú könyvbarrát olyasmit kiált, mint o Huxleyről: raggogóeszű, mindenttudó, világlátott. A másik összehúzza a szemöldökét s azt mondja: én mást érték műveltségen. Azaz, mint urbanusok és népiek állnak vele szemben. Most is oktalanul.

A gyűjtőben mindig meglesz a hajlam, hogy a műveltséget is gyűjteményekben mérje. Valaki azt irkantotta Babitsról, hogy közepes műveltségű. Cs. Szabó fölháborodik: hús-harmincezer könyvnyi műveltsége volt. Úgy érzem, Babits fölötte áll a védelemnek is. Egyszer ott voltam, amikor Kosztolányi Dezső a könyvtárát mutogatta. Ezt mind olvasta kérdezték tőle. Ó, dehogy, tán egy harmadát, szabadkozott szerényen. Vallomásában megismétlődik ez a szabadkozó mosoly. Mindig kínosan mosolygott, ha a műveltségét dicsérték. „Ó, igen, sok mindent bekalandoztam“. Nem minthanem lett volna büszke a műveltségére, de mást értett rajta. Cs. Szabó még nem tanulta mieg ezt az — önértetet. A tanulmányírás Szent Tamás műfaja: csak arról szabad beszélnie, amit megtapogatott. A gyűjtő azonban, — hazájában szinte az egyetlen, — szívesen érvényesíti fölényét olyan mondatokban, amelyeknek a letapogatásához legalább félesztendei jmunka kellene. Ebben engem inkább Krlezsára, a nagy képzettségű balkáni esszéistára emlékezteti, mint Valéryre.

Mindezt nem azért bocsátomi előre, hogy a népi cikkíró azt vonja le belőle, amit már levont Cs. Szabó, ha néha össze is keveri az írást és mutatást: nem blöfföl. Nagyon tisztességes és komoly gyűjtő. Még a nagy

gyűjtő önkorlátozása is megvan benne, aki érzi, hogy számottevő csak az lehet, aki háttart szab érdeklődésének. Cs. Szabó összegyűjteménye a tizenkilencedik század Franciaországa, költők és forradalmárok; aztán a párhuzamos angol fejlődés, a közigazda történelmi emlékei. A magyar gyűjtemény alapját a Levelek a száműzetésből vetette meg, új kötetében Montaigne százada és a középkor felé nyomul, újabban kapcsolódik be Olaszország. Míg mások az egész kultúra csúcspontjai között támoynak, ő rendszeresen szervezi a maga múzeumát. A Felvidék és Erdély visszahódítása — másoknak áradási alkalom — neki arra volt jó, hogy a tájhoz tartozó neveket összegyűjtse, lenyomozza s egy fűszeres kis lexikonban honfitársainak — s a táj régiebb ismerőseinek — meglepetésül átnyújtsa. A nagy gyűjtőknek az a kedves elfogultsága is megvan benne, hogy ahol nem gyűjtött még, az egy kicsit nincs is. Például az antik vagy Kelet-Európa. S más „éretlen“ kultúrák

Ami igazolja őt, mégsem ez. Neki is joga volna elhárítani, mint Kosztolányinak, a műveltség kétesértékű bókját. Van más művelt, sége: művészi. Amit ő a könyvespolc előtt, hanyagul lapozva odavet: valóban ragyog, a szellemesség tüzetől, a műgond ráspolyától. Mint Kazinczy, elsősorban ő is epigramma író. Ma sokat áitvesz a próza a költők munkájából. Az eposzokat ők duzzasztják, a drámai költeményeket ők lehellik. Cs. Szabó prózáján azonban egy fintorát sem érezzük az elnyomott költőnek. Ő ebben is élvező: nem belülről gyötri a vers; kívülről fürdeti. »Paris a legnagyobb ereszalja, de a legzárkózottabb otthon«. Lionardónak »még az ereje is tűn-

déri volt: ápolt szép ujjai közti széttörött tallér.« Még ahol könnyelmű, ott is szép. Ami a Levelek a száműzetésben hangulatképeiben szétfolyt: itt élekkel ragyog. S mégsem hideg élek ezek; a remeklési kényszer csattanói alatt ott bolyong melegségével a líra. Olvaszuk el, amit Babits halálára írt, az Illyés tanulmány első négy bekezdését vagy ahogy Apollinaire-től búcsúzik. Az utolsó két században csak ketten írtak ilyen ápolt és mégis élő *prózát*. De hiszen kimondtuk már a neveiket-

Az ilyen művész: hiú. Azonban a művésznek erény a hiúsága. Az éber és érzékeny becsvágy a legtöbbször jobban szolgálja a művet, mint az önérvényesítés más fajai: a téboly például, vagy a bosszú, vagy a szentség, különösen ha félbemaradt. A hitnek és a mániának az az ereje, hogy nem hagyja magára az embert léte ürességével. Az ilyen; ha magába néz, ebbe pillant. Ezért veszi magát körül műtárgyak csillogásával, ezért cserélgeti nyomdászok keserűségére a mondatait, ezért csiszolja ki az életét is ragyogóra. Voltaire, Kazinczy, Kosztolányi — Cs. Szabó csillagképe — mind nagyon hiú emberek voltak. Az első kettőnek szerencséje volt: egy nagy ügybe vethette be a hiúságát; Kosztolányiban a féltékeny megvetésből lett sz*envedély s még időben rátalált a magyar nyelvre. Cs. Szabó boldogtalanabb, magárahagyottabb. Azaz veszélyesebb az állapota, de szabadabb is.

Nem tűnt fel: mennyit foglalkoztatja ezt az esszéíró a halhatatlanság! Nemrég egész könyvet írt arról (Keats, Shelley és Byron

kapcsán), miként lesz halhatatlanabb az ember: ha beengedi művébe a történelem romlandó anyagát vagy hogyha kizárja; ha ifjan elégeti magát vagy ha még jókor megtanulja: mekkora tehetség! túlélni. Vallásos kedély számára van valami bizarr ebben a tünődésben. Az embernek egy üdvössége van s ha azt becsapva halhatatlanabb lehet, mint engedve neki: akkor a halhatatlanság csak olyan utolsó ítélet, mint a meggazdagodás. Cs. Szabó számára azonban ez a művészi üdvözülésvágy — »a halhatatlanság arrivizmus« — vallás és gyöngéiké djés. Ez magyarázza meg benne a folytonos távolságtartást; az élvebalzsamozás nemes és meddő törekvését — ő mindig mérlegel: kimondhatom-e ezt; nem romló anyag-e, s nem bomlaszt-e meg engem is. Barátaival beszélget a kolozsvári Mátyás szobor alatt, de a századok hallgatják aforizmáikat. Közvetlen beszédű kollégák olyanok az ő könyvében, mint a mesebeli lány: aranytallér hull a szájukból szó helyett. Azonban a halhatatlanság fülét senki sem ismeri; abban csak bízni lehet tökéletes őszinteségünknek. A Levelek tanulmányaira visszanezve, ami avul bennük: épp ez a kényeskedés s ami védi őket: a tehetség belső időmíjthatlan része. Gyors, könnyelmű és gráciás ez a tehetség. Azzal tömör, hogy csapong. Datolya fénye és tömörsége van minden írásnak. A rostjai egyre kevésbé tűrik más gyümölcsök lucskosságát.

A niásik veszély a közélet. A szellemes, jó társasági író sokfelé rángatják. Visszatérts országrészeket kell üdvözölnie; külföldieknek a maga fajtáját magyarázni, vidéki városokba a műveltség fáklyáját lenyújtani, irodalmi Deák-pártot szervezni, fordításokat

bevezetni, külföldi látogatókat bemutatni. Ennek a foglalatosságnak van igenlők előnye. A hivatalhoz nemcsak a politikában jön im ég a tehetség: az író is érik a foglalkoztatásban. A Haza és nagyvilágot a / régebbiekekkel összehasonlítva: szembe is tűnik a nagyobb felelősség. Az ifjú amatőr — hangulatai utasa — férfi lett. A nehézség ott kezdődik, ahol a hangba meggyőződést kell önteni. Ha valóban lármás hitek tolakodnak: nem kell-e az élvezőnek is hitet mutatnia? Az esztétának itt mindig segítségére jön — furcsa módon, — a sztoicizmus. A mű, a szépség, a felület sztoikusának lenni: már Kosztolányi is Senecának hívta tehetsége csontozatát: a féltékenységet. Cs. Szabót nagyobb felületen szorongatja a közélet. Az igazi meggyőződés azonban olyan, mint az oroszlan: foga közt tartja az embert, míg a halcsontszerűen fölállított *hitek* folyton elcsúszkálnak. A közül anégy író közül, akiket ina urbánusoknak hívnak, a legfeltűnőbb ez a közírói szerepre kényszerült Maráin s egyáltalán nincs meg a szerényebb és keményebb Illés Endrében, Halász Gáborban. Csak nehánv példát. A Levelekben Cs. Szabó puritán komolysággal biztatja magát a nehéz protestáns vallásra; új könyvében a latin katolicizmus kényelmes, napos könyöklőiről iszonyodik le rajai Ott a népismerettől várja, hogy a történelem véres kérge alól a dunai közösség] eszméjét kihantsa: itt mint szentistváni magyar kódös tervnek tartja a dunai népek összefogását. Az az ország, amely ott »a puritán római köztársaság helyett a pretoriánus lándzsákkal hadonászó császárságot utánozza«: itt a nagy latin hivatást sugározza ki a tengerekre. Nem ellenmondásul pécézem ki; a tehet-

ségére figyelmeztetem. Az mélyebben van ezeknél a műhiteknél a belőlük eredő művéleményeknél.

Mielőtt könyve tartalmára térnék, épp ezért egy nevet búgok a fülébe — épp eleget foglalkozott vele: — Montaigne. Az ő mélytengere erre van. A nagy montaignei esszét Magyarországon még csak egy ember próbálta és győzte: a döblingi Széchenyi a félbemaradt Önismeret-ben. Cs. Szabó gazdag gyűjtő lelke is ott érvényesülnefitogtatások nélkül. Esszék a hazugságról, asszonyokról, az igazi és hamis profétákról. Tán nem véletlen, hogy újabban annyit ír moralistákról. A moralisták közt mindig az volt a legérdekesebb, leggazdagabb és legtisztább eszű, amelyiknek nem volt különös hite, de volt érdeklődése s magánya: az emberen el-tűnődni.

Amit Cs. Szabó Kölcseyről ír, a legtöbb magyar tanulmányíróra érvényes. Egy státuszférfi — annak égi mása és földi csökevénye — készül benne; épp ezért életének nagy pillanata mindig az (akár Kánaánnak hívják, akár Keménynek), amikor a nagyvilági csillagai alá teljes felelősséggel kiáll s javaslatot tesz népének, merre irányítsa a hajó orrát. Cs. Szabó az utolsó négy esztendőben jutott föl ide. Eddig csak tallóztatott a történelemben, most érzi úgy, hogy átveheti az ősök jelmondatát. »Az ember sose magáért gyarapszik, visszatérő őseinek, a vér hazatérő emigránsainak kell a tágabb szállás. Ábrándjainkkal, csalatásainkkal mindhalálig első húsz évünknek adózunk, tisztuló gondolatainkkal a halottak légióinak«. A Levelek

írója még inkább az ábrándokból és csalatásokból tisztult: a Haza és nagyvilág — Magyarország és Európa — a teljes körképpel áll szembe mint tanú.

Az a helyzetkép, amelyet Cs. Szabó László fest belső válságaink mögé, ma már, úgy látszik, kikerülhetetlen. Beolvadó Európa: ez lehetne a legrövidebb neve. Mi olvad be? Az a sok apró, — ütköző s mégis összehangolt — individualitás, népeké, városoké, műveké, rendeké, vidékeké, amely a hajdani Keresztény köztársaság óriási ereje volt. A kevesek magas műveltsége s az időálló parasztkultúra közé a félműveltek zajos serege ékelődik. A nagyvárosi élet denaturálja az embert: csecsemő lesz a civilizáció bölcsőjében. A technika pedig lassan-lassan a védekező szigeteket is a nagyvárosok világnézeté alá tapossa. Ami régen a vallás volt, az lesz ma egy elavult tudományos elmélet, amely most ért le a tömegekbe, Cs. Szabó is úgy látja, hogy a múlt század fegyveres kísérletei dűlják ma Európát. »Ma azért reng a föld, mert dédapáink közt élt B ebei, Brandes, Carlyle s a j;öbbi evangélista. Bársonykalapot, ezüst óraláncot és császárszakáHt viseltek, aranytallérral fizettek, egyik-másik még lúdtollal írt, de a gépfegyverek ma is az ő nyomasztó hagyatékuk körül ró. pognak«.

Tíz éve ez a fölfogás Magyarországon külön ellenzékieskedés volt. Milyen megnyugtató, hogy látott-hallott ember ma nem is gondolkozhat máskép. Ez van olyan fontos, mint maga a háború; annak az ellenszere, k úgy játszik, nemcsak a látás kötelez, a csoda is. Cs. Szabó is kénytelen várni a cso-

dát. Ha valaki a kultúrmorfológiai szemléletnek behódol: akkor ez amit látunk: a kultúra halála. Spengleri következtetést kell levonni belőle, politikust és gonoszt. Az író azonban nem hisz a kultúrmorfológiában; ezt is a betegség lázképének tartja. S a fordulatot, az életforma lázadását szimatolja, mint Cs. Szabó László a városi költők énekében vagy az angol társadalom rejtett meghasonlásában.

Nem kétséges, hogy a kis népek sorsa ehhez a csodához van kötve. Ha az idők jel-szava: »egyformaságban az erő«, — meg nem fordul s nem a változatok összhangjában keressük megint kultúránk boldogságát, öneik nincs joguk a földön. A »minőség forradalma« ezért volt olyan lelkesítő a számukra: abban egy kis nép is megtalálhatta helyét s méltóságát. Ahogy Cs. Szabó szépen mondja: »Egy kis nép is lehet a világ szíve tája«. Azzal, hogy megmarad, erkölcsösen, azaz példaszerűen él, s nem veszi magára a nagy népek kinőtt ruháját, pötyögő hóbortjait: szigete és iskolája lesz a megújulásnak, a nagy népeket is ő beszélheti rá az erkölcsös életre. Cs. Szabó egy kínai bölcs útitársaként maga végzi el ezt a rábeszélést. A németeknek azt ajánlja, legyenek olyanok, mint Weimar korában, az angolok hallgassanak nagy gyerek gúnyolódóikra; a franciák értsék meg az intést, hogy a legnagyobb kis nép lettek.

A másik nagy tanács, amit Cs. Szabó nemzetének ad: Latin Európa. Hogy Európában mennyi a latin és mennyi a germán: társasjáték. Fustel de Coulanges, a nagy francia történész: már ötven évvel ezelőtt

végigjátszotta az egész középkoron a latinság javára. Hogy északi tudósok és fajkutatók mire vitték e játéokban: arra kár szót vesztegetni. Cs. Szabónak sem tilthatjuk meg; ahogy Kosztolányinál is gyönyörködünk benne, mert szépen játszotta. Mi magyarok kaphatók is vagyunk erre a játékra. Mint a szlávok történeti és alkati jogon vonzódnak a latinokhoz. Kelet golfárama egészen a Rákóczi-korig Olaszországból terjed a délszlávokon és rajtunk át föl a lengyelekig. Felvilágosodásunk franciaízü s a romantika óta állandóan Parison a szemünk. A germán hatás nálunk inkább intermezzo volt vagy idegenek honfoglalása. De hogy abban, amit Cs. Szabó László latinnak érez, mennyi a germán, ma már époly kevésbé lehet megállapítani, mint ahogy a germánban mennyi a latin. A franciák és olaszok középkorát: sokkal germánabbnak érzem, mint mai satnyultabb állapotukat. Ugyanakkor a Cs. Szabó latinság eszméjének is jobban megfeleltek. Általában mindjárt jobban megértenénk egymást, sőt tautológiába esnénk, ha latinság helyett európai középkort mondana. Gondoljunk a német középkor udvari költészetére vagy Bamberg délies szobraira.

De bármennyire szeretjük és tiszteljük ezt a középkori, mondjuk, hogy latin tanítót: mi mégis csak keleteurópai nép vagyunk. Nem keletről jöttünk a tragikus nyugatra, hanem most is Keleteurópában, ha úgy tesszik: Féleuropában élünk; bajaink nagyjában azonosak a többi keleteurópai népével. Ezt »latin szemmel«: Cs. Szabó még jobban láthatná, mint mi. Ő azonban kicsit szigorú rektora Európának: a viszonyokhoz képest

jóelőmenetelű népeké minden további nélkül kicsap belőle; az orosz például, ám ők velünk és a spanyolokkal együtt az egyik tanulmányban, még féleurópai nép volt, a másikban már egészen Ázsiához számít. Keleteurópa kisnépeinek meg nyomuk sincs az anyakönyvben. Arra kérem: nézzen a középkori latin pápák pillantásával rájuk. A technika sok szörnyűséget inívelt a földön: de valamiben mégis előtte járt e pápák szívóm álmának. Megbénította a többi világrész kultúráit. A világ népei egy műveltségben, vagy inkább műveletlenségben kezdenek élni. Európa csókja nélkül alig képzelhető el, hogy akár a hindu és kínai is újra támadhasson. Törökország ennek a benulásnak s újra zsendülésnek szemünk előtt pihegő példája. De van egy világrész, amely a Nyugatra sandító s le-lecsúszó féleurópai helyzetében mindnyájuknak előtte jár: Keleteurópa. Nincs nagyobb játszma a világon: mint hogy milyen lánya lesz ő, a folyton új gyermekeket fogadó Anyának.

Keleteurópa is a kis népek hazája. Meg sem tudnám mondani: hány kis nép él területén. Nagy egyetlenegy: az orosz. Ha valahol: a kis népeknek itten van kiküzdeni valójuk. Küzdhetnek magukkal, a hóbortokkal, amelyeket a nagynépekről kopíroztak — és súghatnak a nagynépnek, amely olvasztó gyakorlatával rájuk nehezedik. Hisz van annak is emberszabású hivatása: Tolsztoj.

A nagy kiterjedés, minden építész tudja, nagy magasságokat kíván. A civilizáció kijelölte az új közös emberi műveltség alaprajzát. Századunk ehhez készít most magasságokat. Ezért küzdte föl magát az újkorból a középkorba; ezért éled föl lelkünkben élő hit-

ként az antik vallás; ezért fedezünk föl magunkban még régibb kultúrákat. Mindnyájuknak el kell férniük, mindnyájuk jogutódjának: az új épületben. A magyar szellemre. — mint aki egyszerre a legnyugatibb és legkeletibb — ebben a munkában szép rész vár. Csak legyen hű hozzá. Csinálja meg magában: az európai fölszabadultsággal lélegző Keleteurópát.

TANKÖNYV A NEMZETNEK

Szép divat ez: olvasókönyvek a nemzet számára. Amikor néhány éve Móricz Zsigmond magyar anthológiája, a Magvető, megjelent, ábrándozva latolgattuk, milyen jó lenne a régi magyar részt kibővítve külön is kiadni. Az ifjúság nyelvtisztító szótárak helyett a régi magyar nyelv legszebb emlékeiből tanulhatna különbül magyarul. Azóta nem csak ez a »régi magyar olvasókönyv« készült el, de ifjúkorunk elbűjt kedvencei: az erdélyi emlékirat-írók is rég a piacon vannak. Olvasókönyvből szólnak a fiatalabbak: Rákóczi és Széchenyi is. De nemcsak »magyar nyelvből« kapunk új tankönyveket. Az ókori szerzők olvastatásán két vállalat is versenyez. A régiebb és csendesebb most adja ki tizedik példás két-nyelvűjét: Epiktétos Kézikönyvét. A legnagyobb tankönyvkiadóul a felnőttek oktatásában azonban az Athenaeum csapott föl kincsházaival. Három-négyszázoldalas verses és prózai anthológiákat ad ki a nagy európai irodalmakról. A német és az olasz után a tavaszon jelent meg Halász Gábor gyors, szellemes filmkóstelőszerű Angol kincsháza. Azt hittük, önnél tökéletesebben már meg

sem lehet oldani ezt a feladatot. Karácsonyra itt van a francia: Illyés Gyula megoldta — gazdagabban.

Aki volt diák s próbált dióhéjirodalomtöréteket alapján kiigazodni Európában, megirigylí a mai fiatalokat. Könnyű ily e a irodalomtörténetből tanulni, ahol az epigrammatikus jellemzések alatt, mint filmen a festmények, a jellemek megmozdulnak s a keretből kilépve, a maguk hangján szólnak. Én <pintgyerek, a Kosztolányi Dezső Modern költőiből betűzgettem így hajdan az impresszionista Európát. Abba bizony még sok vers került belé az új magyar műfordítói korszak gyerekorából. Nekünk mégis szemképráztaó lecke volt. Egy csomó francia, olasz, német költő azóta is abból a könyvből néz rám. Illyés gyűjteménye fölött ismerősét dobban a szívem, ahogy a Verhaaren Szelét vagy Laforgue Vidéki holdját fölismerem. De nemcsak az olvasónak könnyű és étvágygerjesztő tankönyv az ilyen. Az író is máskép tanul mint fordító s szerkesztő. A »szellemtörténeti« »nagy folatok« helyett az irodalom húsába, költők és korot újraöntendő szavaiba és szenvedélyeibe kell leszállnia. Tanulmányírásunk talán még jobban megkívánná, mint a líra, hogy ne csak idegen írókról írjunk, de egy kicsit velük is. Azután, hogy »mit mondasz róla«, azt is szamokérhetné az olvasó: »mik a szemelvényeid«, mit fordítottál belőlük? Cs. Szabó László kitűnő Montaigne- és Montesquieu-idézetei, melyek nagy tanulmányaival egyidőben készültek, szép példái a tanulmányíró fordítói vizsgájának ebben a kötetben.

Hogy mennyi vér és veríték szárad egy ilyen »kincsházon«: aki kézbe vészíg tán

nem is érzi rögtön. Illyés Gyulának, hogy megcsinálhassa: csak egy új nyelvet kellett megtanulnia, a középkori franciát; körülbelül százharminc íróról vezetett rendőri nyilván tartást; kikereste a legtalálóbb részeket; szamontartotta a magyar vonatkozásokat; meg bírálta a fordításokat; megírta a fejléceket. Ő maga hatvannál több költeményt fordított. A legsűrűbbjén, a középkoron, le Villonig, szinte egymaga verekedte át magát; — négy rímmel egy harmincnyolcsoros balladán. Élő munkatársa volt vagy harminc. Halott néhányval kevesebb. Ezek közt azonban olyan elrejtőzött ember is van, mint Haller László, volt máramarosi főispán, Telemaque egykorú fordítója, akiről még irodalomtörténészeink sem tudják jól, hogy ki volt; a Nagy-Pintér is a Bethlen Kata urának teszi meg. Ekkora csapolást egy kiváló alkotó véreből igazán csak az indokolhat, ha hosszú évtizedekre adott vele egy nemzet sokezer fiának tankönyvet. Illyésnek éppen ez sikerült.

S mi csak örülhetünk, hogy a francia irodalom az amelyhez ilyen jó Betűország van most már az emberek kezében. Ha egy gondos és ráérő apa, akinek szenvedélye a tanítás, kivenné fiát az iskolából (amely valóban inkább társaság, mint képzőhely egy értelmes gyermek számára) s mint Pascal, vagy Széchenyi apja, ő készítené tantervet számára: bizonyára a francia nyelven és a francia irodalmon vezetné át a hazájából Európába. Tizenhatéves korig tán nem is tanítná más nyelvre. Nem azért, mert neki a francia nyelv tetszik legjobban, hanem mert a francia irodalmon át éreztethetné meg vele a kultúrát, amelyben léi «ebből nyílna a legter-

mészetesebb átjárás később a többi irodalomba. Egy kultúra életszakainak legtisztább (majdnem pedagógiai egyszerű) mutató-ábrája: a görög élet és görög irodalom marad. De a görögök nem a mi szűkebb világunkban éltek. Az valahol a Krisztus utáni ezer körül kezdődik, ahol ez a gyűjtemény is. Azóta egy város van, amelyben mint egy szép cserépben kultúránk növény-bomlását szentekben, templomokban, szobrokban, képekben, írókban ma is megfigyelhetjük: Firenze, s egy irodalom, amely az egész erdő zúgását felejtí az ember fülében: a francia. Versenyre csak az angol kelhet vele. De az is csak egyes fejezeteiben. Erzsébet kora gazdagabbnak látszhat (bár Illyés gyűjteménye épp itt hoz meglepetést); tizennyolcadik századuk számomra is vonzóbb. A francia mégis teljesebb; az első perctől az utolsóig közérdekű. Olyasformán van, ahogy az egyik szemelvényben Michelet áradozza: „Bárki legyen Franciaország szentje, egyúttal az összes nemzetnek is szentje; mert a nemzetek között Franciaország egyesítette az érdekét és a sorsát az emberiség érdekével és sorsával.“

Illyés előszavában olvassuk: „Szemem előtt nagyobb igényű munka lebegett. Olyan átfogóbb s feltétlenül kétnyelvű szövegkiadás, olyanfajta bevezető a francia irodalomba, amely mintegy tankönyvül szolgáljon a legfelsőbb oktatásban s ugyanakkor szelíd csábítással a közönséget is mélyebb ismeretekre sarkalja.“ A Magyar Csillag karácsonyi számában Halász Gábor ír arról az Európai olvasókönyvről, amelyet Babits Mihállyal tervezettek. Itt érdemes lenne az erőket egyesíteni. Miért ne épülhetne föl erre az ötkötetes

kincsházra egy szélesebb kétnyelvű, amely az ókori éh keleti irodalmakat is magába zárják

Az utolsó négy-öt év mindenütt a magábaszállás kora volt. Csak az állhatott meg, aki a gyökereivel kapaszkodott. A Nyugat nagy írói s még mi is európai kalandozásokban értünk. A mostani ifjúság magyar sorskérdésekben járta az óvodát. De a vihar a vége felé közelít. S akkor a nemzetek a nemzetek szemébe fognak nézni. Elképzelhető-e jobb iskola ifjainknak arra az időre, mint egy ilyen Európai Enciklopédia?

SZÍNHÁZI ÉV

(1942-43)

HÁROM BEMUTATÓ

A mi nemzedékünk elhelyezkedése olyan volt, mint egy országmegszállás: Lélül és Bulcsúul ültünk egy-egy vidékre, osztályra, reménységre. Márai párisi nomadizálása után egy akkoriban megvetett, majd nem hogy gypütájt szállt meg: a polgári életet. A nagy földosztásban szülővárosa: Kassa lett programja s tartománya. Erről szól legszebb könyve: a „Polgár vallomása“ s ebbe kapaszkodik most is, amikor minderi kapaszkodik: önismeretbe, múltba, a létünk tövéhez ásott igazságba. Márai is ezt akarja fölmutatni: a polgár igazságát. Ezért szól új darabjában — a „Kassai polgárok“-ban — a valóságos és a jelképes Kassa a Róbert Károly korából s a véres Omodók kortalan-ságából.

„Jelképes és valóságos“: a darab gyengéjénél tartunk. Az első képben egy apa búcsúzik Kassa fölött a hajnalban fiától. Az első mondat: „Mindig nyugatra menj és ne feledd soha, hogy keletről jöttél“. Az egész búcsú ezen a jeles nyelven folyik. Megértjük, hogy a fiú az a bizonyos nyugati vándor, az apa a vívódó mester, akin összetűznek: Genova, szenvedély s művészet; a vitájukat ki-

hallgató Albert: az irodalom. A második felvonás nagy képe: egy tanácsházi jelenet. Ezen olvassák föl, hogy a király Omodé nádornak adta Kassát s itt határozzák el János mester tanácsára az ellenállást. Ez a jelenet lenn folyik Kassában. Szépen beillene Herczeg Ferenc legjobb történelmi darabjába. A többi kép: a hegy és a tanácsház közt csúszkál. Minden jó mű szimbolikus. Van egy pillanat, amikor a legnyersebb realizmus héja is fölpattan s szárnyát bontja az általános érvény. Ebben a darabban azonban a szimbólumok mint bottal vatató vakok szállnak le a hegyről s keresik az életet magukhoz. A »Kaland«-ban csak Tőkés Anna került röntgenernyő elé, itt mindenki. Ahogy megszólalnak, azonnal átféhrlik rajtuk a szimbólum csontja: én a hűség vagyok, én a művészt formáló szenvedély, én a jellem parancsa, én a mindentlátó Öregség szava.

Történelmi időkben előfordulhat, hogy a költő mestersége és polgári kötelessége közé szorul. A ilyen „tör-véső“ meghasonlás — épp a művészekben — bizonyára sokkal ritkább, mint hisszük. Eg részük a harctérre rohan, a másik bezárkózik, aszerint, hogy kit mire unszol a művészinél és polgárinál mélyebb parancs: az isteni Maráinak azonban joga van abból csinálni drámát, amit magában drámainak érez. János mester, Kassa szobrása, művének és múzsájának él. A mű: a dómra (készülő Szent Erzsébet-szobor; a múzsa: nevelt lánya, Genovéva. Omode nádor azonban jogot szerzett a városon s készül, hogy kirabolja. Nincs más választás, mint elszökni délre, a Művészettel és Genovéva öreg kéréjével, a Gazdagsággal, vagy kimenni a falakra s vére-

kedni, mint kassai polgár. János mester a darab közepéig makacsul vési a szobrát. A nagy jelenet után azonban, melyben Genovéva a művészet és polgári becsstelenség szírendalát elmondta: kiront a becsületbe. Omodét megöli (a vésőjével természetesen); a Művészet azonban elhagyja házát; háza lelkét, a feleségét pedig meggyilkolják. Csak a magány és a polgári becsület marad a kifosztottnak.

János mester drámáját nehéz elfogadni, Csak a darab közepéig küzd: attól fogva már csak szépen polgárkodik. A második felvonás végén el sem képzelhetjük, hogy fogja a dolgát befejezni. Nem is telnek be rajta, csak a sorscsapások. Ami ő benne történik: azt nem látjuk és nem is tartjuk egészen igaznak. Attól, hogy feleségét eszi szerelmét elvesztette, csak még nagyobb szobrász lehetne; emlékezete párás tükreben most található meg igazán Erzsébet arcához a mosolyt. Ha el akarjuk fogadni őt: a szimbólumok zsinórpadlására kell felnéznünk. Nem érted: a múzsa, a tehetség szökött meg tőle a közélet forgatagában? S ha ez a mű félelme: valóban a drámát sem tarthatjuk egészen indokolatlannak. Polgárait hallgatva a kritikus, éppen ezt a mélyebben go, molygó művészdrámát forgatta magában

Mindig örömmel megyünk a színházba ha mások helyett Márait hallhatjuk. Tiszta, kidolgozott munka, nagyobb igény, óriási írói gyakorlat szól a színpadról ilyenkor. De kortársi kajánság lenne: a drámája mögött szorongó másik drámáról hallgatni. Az emlékei és fájdalmai gubancában hősin bűvészkedő művész a legjobb úton van, hogy a nemzet írója legyen. Azaz: merev arcról

sztereotíp mosolyt hintsen mindenkinek. Darabja engem arra a szoborra emlékeztet, amelyet Somlay farag a színpadon. Folyton a nemes anyagáról van szó, de ami lepattog, halljuk, hogy gipsz. Hogy megtompult érzékünk a valódi iránt, ha még a műveltebbek számára is a „Kassai polgárok“ az igaz s a „Csalóka szívárvány“ a hamis.

A Nemzeti Színház mint ünnepre készült erre az előadásra. S valóban ez az a darab, amelyben a rendezés parádézhat. Marái mindent foglalkoztat, ami foglalkoztatható. Stilizálásra éppúgy van alkalom, mint mozgó régiségtanra. A három főszereplő pedig tartja, ahogy tudja, tehetségével a kényes részleteket. Aki Somlayt minap Strindbergben látta, örül, hogy itt is ilyen erős. Nemcsak szobrásznak, szobornak is kell lennie, hogy művészetről és polgári becsületről a szép elmékedéseket méltósággal hordja. Tasnády él nagy gyakorlatával, amit (utóbbi szerepeiben) a tűzhely és a polgári becsület őrzésében szerzett. Á legnehezebb feladat Szörényinek jutott. A középkori szobrászműhelyében úgy kell viselkednie s beszélnie, ahogy a Szépség démona beszél a szimbolista költők verseiben. Ehhez a nehéz S7C-rephez csak egy palástot és egy koronát kapott; azzal lép, mint Szent Erzsébet a színre ízléstelen épp nem volt; szesznek azonban egy kicsit édes. Égésének kiamelt szaga van. A jelmezes seregletből Maklárý véreskezű molnára maradt meg az emlékezetünkben. Gobbi Hilda, mint Aase anyó, ezen az estén is szépen beszélt az Öreg Idő helyett.

A Madách-színház előadásán, mialatt Moliéret játszották, időnként a, szomszédnőmre néztem: kivirágzik-e szája körül a mosoly. Le Harpe metszetén, a Malade imaginaire előadásáról, ott szórakozik az egész udvar. A fényes színpad közepén egy székben a képzelt beteg, szemben a földszint üresen hagyott terén a királyi család. A „duc“-öknek elég mulatság volt ez az egyszerű, áttetsző vígjáték. Lajos színházának ez épp a szépsége: a főúri élet a maga játékára szorította a költők kuszáltabb érzéseit. Nemcsak a cselédek jelentek meg a színpadon selyemben: a fanyar művészi szenvedélyeknek“ is az ártatlan játék színében kellett bohóskodniuk. Moliére számára a világ háromféle emberből állott: rögeszme sekből; olyanokból, akik kihasználják öke és akik szenvednek tőlük. Az újkor legnagyobb vígjátékírója azpnbnk azért lehetett belőle, inert mint udvari és vándorszínésznek nem magához hasonló problémás emberekhez, hanem a néphez és az udvarhoz kellett szabnia magát. A mai polgár azonban — problémás ember... Nem lesz-e az idegen hölgy számára a képzelt beteg bohózatnak együgyű, komoly darabnak pedig túlságosan üres.

A hölgy szája megnyugtat: időnként elnézően elmosolyodik. Ez jórészt a rendezés érdeme. Pütkösti nem feledte el, hogy a Képzelt beteg come die-ballet volt: előjátékában és szüneteiben pásztorok és pásztor nők hízelkedtek XIV. Lajosnak, Polichinellet verik a táncos íjasok, egyiptomi táncosok és ftancosnők szórakoztatják a képzelt beteget. Ennyi mindent kívánt meg az udvar Moliéretől, akinek az volt a fontos, hogy az

orvosokon — s nyilván a maga hipokondriáján is — bosszút álljon. Pütkösti ehelyett egy kis irodalomtörténeti aszpikkal rakta körül a darabot. Előtte a „Versaillesi rögtönzés“-t; mutatta be. Milyen pallérozottban gyűlölködtek akkor a költők, a király színe előtt, rövid színművekben. Moliére próbál, de ellenfelére röppenek a nyilak. Epilógusul megtartotta a „Képzelt beteg“ utójátékát: a doktoravatást. A bolondul nehéz latin-francia zagyvaléokra kitűnő fordítót talált: Csokonai emlegeti benne Somogy vármegyét. Annál a mondatnál, amelynél Moliére a színpadon meghalt, a Madách-színházban is abba hagyják az előadást.

A kedves és mértéktartó játékot is csak dicsérni lehet. Megadta a magáét Pestnek és Parisnak. Tapolczai egy nagy, önző bebének játszotta a képzelgőt. De Moliére valószínűleg örültebbnek gondolta el és disztingvált abban vitte színre: de mi jól mulattunk rajta. Várkonyi, aki ugyanabban a talárban volt kérő, orvos és hülye: megint mint pszichopathológus remekelt. Megtanult farkastorokkal beszélni, amire úgy is van hajlama s az imbecillisektől ellesett kéztartása a darab legnagyobb mulatsága lett. Nem is egy kif ordított kéz, egy külön szereplő. Hogy mennyit csiszolt Vaszary színeszei Moliére emléke: Turay jókedvű szobalányán mérhették le.

A Vígszínházban Bókay Utód-ját néztük meg. Az »Utód« az előd küzdelméről szól: mennyi lelkiharcba kerül egy katedrát átadni. Bókay jószive ebben a darabban is érvényesül: az öreg professzornak igazán megköny-

nyíti a lemondást. Az utód: unokájának a térje, neki nagy bámulója, mint a maga tempomába járhatna be továbbra is a klinikára. Igazán egy cselszövő adjunktusra van szükség, hogy az öregúrban egy kis bosszúság felgyűlhessen és kipukkadhasson. S nemcsak a szíve a régi: az anyaga is. Az élet, sajnos, csakugyan ilyen, mondtuk többször is. Ilyen anyagból van. Az író jószándékát mégis dicsérnünk kell. Gyári vígjátéktrükk helyett egy szemernyi költői igazság ragyog a kipróbált színpadi munkában.

A darabban nemcsak sok játszható szerep van, de szerencsénkre majd mindet férfi .-játssza. Ennyi jó férfiszínész a Vígshízházon kívül együttvéve sincsen, mint amennyi itt mozgott, a Bókay színpadán. Csortost magaelhagyásaiban is mindig a legnagyobbnak éreztük: most az öreg professzor szerepére össze is szedte magát. Mihályi kedves, Qszes, piros színekkel játszotta a mégöregebb professzort, aki rég elvégezte magában a nyugdíjbamenés klimakteriumát. Gonda egy öreg férj várószobái vallomásában tűnt ki. Bihari régi barátunkat, a Verebély-klinika Józsi bácsiját kopírozta a színpadra. Az életben humanusabb volt. Nekem ingyen mondta meg a szigorlaton a betegem baját.

GIRAUDOUX: SELLŐ

A közönséget nem ártott volna figyelmeztetni, hogy amit a Nemzetiben látni fog: drámai költemény. A drámai költeményekre még az iskolából emlékszik mindenki: egy kicsit nagyképű, unalmas, inkább olvasni, mint nézni való; de komoly dolog. Drámai költeményekre összeszedi az ember az arcát s örül, hogy felnőtt szellem. Nos, amit a Nemzetiben látott: egy mese volt. Egy sello hozzámegy egy lovaghoz feleségül. Még akinek tetszett is a tengermélyi balett: egy drámától mást várt volna. Ahogy előttem mondta egy nyugdíjas: elég érdekes. De ha az ember egyszer eljön a Nemzetibe, valami felnőttet szeretne látni. Meg kellett volna magyarázni, hogy századunkban a drámai költemények bújnak a »játék« álruhájába.

A drámai költemények, tudjuk, valami elvont tárgyról szólnak. Mit ér el és mit nem ér el az ember tudományszomja? Mi az értelme az örök iparkodásnak, törtetésnek? A Sellő tárgya még elvontabb: ember és természet viszonya. A természet: Sellő. Tulajdonsága: szabad ős átlátszó. Kinn fickándozik a

pisztrángokkal a vízesésben, az örök erők játékában s nem tud más lenni, mint az, ami. De van egy gyöngéje: megszereti az emberek kicsiny dolgait: a zsámolyt, a kanalat, a szénlapátot. Ezek miatt, a maga jószántából, lesz nő. Egy halászházaspár lányaként nevelteti föl magát; félig az ő háztartásukban, félig a lengerében s viharokéban. Egy nap betoppan hozzájuk, aki a halászoknál is emberebb: a lovag. Sellőnek tetszik a fülecimpája, a butasága. A lovagnak menyasszonya van, de Sellő birtokába veszi őt. A hirtelen rácsapó természetnek az ember nem tud ellenállni. Lassan becsapni, megcsalni azonban igen. Sellő úgy képzei el a házasságot, mint a fókák; egymás mellett úszni, fej-fej mellett, mindörökké. Az ő számára ez a szerelem. De a lovag az udvarba viszi s ott megismeri a tapintatot, az intrikát, a szerelmi csábítást: a hazugságot, amelyben az embernek élni kell. Ő persze tapintatlan, indulatos és őszinte. A királynak a bibiresókjáról beszél s Berthát, a volt menyasszonyt, az udvar színe előtt támadja meg a fejében látott csábító gondolatért Aztán, amikor származása titkával tönkretette, megszánja s magával viszi kastélyukba. A két ember természetesen megcsalja a sellőt. Sellő egy reggel azzal ébreszti föl a férjét, hogy ő is megcsalta őt egy másik lovaggal s visszabukik a Eajnába. A lovag új házasságra készül, de tele van félelmekkel, hallucinációkkal. A természet bosszút áll, viszont ő maga sem bírja elfeledni azt a furcsa fájdalmas világot, ami az ember élete. Fókaszerelemmel úszkál a kastély körül s az új nász reggelén kifogatja magát egy halással. Az emberek tör-

vényt tartanak rajta házasságtörése miatt. De megcsókolni sem bírja azt, akivel vádolja magát. A másik ítéleten, a sellőkirályén, azonban ő lesz az emberek ügyvédje. Kiválasztani e szépségekkel megrakott földön az (egyetlen pontot, ahol árulást, kétértelműséget, hazugságot kell találnunk s rávetni magunkat minden erőnkkel: épp ez a boldogság az emberek számára. Feltűnik, aki nem ezt csinálja. Minél többet szenved az ember, annál boldogabb. Boldog vagyok, a legboldogabb vagyok. A természet azonban nem könyörül. Az alku ez volt; ha megcsalja, természetes: el kell pusztulnia. A lovag elől abban a pillanatban fogy el az élet, amelyikben az emlékezetét vesztő sellőt nővérei a vizekbe visszaviszik.

A darab egy gyönyörű képpel kezdődik. A halászkunyhóban Auguste, a halász és felesége félelmetes lányukról beszélnek, aki most is kinn csatangol a viharban. Betoppan a német középkorból a lovag. Enni kér s a kedveséről, a menyasszonyáról beszél. S akkor rácsap S ellő s megmutatja, hogy szeret az átlátzóság. A kép részletei is mint egy mese, csak kicsit raf f ináltabbak. A lovag kéken eszi, azaz élve főzeti meg a pizstrángot. Sellő fölháborodik, ez a kegyetlenség az emberek rosszaságára figyelmezteti. Elmegy a természethez, hogy mindent megtudjon róluk. De vissza kell térnie: még szerelmesebben. A változás: egy tengermélyi kép. A lovagot az egész sellőcsalád kísérti. Be akarják bizonyítani nővérüknek az ember csalását. Csábító testek kínálják magukat: a sellők királya jósol, Amphitrité egész palotája megmozdul. A Nemzeti ebből a

változásból látványos revüt csinált. De ez a változás a műben is azt jelenti, hogy a mese fölött megjelent és elborítja a tajték, a ciráda. A második felvonásban ugyanezt látjuk. A mese: hogy viselkedik Sellő az udvarban. A ráköltés fölvert hab. A sellők királya, mint bűvész varázsolja föl a jeleneteket, (amelyek simán léphetnének egymás nyomába. Van Vjalami barokk ebben la klötteményben. Nem barokk súly; könnyűség a barokkból. A Sellő meséje fölött egy barokk pompázat szivár-íványból, táj t ékből, kagylók gyöngyházfényéből, halpikkelyekből β a fővényre kidobott gyöngyökből. Minden ami szép volna önmagában: még egy Ötletben törik meg. A zseniális mese azokban a zseniális mesékben mondatik el, amelyeket kiröpít magából. A lovag, akinek a darab végére elege volt a szellemekből, azt feléri, hogy egy kicsit nélkülük maradhasson a földön. Hát nem volt olyan kor, olyan század, amelyet nem fertőzhetek meg jelenlétükkel / Erre felel a bíró. Minthogy a Nemzetiben úgy sem mondják el, egészen leírom: „Kor! Század^o! Amennyire éki tudom, lovag, legfeljebb egy nap volt, egyetlen nap. Egyetlen napon éreztem, hogy a világ megszabadult a jelenlétüktől, a pokoli másodpéldányoktól. Múlt augusztusban, az Augsburg “mögötti dombokon, éppen aratás ideje volt és sehol sem duplázott rá a tarack a kalászra, az üszög a búzavirágra. Egy berkenyefa alatt hevertem, a fejem fölött egy szarka, melyet nem duplázott meg egy holló. Svábföldünk az Alpokig terült, zölden és tekén, anélkül, hogy láttam volna felette a csőrös angyalokkal népes légi Svábföldet s alatta a pokoli Svábföl-

det vörös nőstenyördögeivel. Az úton egy katona lovagolt s nem kísérte a kaszával felfegyverzett lovas. A kukoricásban táncoltak az aratók s párjaikba nem fonódott egy csukaképzű nyálkás harmadik. A malom kereke forgott a liszten, anélkül, hogy körülvette volna egy roppant kerék!, melynek küllői mezítelen kárhozottakat csapkodnak. Csupa munka, kiáltozás, tánc volt minden és én mégis akkor ízeitem először magányt, az emberi magányt. A postakocsi kürtje zengett anélkül, hogy megduplázza volna az ítélet harsonája. Ez életem egyetlen pillanata, lovag, amikor úgy éreztem, hogy a szellemek átengedik a földet az embereknek,! amikor váratlan hívás, más menedékek felé szólította őket.« A magány egy pillanatig tart, a szellemek visszatérnek. De mekkora költői raffimétriával van felfüggesztve ebbe a percbe, pillanatba az óriási különbség: a szellemeiktől népes középkor s a mi emberi magányunk között.

Néhány napja egy színházi lap arra kért, fesse meg neki az ideális nemzetiszínházi igazgatót. Abban a nyilatkozatban a klasszikus és külföldi műsorról azt mondtam, hogy annak támogatni kell a hazai dráma legjobb törekvéseit. Azt hiszem: ezt ott senki sem értette meg. Még az igazgatójelöltek sem. Giraudoux alkalmat nyújt rá, hogy megmagyarázzam. Mit támogathat ez a Sellő? A szivárványt, Tamási Szivárványát. Mind a kettő drámai költemény, mind a kettő a varázslatok anyagából készült s egy bűvészpálcán lebeg. Ne mondják, hogy gyermekeknek nem az a cukor a legédesebb, amelyikről meggyőzzük őket. A helyes közönségnevelő sorrend itt ez

lett volna. Beharangozni, milyen nagy ember az a Giraudoux Parisban. Mekkora dolog ez az együgyűségnek látszó »drámai költemény«. Aztán a magyar büszkeség. Mi nemcsak utánozzuk Európát; nálunk is megérnek az ő gyümölcsei. Tamási nem hallott Giraudouxról, valószínű, hogy más hasonló drámai költeményeket sem ismer; székely fényeiből mégis olyasféle buborékot fű, mint a francia költő az ő túlfinomult, kicsit már szélhámós műveltségéből. A káritikusok pedig morc fejcsóválásaik Kezdet bölcspárhuzamot biflázhathatnának be a műköltőről és a népköltőről. Giraudoux mindent műköltőként csinál: csupa finom célzás, délibábbbá fölkapott műveltségi elem, egy nagy virtuóz túlhabzó formaigénye. Tamási a nép helyett játszik; a föld ízeivel, egyszerűbben s talán ügyetlenebbül, de hitelesebb zamattal. Kisebb virtuóz, de nincs mit tenni: nagyobb költő.

Eoszz pszichológus volna, aki nem tudná, hogy a Nemzeti Színháznak ebben a darabban nem a mese, hanem a barokk hab tetszik s azt is egy kicsit vastagon, yásárian veri föl. Ettől eltekintve: a darab színrehozataláért s az előadásért dicséret illeti. A mű szökdelő értelme nem veszett el; a lábát sem vágta le. Zilahy fordítása Giradoux stílusához képest talán egyszerűbb, de könnyű és tiszta. Az előadás legkellemesebb meglepetése: Szörényi játéka. Megint olyasmit kell játszania, mint a Kassai polgároknak s amit nem vártunk: szilaj természetnek sokkal meggyőzőbb volt, mint művészi látomásnak. Bedobbanása az első képben különösen jó. Nemcsak a lábtartásán érezte az ember a sellőt: hangiban, testében is tüstént fölcsapott az az

éles átlátszósíig: ami Giraudoux szerint a természet. Bár őrizne meg ebből a »természetes«-ségből valamit »emberi« szerepei számára is. Ungvárynak a látottak alapján is csak szerepkörcserét tudnék ajánlani. Az első jelenetben egész mulatságosan ette a sonkát s terpeszkedett a páncéljában. A komoly költészetnek azonban gyilkosa. Olthy Magda kellő testi pompával és játékkal védte a fekete nőket, akiknek Sellő szerint piliés bajuszuk van. Természet és Emberség szerelme mögött: a Nemzeti két legjobb színésze adta a természetet és az embert. Maklár mint halász: jámbor volt s meleg: valóban »humánus«. Major, mint sellőkirály: tárt szárnyú, fölcsapó, felelmes. A szó giraudouxi értelmében: naturális.

KÖLTŐK A SZÍNPADON

Schiller: Don Carlos

A színpad számára alig írtak még valamit, ami oly soká forralta és formálta új kinyilatkoztatásként a lelkeket, mint a Nemzetiben most felújított Don Carlos. Schillernek ez az ifjúkori műve nemzedékek számára volt az érzelmek iskolája. Hatását csak a Werther és Rousseau Vallomásai érik utói. Tulajdonképpen főhőse: Pósa márki a mi történelmünkben is ott bujtogat nemességével. Negyven évvel a mű megjelenése után éppúgy emlegetik az országgyűlés mágnás-szalónjában, mint az agg Kazinczy levelezésében. Széchenyi életében minduntalan ráismerünk egy-egy Don Carlos szerint mintázott jelenetre. Szellemes barátnői is hol egy Byront, hol egy Posát látnak benne. Híres kihallgatása Metternichnél Posa jelenetét akarta megismételni II. Fülöppel. Wesselényivel a máltai lovag és a spanyol infáns módján fellettek a barátságról. Crescentia mellett, akinek a királynéhoz kell hasonlítania, ő Carlos és Posa egy személyben. Magyarországot úgy bízta vele magára, mint Posa a királynővel Flandriát s a világszabadságot

Don Carlosra. Hamlet vagy Phedra nem csináltak ekkora ragályt. Mi volt ebben a drámában, ami félszázadon át ilyen forróan tartottal

Schiller Don Carlos-a két évvel előzte meg a francia forradalmat. Ügy is mondhatnám: két évvel előbb tört ki; mert hisz ez is a polgárságnak volt forradalmi indulója. Amiből Franciaországban a Ca ira tömegei, abból Németországban ez lett: ey fellengős dráma. A Don Carlos csak látszólag játszik II. Fülöp korában. Valójában a történelmi jelmezbe beöltözött új polgári érzés adja itt magát a hűbéri rend tudomására. A Don Carlosnak épp ez a bája: a történelmi kosztümök komor foltjai, amint egy elzárt an felnőtt polgárfi világos rajongásával közénk árad. Nemesség mindig volt a földön; a Fülöpök udvarában is. De most jön a »túl nemesség«, — a történelmileg nem dresszírozott ábrándos nemesség, amely nem csatákban vagy udvarokban, hanem nyájas kis szobákban készült js el van szánva, hogy mindent lefőz, ami idáig az erény nevére igényt tartott. A polgárság, tudjuk, ezt a világmegváltó erényességet bocsátotta ki maga előtt hódító váladékul. Hatását semmi sem bizonyítja jobban, minthogy Széchenyi korában -már az arisztokrácia legjobbjai utánózták a polgárlovagot, akiből »a maga századában csak egy volt«, Posa márkit. Ami Franciaországban kitört, a Rajnától keletre elnyomták. A háború, akkor is, mint most, fölfüggesztette az eszmék fejlődését. A bécsi kongresszus, úgy látszik, II. Fülöp végleges győzelme a Carlosokon és Posa márkikon. A beállt csöndben azonban tüstént kiderült, hogy a háború lármája csak elfödte a történelem

valódi folyamatait: a béke ott folytatja, ahol abba hagyta. Anglia gazdaságából és gépeiből most születik meg s terjed szét a kontinensen a jólét vallása s Posa márki fölkel a cella padlójáról, ahová a két svájci leterítette s *hozzálát*, hogy új Flandriákat »mentsen meg az emberiségnek«.

A Don Carlosban kétségkívül sok a túlzón híg, tehát: éretlen érzés. Milyen serdülő szaga van például ennek a 11. Fülöpnek, akit így megrendít az első útjába került szabad ember. Fiát sem hitvesi, hanem baráti féltékenységből adja át az inkvizíciónak: ha ő nem kellett barátul Fosának; pusztuljon, aki kellett neki s vele legalább tíz nemzedékre amiért küzdött, A műnek épp a leglelkesebb helyein mindig közbe-közbe szól a pubertás-álmom a fenkölt érzések hatalmáról. A drámaíró azonban eközben is vigyázza az alvajáráó költőt. A Don Carlosban ez tán a legvonzóbb: az ifjúság ábrándozásai közt is elhelyeztetnek a drámai ellensúlyok. A drámaíró-apostol épp ebben különbözik a többi apostoloktól: Ő pontosan, a kellő súllyal gördíti rárk az ellenfél érveit is. S ha a prófécia el is veszi rárk hatását: az erők párbaja dráma maradt. Ibsen individualizmusáért nem rajongunk többet. De a kelepce, amelybe a drámaíró ejti Lösei én-imádatát: ma is jó dráma. Milyen nagyszerűen adja elő a Don Carlosban is ez a szabadsághős az Inkvizitor és Álba álláspontját, Jobban szinte a magáénál. A Don Carlos után hosszú hézag következik Schiller műveiben. Fosát éppúgy elnémították az idők, mint minálunk“ Hajnóczy t. A drámaírónak azonban az elnyomás mestere lesz s amikor tizenkét év múlva megszólal,

az érvek egyensúlya, a drámai dialektika olyan művekben remekel, mint Wallenstein, Tell és Stuart Mária. Ifjúságban és koralkító tatásban azonban a Don Carlos-szal egyik sem versenyezhet.

A Don Carlos rendezése nem kis feladat. Kétszeresen történeti mű: történelem a kor, amelybe visz, de történelem az is, amelyből Schiller nézi (Shakespearenél és Schiller későbbi műveinél ez nincs így — ilyen mértékben, a „kortárs“ ott „örök emberré“ érett). A rendező ilyen darabnál tünődhet: II. Fülöp udvarát élessze-e föl súlyos pompájával, yagy a forradalom előtti német polgárság ifjú álmát a történelemben vitézkedő nemességről. Én, bevallom, inkább az utóbbira hajlanék. S ha Hans Meissner rendezésében Velasquez-képére kívánkozik a spanyol grandok kalapbillentése s Kiss Ferenc bizonyára a legnagyobb történelmi hitellel feszíti kezcsokra a kezét: én nem bánnám, ha a mögjük vázolt múlt előtt, Posa és a királynő úgy hajlongának, mint Schiller kortársai, a mannheimi színészek. A másik nagy nehézség: a darab irtózatossága; négyötöde a Wallenstein-trilógiának. Cselekménye egy lovag vagy detektív regényt szí 11 föl; dobozokait törnek föl, a nemes márki is tárcákat oroz el, téves légyotokból bosszú majd megbánás fakad. Aki húzni akar: vagy a rémtörténeten rövidít s akkor senki sem érti, mi miért történt, vagy a kalandprregényt védi s akkor azt nem lehet megérteni, miért volt jobb író Schiller a Kotzebuenél. A kívánatos megint csak az volna: ne húzzunk. Ha már Schillert akarjuk hallani: üljük ki türelemmel, Aki töme-

geknek rendez: persze sem a történelemmel sem az idővel nem szabad packáznia. Hans Meissner kezében a húzó ceruza körülbelül egyenlően áldoz föl kalandregényből és költészetből. A darabot egyetlen, gonddal fölépített színpadon játszatja végig s rendezői módosításokkal pótolja a forgószínpad sebeségét. Ha a király termében vagyunk: földgömbök lebegtetik fölöttünk a világhatalmat vagy egy óriás kereszt borul a színpad fölé; ha Aranjuezben vagy EJBoli hercegnő szobájában: oszlopsor, házioltár hangolja át a színt. A rendezés egészében: tömör, erős és művészi, csak Schiller ifjúsága hiányzik belőle.

A mi színészeink közül kettőnek, Kiss Ferencnek és Lehotaynafe a játéka volt olyan, hogy még most, egy héttel a bemutató után is, az emlékezetünkben van. Pedig Kiss Ferencen az előadás alatt inkább csak bosszankodtunk. A helyes és a groteszk vonások bántóan keveredtek benne. A spanyolnál spanyolabb volt, olyan kimerően lépett, olyan elszántan domborította a behúzott hasa fölött a mellét, s amellet néha mégis oly magyarosan hasogatta a kulisszát, hogy az ember elyonta a száját. Egy színész azonban, aki mégiscsak végiggondolta s testébeoltotta a szerepét, úgy látszik, túlzásaiban, ízléstelenségeibe is hat. A színpadnak azon a helyén, ahol ő állt, emlékezetemben most is van mindig valami. Kétségbeesetten forgatott tarhomlokára: gőzben vajúdó szemekre, királyi és emberi magányára vissza kell emlékeznünk. Lehotay inkvizitora halványabb volt, de kitűnő. A test aggastyáni gyengesége s a gondolat kiércesedett konoksága: nem cá-

holták, sőt támogatták egymást. Nyugodtan, természetesen játszott Szörényi Éva is; jebben az esetben az sem volt baj, hogy inkább egy félig polgári német udvarból került Madridba, mint a Valois-k trónja mellől. A schilleri nemesség, férfiakban már gyengébb képviselőket kapott. Szabó Sándor, mint Don Carlos sokat röpködött és keveset nyomott. Ungváry jobb volt; de Posa világhírét ő sem igazolta. Lukács Margit, mint Eboli hercegnő a kellőnél többet kevert a spanyol udvarhölgybe a mai hisztérikából.

A Nemzetit dicséret iHeti, hogy a darabot Tompa Lászlóval, a nagy erdélyi költővel fordította.

Strindberg: Haláltánc

Az elmúlt csütörtökön emlékezve kocogtunk ki az IJ Magyar Színházba. Olyasforma várakozással, mint egy húszéves érettségi találkozóra. Valóban az érettségi éveiben volt, hogy Strindberg életrajzi műveit (Die Beichten eines Toren, Der Sohn eine? Magd, Das Rote Zimmer) zsebpénzünkÖD németül megvásároltuk; akkor jelentek moa Világkönyvtárban történeti miniatűrjén akkoriban kerültek hozzánk híres drámái (Az apa és Júlia kisasszony), s a történelmieket is, melyeket azóta sem loptak el könyvtárunkból. Húszéves korunkban: Strindberg volt a „modern európai lángész“ inkább, mint Ibsen vagy Shaw (hogy Wilde-et és Anatol France-ot ne mondjak, akik akkor még egy sorban voltak velük). Még pályánk elején is volt egy fiatal író, aki nagy ordóként hordta a mellén, hogy Mikes Lajos, Strindberg fordítója, őt kölyök Strindberg-

nek nevezte. Aztán valahogy elhallgattunk róla. Az írók figyelme elfordult Skandináviáról, néhány éve már Knut Hamsunnak sincsenek köztünk olvasói. Olyan hírek is hallatszottak, éppúgy mint Ibsenről, hogy Strindberg is megvénült; inkább egy lángeszű sarlatán volt, mint költő. Az ilyen híreknek ritkán van igazuk; nem volt Ibsenél sem. Az ember azért mégis csak kíváncsi. Mi lett belőle? Ami másképpen azt is jelenti: mi lett belőlünk!

Nos, a Haláltáncot ma is érdemes meg nézni: jó dráma az, akármit mondtak a befentesek a folyosón. Legfőljebb egyet ajánlok; felejtjük el, hogy ez a „házasság drámiájai.“ Nem, nem a házasság ilyen, csak Edgárnak, a várkapitánynak a házassága, aki egy színésznőt vett el, egy szigetre szorult s ott mindenkivel összekapva paranesnokoskodik vastag falai közt; a gyűlöletté vált megszokás csöndjében. Ha a fordítást rám bízák: a legnagyobb lelkinyugalommai húzom ki azt a néhány mondatot, („igen, ez a szerelem gyűlölete“ stb.) amelyek Edgár és Alice gyűlölségét nő és férfi örök harcává általánosítják. Azon ugyanis, hogy ez a házasság: a házasok egyrésze mindig kacagni fog. Az azonban, ami abban a toronyban az ártatlan szörnyeteg és elkínzott, bosszúszomjas felesége közt történik: életnek s még inkább drámának nagyon is igaz. „Feleségeitek csak a megingás óráját várja, csak társat keres letaglózásokhoz“, így kiabál a vád a harmadik házasságába is belebukott Strindbergből. A színpadon azonban más történik. A szívrohamos, el-elvágódó kapitány: nemcsak készülő hulla, akit a nőstény győztesen körül táncol. Ő azok közül a magukkal

eltelt, önkritika, nélküli, gyanútlanágukban vonzó, de a mindennapi érintkezésben elviselhetetlen férfiak közül való, aki iránt az összezárt színésznő, az ezüstlakodalom táján, nem is érezhet máshogyan, mint Alice. Az elviselhetetlenség apró jelei, a semmiből sűrített dráma: a mai nézőnek épp ezért fontosabb, mint az egyetemes vád, amellyel az élet úgysem tud mit kezdeni.

Azaz a drámaíró itt is vigyáz a prédikátorra. Nem annyira, mint az ifjú Schillernél, vagy akár Ibsennél is; Az egészségnek egy unciája nélkül, úgylátszik, a legnagyobb tehetség sem írhat tökéletest. Miez az uncia? Amennyivel az ember a maga sérelmét a világ természetétől el tudja választani. Bennenn még az Ember Tragédiája ellen is ott bujkál egy halk ellenmondás: elszerették a feleséged, megbosszulod a histórián. De mennyivel inkább így van ejsz Strindbergnél. Itt a leglángerősebb jellemzésbe is belekeveredik egy vádaskozó íz; — így csak az ábrázol, akit nagyon megbántottak. Ez a nyers sértettség, ^x amely sem tárgyilagossággá, sem rezignációvá nem bonthatta még magát: ez ennek a drámának s nyilván Strindbergnek is a gyengéje. A Bűnbak volt egyik regényének a címe. A Bűnbak nem vétett semmit jéde olyan, hogy a viláignak gyötörnie kell őt: erről szól a regény. Valójában azonban a világ a Bűnbak: az író valami olyanért vádolja, aminek az okát könnyen megtalálhatná — önmae: a alkatában.

A felújítást Somlay játéka tökéletesen igazolja. Nincs színészünk, aki ezt a szerepet így tudná játszani. Valóban szörny volt és szeretnivaló. A harmadik felvonás elején, amikor a városból a halálos diagnózissal

visszatér, de csak azért sem adja meg magát; filmre kéne venni, hogy később is lásbák, hogy ül ott huncutul, mint egy öreg katonas gonoszul, mint aki a halálnak bizonyítja élő voltát, az asszonyt és szövetségét jól megkinozva. Egyetlen kifogásunk: hangsúlyában néhol kedélyesebb volt a kelletténél; a főpróba közönségének, amely a darabot végigkacagta, ő dobta nyakába helyenként a gyeplőt. Peéry Piri ebben a darabban is megmutatta, mint tavaly a Medea-ban, hogy futja erejéből és anyagából. Kár, hogy a játék nem elég folyamatos. Amikor hallgat, figyel, vagy benn van a játékban: néha megdöbbenő. De helyenként, úgy érzi, egy extraáramot kell bekapcsolnia: ilyenkor gúnymosolyából gyűlölködő fintor lesz s a kitörésből epilepsziás roham. Ezt kenő megpróbálnia: egy anyagból önteni ki a játékát. Patakynemcsak a várba tévedt be idegenként, hanem a Strindberg darabba is. Papos, tanítós hanghordása: sokszor bizony mulatságos volt. Nehéz levegő, szokni kell hozzá.

SIKER, IRODALOM

Négy-öt éve, amikor az írók betörése a színpadra megkezdődött, azt gondoltuk: »A magyar irodalomnak nincs nagyobb érdeke, minthogy a színpadot szószékül megkapja. Lehetetlen, hogy az írók sokkal jobb darabokat ne írjanak, mint amilyenekkel a színházi szerzők abrakolják a közönséget. Csak rá kell bátorítani őket, támogatni a színházi desperádók és a közönség elrontott ízlése ellen.« Azóta hol erre, hol arra hullámszik a harc, de az írók előnyomulnak. Az elmúlt színházi hétről is az irodalom sikerét jelenthetjük. Nemcsak az író így őz, de még az irodalom-tisztelő professor is.

Illés Endre már a *Törtetőkkel* is bebizonyította, hogy szerepe lesz ebben a színpadi honfoglalásában. Új darabja, a *Méreg*, Tamási és Kodolányi művei mellett egyike a legkomolyabb haditényeknek. A Méreg szenvedély és halál viszonyáról szól. Akik élünk, mindnyájan halálos betegek vagyunk. Ez ellen a halálos betegség ellen küzdünk szerelem és alkotás szenvedélyével. Aki az orvosok szerint is halálos beteg: arra csak mégjobban rászorult a szorongató öv. A szenvedély mér-

gezettjei számára a legméltóbb halál: lobogva rohanni ki az életből.

Illés Endre ezt a költői tételt egy rendkívüli pontos kórtörténetben mondja el. Nem kis jogon bizonyíthatom: mennyire igaz ez a történet. A művész összeszokása a halállal valóban így folyik le, a folyamat szakaszai orvosi hitelességgel ezek. A zeneszerző egy nyugodt, temperált otthont hagyott el egy izgalmas második feleségért. Most az asszonynak és az operájának él. Ekkor tört rá az igazság: a megszorított orvos beszédjéből megérti, hogy halálos beteg. Következik az elsőszámú állapot: megriad, föllázad a »mérgező« asszony ellen, vidékre menekül, a művébe kapaszkodna, csak azt fejezze be még a természet védelmében. De a munka nem megy; a félelem elernyesztette az íjat; munka helyett önmagába roskad. Még nagyobb védelmet keres, csendes elringást az apró, megszokott dolgok közt. Visszamegy az első feleségéhez. A reszkető hősiesség stádiuma után íme a megszeppent gyermeki. Az első felesége érzi, mire van szüksége s megajándékozta a hazugság kegyelmével. »Ellen kell őrizni« a diagnózist. Ahhoz az orvoshoz viszi el, akit a férfi választ. De az asszony alkalmat talál, hogy a laboratóriumi cédulán becsempéssze az orvoshoz haditervét. A halálos beteget megnyugtadják. S ő hisz, mert szüksége van rá. De mihelyt kirántották letargiájából: a régi méreg, a második asszony és a halálos mű felé fordul s ott folytatja, ahol a hír előtt abbahagyta. A féltésekből, az emberek viselkedéséből persze csakhamar rájön az igazságra. De most már nem az igazság a fon-

tos neki, hanem a szenvedély. A legokosabb tovább égni, mintha semmi sem történt volna. A visszarántó hazugság után itt az igazságon és hazugságon túllevő szenvedély korszaka. Van persze eo-y ötödik szaka is ennek az állapotnak. Amikor az alkotóból és szerelmesből kezd kifolyni az erő: az élet keserves önvonzolás lesz s akinek az össze-csuklás sem engedtetett meg, túlfeszített akaratával esdekli a halált. A drámát szerencsére ott lehet befejezni, ahol a drámaíró akarja s a tökéletes kórtörténet és a nagy emberi jelkép között nem romlik el a viszony. Illés Endre írói erényei: az áttetsző szerkesztés, az anyag világos tagolása, a fogalmazás műgondja: a Méregben mint drámaírói erények is helytállanak. Jólesik a beszédiét is hallani. A színpadi tómondat-nyelv s a jambus-émlékű áradozások közt most születik meg a magyar színpadi dikció. A mondat a többi mondat felé: egyszerű, szabatos közlés, befelé, önmagában azonban egy gondolat tökéletesen kidolgozott képe: epigramma. Művének belső igazsága, azt hiszem, még jobban érvényesülne, ha vívódásaihoz más környezetet keresne. A színpad bírja el legkevesebbé az ars poeticákat. Az alkotás »mérge« igaz, a művészt égeti leginkább, de semmi sem olyan ernyesztő, mintha a színpadon állandóan egy művész szaval a művéről. De ha már »zeneszerző«-nyi távolságban maradt önmagától, választott volna legalább társaságot mást, ne azt az álnagypolgári, tennispályás, bárfiús miliőt, amely művészek körül sehol sincs, csak a színházak kellékes tará-

ban. Bizony nem lenne tanulság nélkül ezt a darabot valóságosabb emberekre, közülünk valókra átírni.

Hegedűs Tibor rendezése olyan, amilyet a Vígszínház rendezőitől megszoktunk. A nagypolgári életstílust gonddal és ízléssel állítja elénk. A színészek közül Mezey Mária felelt meg a darabnak leginkább. Ő a méreg, a múzsa. Szereti az urát, de úgy, hogy nem ad föl semmit sem magából. A halál közeism polygó árnyékei közt nem bágyad siránkozásra avagy gyöngeségre. Igazság és hazugság játéka közt ő mutatja változatlan delejtűként¹ a szenvedély irányát. Mezey Máriának van némi filmsztár-vágása, egy kis kívülről rárakott démoniség; de ahol arra van szükség, győzi ő« belülről is. Ahogy az orvos várószobájában, a gyöngédség] összeesküvői közt, ott ül forgó szemmel és idegesen: vagy ahogy a harmadik felvonásban az első feleségnek visegrádi könnyelműségüket elmagyarázza: az valóban a fölény és szenvedély éneke. Ajtay megbízható színész. Most azonban megmutathatta volna, mekkora hőfok és olvadtság, van kissé merev ércessége mögött. Ezt a fajta vívódást azonban nem győzte úgy, mint tavaly Arcübasev darabjában a féltékenységét. Sándor Izabella bizony még gyengécskén képviselte-a nézőtéren nekidrukoló első feleségeket. Az ember szinte látja csinos, sima arca mögött az elhatározást: íia most sóhajtok egyet, na most bekapcsolom a gyöngédséget. Komives Sándor, a zeneszerző bátyja, a darabtól oldalt, egy szervesen be nem kapcsolt szerepben emberin küzdött a fiával, a fián át fölgomolygó házas emlékeivel.

Dénes György is rajta volt, hogy a személyét körüllegő komikumot komoly és gyöngéd háziorként elriassa.

Egész barátságos szombat estét töltötünk el a Nemzetiben is. Egy köztisztviselő igen kedvesen mulattatta a nézőtérben ülő köztisztviselőket. Színi átírásai után Galamb Sándor most mint színpadi szerző mutatkozott be. Hatalom című darabjának a bája a jól eltalált középút az egykettőre megtanult irodalom és a régibb fajta tanári szobai kedélyesség közt. Vígjátékában minden van, amit egy vígjátéktól egy irodalomtörténész megkívánhat. Mindjárt az eszme, a hatalom. A darab minden szereplője hatalomra tör: mind a maga módján. Aki ezt nem venné észre, csak a Magyar Színpad vezércikkéből, annak itt van a két iskolatárs: az egyik karriert csinált, majdnem miniszter lesz, a másik megmarad meditáló névtelenségében. Hogy gyűlölik és irigylik egymást, családostul s hogy békülnek ki, kötődnek össze gyermekeik szei reimeiben. Alakjaiért is lelkiismeretesen megoldozott a szerző. Mellékszereplőinek is megvan a jól kidolgozott lélektani masinája. A csapodár Tátrayné »differenciált-ságával« egy kis botrányt szeretne fölverni, amelyben nagyságos asszonyból színésznővé röppenhet. Férje viszont »képzetlakot« építet, mert ő meg a filozófiában érvényesíti letiport önérzetét. A világ az ő »képzete«, azáltal van, hogy földidzi. Még a párbai-segédék mellényzsebében is ott van a cédula, amelyen szerzőjük vígjátéki jellemüket kidolgozta. A darab mindezekről az iparkodá-

soktól még össze is omolhatna, a nagy »színpadi szakértelemmel« megcsinált párbeszédék sem segítenének rajta: ha az író tréfálkozásában nem lenne valami önkéntelen báj, amelyről az ember a Kisfaludyak korára gondol, amelyet Galamb annyit retusált, vagy a budai reáliskola vacsoráira, amelyben a kritikus atyja és az első esztétika történet írója kedves alexandrinokban böködíék a tanári kart. A közönség erre a humorra, nréir jobban el volt készítve, mint mi s derült is alaposan. Egyszerű, de tiszta multság volt. Láthattuk, hogy nemcsak a költő, de a tudós is mennyire fölötte áll a hivatásos színházi mulattatóknak.

A darabot maga a szerző rendezte. Ki is volt dolgozva, az ember azt hihette, hogy a Vígsházban ül. A Nemzeti színházban is rég láttuk ilyen jókedvükben. A pálca sem túlságosan magasra nem volt állítva, sem túlságosan alacsonyra. Messzire sem. A leg-tisztább derűt Lehotay keltette, ő különben is vonzó keveréke a bohémnak és a professzornak: most nagyszerű figurát csinált az alulmaradt s bosszúra induló szobaemberbol. »Méltóságos« iskolatársán Kovács mutatta meg vígjátéki hajlékonyságát: mintha csak a városházáról kölcsönöztek volna egy tanácsnokot. Ungváryról a múlt héten írtuk meg, hogy szerepkört kellene cserélnie. Ami megjelenésében hősszerepben bántó, azzal vígjátéki alakításokban nagyszerűen gazdálkodhatik. Ez a szerepe szinte válaszul jött: mint exteológus szerelmes nagyon jól fontoskodott. Apáthynak már a maszkja is fölért esry alakítással: az örültség minden külső kelléke nélkül is örült volt: pont abból a fajtaból, amely »képzetlak«-ot épít. Abonyi túl-

zott, de a »titkárféreg«-nek jó természetrajzát adta beszédében és mozgásában. Végül ami a legmeglepőbb a Nemzetiben: két tehetséggyanús fiatal is láttunk a láthatáron. Bornemisza Éva az örült feleségét. Lázár Gida a párbajsegédet játszotta úgy, mint akiből több is kikerülne.

KÉT ESTE

Vidékről utaztam föl, hogy a Nemzeti új darabjait megnézzem. Péntek este a két Oedipust láttam, szombaton Harsányi Vén gazember-ét. S most itt ülök a tapolcai vonat fűtetlen, zsúfolt kupéjában (ahol még télika-bátjaink is növelik az ember és csökkentik a levegő térfogatát) s a két előadást forgatom magamban. Bitkaság, hogy ekkora végletek ilyen frissen kerüljenek egymás mellé — egy színpadról, egy időben, egy agyvelőben. Anynyira frissen, hogy az embernek kétségbe kell esnie természete s a hozzá hasonlók természete fölött. Nem ők-e a fonák, nem-emberszabású lények, sziklán csónakázók, vizén építkezők!

Ha színész, vagy csak színházi ember lehetnék is, az Oedipus előadásán ilyesmit gondolnék. Fölertem hát ide. Besztvehetek a legszébb szertartásban, amellyel a drámai színpad önmagát megszentelte. Oedipust játszunk, a görög misét; nem az Isten, az Ember megtöretését. Az emberi sorsról lesz szó, amelyről halála órájáig nem mondhat senki sem biztosat. Vakon indul az életnek az ember. Fátyol szakad föl fátyol után, úgy tudja

meg végre, hogy el volt eleve ítélve. De amit ő harminc vagy negyven év alatt ért meg, azt itt egy óra szakajtja rá egy királyra, akinél boldogabbat nem ismert Görögország. Milyen fenséges dolos: ebben a szertartásban — ha csak a tébai öregek közt is — résztvenni s Oedipus ürügyén a magunk megnőtt kiszolgáltatottságát is elzokogni. Gyönyörű és ugyanakkor könnyű feladat is. Ha valahol, itt seígt a költő. És seígt a fordító. Ott voltam, amikor Babits Mihály az Oedipus királyt egy kis baráti körben először fölolvasta. Egy hangon is milyen fenséges volt! Hátha tíz külön, áhítatos emberi orgánus bízta rá magát, hogy a szöveg fölemelje. Hisz itt csak mondani kell és mértéket tartani. A tisztelet-tudás tudománya nélkülözhetetlen. Nem játszani sokat, nem színezn, nem ripacskpdni, de nem is a nagyképűség lárvájával mímelgetni a klasszikust.

A Vén gazember próbáin viszont ezt gondolnám: Milyen keserves ige az »add meg a császárnak, ami a császáré«, ha az ember színész s császára az elrontott ízlésű közönség. A Vén gazember a Mikszáth tollából is cinikus fintorul futott ki. A keserű ítélet mosolya: egy gyermekorvos korszak számára kandírozva. A züllő birtokososztályon már csak a kasznár seígethet; ha önmaga helyett az urának lop. De mit mond ez a kasznár a Nemzeti mai nézőinek a Harsányi Zsolt nyelvén? Hogy milyen kedvesen kártyázták el a vagyonukat ezek a régi urak / Megérdemelnék, hogy valaki újra összegyűjtse nekik. Aztán az unalomig ismételt s a hazugságig elkopott alakok. Ordítózó kortesek, népszínműcigányok, Arisz-

tid-bárók, raccsoló bárónék, gorombán hűséges cselédasszonyok, hülye tisztiszolgák — s tejszínhabul rá minderre a gyermekszerelmet őrző fodros szoknyák, pénzre-mimóza katona tisztiek. Ezeknek az olcsó, hit nélkül tömött szalmabáboknak adjam oda én, a színész, a testemet? Ezt mondatnák nyelvem tanult lebegése általi Hiszen itt semilyen ötlet sem elég lehetetlen és ócska. A katonatisz viszszalopja a vitrinbe a nagyapja-lopta kincseket s az öreg cselédné lódoktort hozatna gazdájához, mert abban jobban bízik.

Így gondolkoznék én, ha csak díszletező munkás is volnék. De nézzük meg a két előadást. A befagyott pénteki s a tagban és jó kedvben hömpölygő szombatit. Milyen rosszul járt Oedipus és milyen jól Borly uram. Mintha a színpad deszkái is föllélegeznének, hogy a Duzzadtlábú lekerült róluk s ilyen pompás, pántlikás duhajok kurjongatnak a helyén.

Megmagyarázni persze meg tudom. Az Inokavak viláiga huszonnégy évszázaddal van közelebb hozzánk, mint a Labdakidáké. A penziétől szabaduló dzsenti akkor is ingerelte a beosztó polgárokat, amikor a vaoryona olvadt. Hát most, amikor mindez afelé félmúlt már. Aki el akarta pucolni, elpucolta: a báj megmaradt s a gúny senkit sem talál. S még a színpadon botorkáló valószínűtlen fauna sem pusztult ki egészen. Ott él mibennünk, gyermekkori olvasmányainkban. Az olvasók nagyrésze visszaeső bűnös. Azt szereti hallani, amit ifjan hallott, csak egyre könnyedebb formában. Viskit szódával, Mikszáthot

Harsányival. S a színészek ifjúsága nem fónódott-e össze a közönségével? Nem ezekben a maszkokban találkoztak-e a forró, békebeli tapssal, dicsőséggel? Hálás darab az, amelyikben a színész több, mint amit játszik. A Vízvári Mariska konsternált báróné arca, Lehottay úri mozdulatai, Maklárý haldoklása, ami legjobb volt az este, nincs a darabba beleírva, azt a színész költötte s úgy örülhet neki, mint a magáiénak.

Aztán Sophokles, Istenem! Ki nem látja a nehézséget. Nem kell-e megdöbbennie ezeknek a rémségeknek? Épp ma van az órája az Oedipus király borzalmait egy polgár fülébe önteni? Nincs elég baja az új erkölccsel, mésr a régi dühödtségeknek: is ő legyen edényük? Hogy egy király az apját megölje, az anyjával háljon s nemzöje legyen testvérének? S mindez miért? Mert az istenek hálót csomóztak jóslatokból? De hát mit vétett akkor Oedipus? A mi felfogásunk szerint csak a vétkesnek szabad *í*sy bűnhödni — a színpadon legalább. Egy jó bridzselő szemében inkább nevetséges ez a sorsa elöl futó talányfejtő a hirhedett eszével. Vagy nem lett volna elég: nem ölnie s egy magánál idősebb asszonnyal nem hálnia, hoiy a jóslattól megörizze magát? önmegettartóztatásnak igazán nem isok. Az Oedipus Kolonosban még távolabb áll tőlünk. Ami itt dicsekszik önmagával, egész nyilvánvalóan egy helyi athéni büszkeség: Oedipus csontja az övék, a szén védésbe préselődött szentség az ő földjüket védi. Azonkívül egy agg költő lírája, Sophokles búcsúzik lónevelő szülőfalujától s istenlakta berkeitől. Mi közünk mindenkizez ne-

künk! Még ha egy középkori szent lábszár-
csontjáért dulakodnának ezek a tébaiak és
attikaiak vagy Kossuth testét nem akarták
volna az olaszok kiadni! A kérdés-felelés fon-
toskodó ünnepélyessége, ezek az oktalan be-
vonulások a palotába, a mondott karok épp-
úgy, mint a kihagyottak! Ha nem fékezne a
tekintélyszó, mi győzne meg, hogy ez az
»arhaizmus« nem kezdetlegesség? Csoda-e
hát, ha a mű papjai is osztoznak közönségük
hidegségében Vagy legalább zavarában s
ama döglött oroszlánként vonszolják Oedi-
pust, amelynél a közbölcsesség szerint is töb-
bet érnek a szerényebb, de élő állatok.

Mindezt én is belátom. De csak az eszem-
mel¹ s nem az ösztönömmel. Az ösztönöm az
csak bámulni tud, hogy egy olyan tisztas, le-
gátus-szabású színészen, mint Nagy István,
miután a világ legrosszabb Theseusa volt, a
Jávor Pál levetett atillája olyan jól megáll.
Hogy Lehotay, aki olyan szépen mondta Pros-
perót, ennyi gondosságot temet egy irodalmi
hazugság diadalába. Vagy hogy egy olyan
elsőrangú színészből, mint Maklár, ki nem
tör az, ámokfutó, kilökni maga mögül a szív-
rikató karosszéket s szakállából (mely halott
nagyapámhoz teszi hasonlóvá) tiltakozót hör-
dülni a közönség felé. Sophokles a távoli, az
érthetetlen Az európai kultúra egyetlen pil-
lanat; csúcsai meg épp egymással beszélget-
nek Mennyire aktuális Oedipus tanítása a
tragikumról ma is! A tragikum általánosabb,
titkosabb, »istenibb«, mint gondoljátok. Nem-
csak a mások sorsába tapodó lehet tragikus.
A tragikum ott sarjad, látatlan, minden nagy-
ság nyomában. A kolonosbeli haldoklás is az

én ügyem mindjárt, csak egy kicsit vágyjék a csontom elnehezedve a lerakásra. A pacsirtás tájék még zeng, az emberek törtetnek a maguk javáért, de egy meggyötört vándor teste ura lesz mindeniknek: a természetben mégis az emberi szenvedés a legnagyobb. Mindez azonnal érthető. Arra azonban, aki a más alakjait írja át hígabbra, egy atom sem felel az ösztönömben.

De ne legyünk illetlenek. Örüljünk annak a talpalatnyi helynek, amelvtt a költészet türelmi jogon bír ebben a világban. Ha az édent egy almafa kiforgathatta: megtörténhet ugyanez a pokollal is. Németh Antalnak hálaak vagyunk, hogy a »klasszika filológiát« kiáltó intimpisták ellenére is nyomasztotta őt a Babits Mihály öröksége s Aristophanes után Sophoklesszel is kísérletet tett. Az ilyen mű előadása sok erőt emészt. S míg a rendező érdemei a költő erényeibe vesznek, hibái egyedül az övéi. A Sophokles-olvasót Németh rendezésében már a színpad is zavarhatta. Különösen a kolonosbeli sötét és sivár színpad. Ez nem az a táj, amelyről a kardal ír; amelyen egy Sophokles szeme a világtól búcsúzkodik. A kardalokkal is szeszélyesen báni Az Oedipus királyban alig maradt meg néhány sor belőlük. Pedig hát azoktól jut távlathoz és lélekezethez a szoruló történet. Maga a »nyomozás«, az ember tusája a Végzettel, viszont gyorsabb és (hevesebb lehetett volna).

Kiss Ferencbe lassan vissza kell szeretnünk. Nem azért, mert megoldja, amit vállal,

hanem mert kizárólag nagy feladatokkal látjuk birkózásban. Oedipus hatalmához, biztonságához, első felhorkanásaihoz megvolt az ereje; őriöngőnek már nyugodt volt, panaszkodónak, haldoklónak erős. Egész furcsa, hamis hangja van a siránkozásra, mint a farkas, amelyik krétát evett.

A TÁVOZÓ SZEMÉVEL

A magyar színpad szépen búcsúztatja a tollat letevő színikritikust. Az ötszázéves passió s az ötvenéves »naturalista« dráma — Grebnn és Hauptmann — két olyan estét szerzett neki, amelyre a Nagy erdő csendje vei körülölelten, szőllei házában is bizakodva fog visszaemlékezni.

Mi volt az az igazi Passió, amelyéét a Nemzeti a Blaha Lujza pacsirtahangjának épített színpadra bezsúfolt! Egy kanálnyi egy óriási méretű népünnepélyből. Ezek a tizenötödik századi francia misztériumok, ezek voltak csak a szabadtéri előadások. Némelyiknél (a Porté de St. Denis és a Chatelet-hídja közt) egy egész városnegyed színházzá alakult. A terjedelmük is ehhez méltó. Sophokles Oedipus királya ezeröttszáz verssor, a Mystere de la Passión, amelyből mi kapunk ízelítőt: harmincötezer. Két nap kell a lejátszásához, mint a kínai drámákéhoz. S még így is csak fele édes testvéreinek: az ótestamentum és az apostolok passiójának. Az ember előbb följuthat Danteval a pokol tornácából oda, ahol Szent Bernát veszi át a vezetést, mint az itteni limbusból a Golgotára. Ezt rímmel, füllel s nem utolsósorban

pénzzel (sokhelyütt a nagy költség miatt tiltották be a misztériumokat) csak olyan nép győzhette, amely még napközben is Krisztus keresztje köré helyezte az emberélet minden groteszk, fenséges, szégyenletes és megható mozzanatát. Abban a kétórás szemelvényben, amelyet mi láttunk, a középkori életnek ez a ráburjánzása Krisztus keresztjére, nem férhetett belé. Dehát belőlünk is hiányzik már az áhítat, amellyel a párisi vagy monsi céhtagok vehettek részt egy ilyen népünnepélyben. Babona azt hinni, hogy a művészetben csak a silány a múlandó. A legszentebb éppúgy az. Amíg Krisztusnak ezt a Kínszenvedését nézem, folyton arra kell gondolnom: hogy nézhette ezt Villon kortársa. De éppen ez mutatja, hogy ami hajdan magával ragadó ünneplés volt, ma inkább történelmi visszaélés. Csak a gyermek könnyezik mellettem a Jézuska kínjain.

Archeológiai leckének azonban páratlan volt a Nemzeti darabja; fölért a Huizinga Középkor alkonyával. Engem főként a pszichologizmus gyönyörködtetett. A pszichológia, úgy látszik, mindig a városi, ember fegyvere volt a világ ellen. A falai közé zárt polgár az egész Mindenséget odavonta temploma elé: angyalokat, szenteket, ördögöket, halandókat, allegóriákat s a tarka seregletnek kiosztotta a maga emberi indokait. Nemcsak Jeruzsálemből sietnek az új próféta elé, egy-egy pálmaágat s egy-egy verset metszve más-más megokolással (akár csak Goethe sétálói a Faustban) öregek, szüzek, ifjak, gyermekek. A gondos indokolás a főszereplők száján is szinte kibuggyan a szent történetből. Judás a konjunktúra fordulásától fél s úgy lesz áruló mint sok mai apostol; a főpapok, mint

ravasz városi tanácsosok vesztik az ártatlant; az ördögnek, mint az elzüllött embernek csak az enyhíti kínját, ha másokat is bevon társaságába. Naiv ez a pszichológia, mert nem kertel, de ugyanakkor rendkívül emberi is: nem akar hazudni. Engem különösen meghatt Jézus imája az Olajfák-hegyén. Ahogy a görögség legnagyobb hőseit gyakran látjuk megrettent állapotban. Jézus gyenge teste is felejthetetlen strófákban reszket itt a testi kín félelmében. Nem, Villon nem élt egy-maga a századában, ahogy anthológiák alapján elképzeljük. Erről a világszínpadról mindenütt az ő nyílt lelki realizmusa beszél.

A Nemzeti jól tette, hogy ezt a darabot bemutatta. Az egyszerű néző a szokásosnál szebben készült a húsvétra; a tudós elmerenghetett a hanyatló középkor ünnepein. Azt, hogy Krisztus kízóiban magukra ismerjenek: nem is kívánhatjuk tőlük. Németh Antal színpada (mely az egész darab számára épül, a változó színekkel csak a részletek változnak rajta), az ilyenféle feladatra nagyon jól beválik. A Golgota szikláin ott voltak már az első limbusi jelenetben, ahol Ádám és megváltatlanul elhaltak széttárt karral kéri a Mindenség irgalmától a Megváltót; úgyhogy a további képekben nemcsak a történet, de a Világ és Jeruzsálem is előttünk ért meg a Golgota három keresztjére. Abonyi Gézára alig ismertünk rá: olyan szép szentkép Jézust csináltak belőle. Ez a szentképstílus a játékára is jellemző volt; a verseket azonban egyszerűen és ízléssel mondta. Tasnády Miasszonyunknak éppolyan komoly és megbízható volt, mint nagyasszonynak. Az apostolok közül Major Tamás Júdása volt a leg-

jobb. Ahogy az utolsó vacsorán kissé előbbre hajolva Jézus mellé ül, fölzaklatott, majdnem hogy hallucináló tartása, sötét arca kirí, mielőtt elárulná magát. De az ördög sem panaszkodhatott, Balázs Samu mély hévvel mondta azt igazát.

A Magyar Színházbeli este — a Henschel fuvaros előadása — a legtökéletesebb volt, amit két év alatt, mint színházi kritikus megértem. Hauptmann drámájába belésüppedve, épp az ellenkező gondolat moco­rog az emberben, mint a régi párisi Passió alatt. Ha a drámából a legszentebbet évszázadok során ki is lúgozza az idő; a jó dráma mégsem virá­gzik el a gyors irodalmi divatokkal. A Henschel fuvarost Hauptmann naturalista drámái közé szokás számítani. De annak, aki ötven év alatt megszokta, hogy a színpadon ruhát mossanak, vagy hogy a kocsisok trieszti ostorukkal éppolyan főszereplők lehetnek, mint a hercegek damaszkuszi pengéjükkel: aligha jut eszébe egész este, hogy ő Jänu­shauptmannak most a naturalista arcát látja. Amit én éreztem, azt inkább a klasszikus szó fejezi ki. Egy nagy költő, akinek van egy tágabb berepülni való világa is, egy kis fürdőhely fogadó­jába zárja be magát, hov hősei és tárgya korlátoltságával szorítsa az általános emberit szigorúbb formába.

Még egy kis görög íze is van ebben az esetben a klasszikus szónak. A Henschel fuvaros is végzetdráma. Mert föl lehet ugyan fogni az ő drámáját úgyis, ahogy ő maga is fölfogta: bünt követett el; megeskü­dött haladokló feleségének, hogy nem veszi el Hannet, a szolgálót. S elveszti gyermekét, becsületét,

eszet, mert mégis csak elvette. Ez azonban nagyon házmesternés magyarázata volna annak, ami Henschel és a vad Hanne közt történt. Hensehelt Hanneban nem a maga megszegett esküje gyúrja el, hanem a jó és erős emberek gyanútlanlansága. Ez az ő végzete: ezért kell az élet bőszejében elbuknia. Ez az óriás kedélyében, erejében és szerencsejében nem kis immunitást hord a világ gonoszságai ellen. Meg sem érti, hogy a felesége mit esket rajta. A haldokló előrelátását ő a betegség képzelődésének taitja. Hanneról is ő tételezi föl a rosszat legutoljára. A leány azonban ott formálódott a tekno mellett, nagyszerű anyagból, de olyan eltökélten, amilyenné csak lenni tud keményedni a fölfelé kívánczóság. Az emberiségnek ez a nem gyanított gonoszsága az, amiben ez a hús-szív Polyphemos az őt felvonáson át egyre talajtalannabbul tántorog. Amikor a színpadról utoljára kimegy, a kést nein a maga bűne, a valóság, a Végzet dugja a zsebébe.

Ezt a hatalmas kispolgárt a Magyar Színházban Kiss Ferenc formálta. Igazán kár, hogy Gerhart Hauptmann mégsem jött el a bemutatóra. Ez nem a megszokott »kultúrcsere«, de kultúra-csere lett volna. Az aggköltő megláthatta volna, hogy fogja föl a húzza az oroszok felé az ő hőjét egy nagy keleteurópai színész. Kiss Ferencet egy régebbi írásomban Saljapinhoz hasonlítottam. Csak ő ritkán éneklie maga Muszorgszkiját. Macbethnek és II. Fülöpnek ő nagyon is — Henschel. Van azonban egy kevésbé paradés, emberibb szerepkör, azt kellene a keletibb népek paraszt és polgár irodalmában) űz ő számára föl kutatni. Épp most, amikor azzal a szomszósággal tér vissza a művé-

szetbe, amellyel csak a politikából lehet hozzá visszatérni. Felejthetetlen képek egész sorát hagyta az emlékezetünkben. Ahogy az első felesége ágyaszélén ül, mint egy örültet csigatja, aztán egy pillanatra félrenézve, csendesen megesküszik neki. Ahogy a második felvonásban feketekesztyűsen, cylinderben a temetőből megjön, az orrát lógatja s megvallja, mi bántja. Aztán a kislány hazahozatala. Meghozza Hannenak a kis fattyúját s a »meglepetést« fogadó dührohamból először sejti meg, hová jutott. A kocsmában egy öreg lovászt kell galléron fogva kidobnia, akit húsz év szolgálat után nemrég elbocsátott. Jóakaratsnak, rossz lelkiismeretnek s a tovább működő önérzetnek milyen emberies kavargása! Vagy ahogy az utolsó éjjel az ablakban sóhajtozik.

S nemcsak ő, Dayka Margit is olyan volt ezen az estén, amilyenek sohase láttuk. Úgy áll a teknőnél, mint egy Medgyesy-szobor. Csupa erő, szilajság és klasszikus egyszerűség. Elpusztít egy családot s nem válik gyűlöletessé. Megértjük, hogy őt az élet tanította: ezt kellett tennie. Az a néhány perc, amelyben kedvesével, Gyuri pincérel együtt van: az asszonyi vonzalom egész esztelenségét odavarázsolja bősz alakja köré. Az is szép, ahogy az utolsó felvonásban, Henschel szerencsétlenségének az árnyékában ő is megtörik, elhalványodik. A mellékszereplők közül Gárday öreg lovásza volt mindenben méltó hozzájuk. Csupa deresség, köszvény és keserűség. De nem volt a színpadon (s ez már a rendező dicsősége) egyetlen rossz szereplő sem. Ahol költő szól s a rendező helyén van; nem nagy mesterség elfogadhatóan játszani. Az itt szereplő színészeket a Magyar Színház

ban idáig egészen másféle darabokban láttuk s lám be lehet idomítani őket erre is.

Tüdős Klára rendezéséről ezzel már el is mondtuk a legnagyobbat Ha nem lenne miniszter felesége: tovább dicsérném, így a kötelességeit mondom el. Aki így tud rendezni (s ekkora társadalmi tekintéllyel), annak oda kell állnia az új magyar dráma ügye mögé. Ez nagyobb dolog a Győrffy kollégiumoknál is: Móricz, Tamási, Kodolányi, Illés Endre, Darvas József s a még rejtezkedők műveit ekkora gonddal s természetességgel vinni az emberek elé.

Minden tökéletes volt ezen az estén, csak a közönség hiányzott. Azaz: amikor én láttam, vagy ötven Győrffy kollégistát s más diákfélét eresztettek be, nyilván ingyenjeggyel az üres nézőtérre, így a közönség is az volt: tökéletes.

KÉT BARÁT

MÓRICZ ZSIGMOND ÉS A BETYÁROK

Minden számottevő magyar író egyetért abban, hogy a szétnyúzott lángész szót közöttünk egy ember tölti ki egészen: Móricz Zsigmond. Egy ilyen írot »megvédeni«: majdnem arcátlanság. Mint aki a viharok fúni segít.

Másrészt itt van ez a káprázó fejű, sokféle beszéddel összebavart magyar közönség: ez mégis csak tudni szeretné, mitől zeng megint a nyomtatott világ. Igaz, hogy Móricz Zsigmond ledobta walhallai székéből Széchenyit, Kossuthot, Deákot s egy rablót tolt föl a helyükbe? Új betyárvilág készül s annak kell Rózsa Sándor eszményképül? Egy idő óta annyi furcsa hallatszik némelyik íróról. Ez Vatha pogányait hozza vissza az ezerszentes keresztény múlt ellen, az klasszikusainkat tizedelgeti; a legártatlanabb még, aki a más darabjait lopja el, mint kávéházi tolvaj a felöltőt. Mit gondoljon erről az olvasó? Csodálja a kormányt, amely a ponyvái betiltja s ezt a garázdaságot szabadon engedi? Vagy háimozza ki azt, hogy hiába a láрма, ez most a divat? A legokosabb, ha ő is hátat fordít Európának s minden pantallós műveltségnek: a magyar dicsőség ott kezdő-

dik, ahol Dózsa György a csóvával s Rózsa Sándor az ólmos ostorral visszatér.

Aki egypár olyan betyár-botrányt, mint ez a mostam, végignézett: éreznie kell, hogy e csatákban, ahol nyolcvanezer példányszá- mos újságtankok rohannak a gyalog írókra, meg a mellettük kigördülő ötszáz-kétszáz- példányos folyóiratocskák is rosszul végzik a védelmet. Átveszik a támadók harcmodorát, hanggal felelnek hangra, holott szociológussá kellene felcsapniuk s hideg madártávlatból magyarázni el egy-egy ilyen nekibuzdulást. Elvégre az olvasó sem az indulatainkra kí- váncsi, hanem hogy miről is van szó.

*

Perikles gyorságú századában három drámaköltő: Aischylos, Sophokles, Euripides közt egy-egy nemzedéktávolság elég volt, hogy a Tragédia a titánok szikladobálásaitól a lélektan finomságaiig egész pályáját meg- fussa. A tizenkilencedik század második ne- gyedében nálunk a politika lépett három ilyen tökéletest: Széchenyiben, Kossuthban és Petőfiben.

Széchenyi! az Európából idehullott mág- nás-arkangyal, aki vallást, feladatot és bizton- ságot keresve magának és osztályának: jólét- tel, műveltséggel, a másutt látott élet formai- val akarja megajándékozni a féligidegen né- pet, mellyel maga csak fokról-fokra bukásá- ban azonosul. Kossuth, a vagyontalan nemes már a közösségből nő ki, ha nem is a legmé- lyiből. Az ocsúdó nemzet erői tolják maguk előtt s ő kellő bátorsággal és óvatossággal gazdálkodik ezekkel az erőkkel: az új nép- nemzetről beszél, de -a történelmi nemzetre

támaszkodik. Petőfi a volt katona, színész, kóborló költő, mint a költészetben, a politikában is az egész népnek épít csarnokot, amelyben a mezétláb belépő polgárrá válik. A rohamos demokrata fejlődés végén: a tökéletes demokrácia álma ő.

Ez a hárorr politika-költő — egyben a romantikus lelkiállapot három foka — negyvennyolcban tisztán áll egymás mellett. A szabadságharc Széchenyinek már sok volt; Kossuthnak ez volt az eleme; Petőfinek már kevés: nem találta benne a helyét. Ha 1848 nyarán, mint szó volt róla, Széchenyi lesz miniszterelnök; a magyarság megadja magát. Ha Petőfi márciusi tábora kerül fölül: a nemesség dezertál, a forradalom fejtelenségbe vész. Az ország politikai érettségének Kossuth felelt meg; ő csinált a szabadságharcból dicsőséges bukást. De éppen mert a Kossuth ügye volt, ki kellett maradnia, vagy ki kellett csúsznia belőle a nemzet legalsó rétegének. Már Kemény Zsigmond megírta, hogy a nép negyvennyolcból csak a jobbágy felszabadulást értette meg. De az is csak az úrbér-fizető telkes jobbágnak volt ajándék. Elfogadhatjuk tehát, hogy szabadságharcunk inkább a becsülettel helytálló nemességnek, s a Kelet-Európa egyetlen szabad pontján támadt vagy idehúzó nemzetköziségnek lett ügye, mint népünknek. Ma azonban, amikor a Petőfi-kívánta átalakulásra, — emberek és osztályok egymásmellé sorakozására egy igazi demokráciában — az ország lassacskán megéri; természetes, hogy egyesek negyvennyolcban is azokra a néprétegekre lesznek kíváncsiak, amelyek a parádés eseményekből akkor ki-maradtak. Veres Pétert a szabadságharcban

is elsősorban az éi dekli, hogy a halmazulvárosi zsellérek mit szóltak hozzá. Illyés Gyula Petőfi-könyvének a legmeglepőbb oldalai épp azért íródhattak meg, mert ő a költőjét mint forradalmárt is komolyan vette s jobban megnézte a tömeget (a „negyven-ezer parasztot“), amellyel március tizenötödikét megcsinálta. Rózsa Sándor-a középső részében Móricz Zsigmond is erre próbál megfelelni: hogy forrt a nép a szabadságharc nagy eseményei alatt; mi hatolt föl ebből a forrongásból a számontartott eseményekbe s hogy nézett szét s fordult ki a fényes, szobatiszta történelemből az a torz hős, akit elhagyottságában ez a réteg termelt ki magának.

Az, hogyha magyar nép a jobbágyfelszabadítás előtt milyen volt, nem tudjuk. A fölötte élők legjobbjai, ha egy-egy paraszttal akadtak össze: dicsérték; a paraszttömegekre azonban büntudattal és félelemmel gondoltak. A paraszt-, sőt csőcselék-lázadások félelme a gondolkozó magyarokban a francia forradalom óta ott dolgozott. Bacsányi már 1790 táján Hóra és Kloska példájával rémíti magát és barátait reformokra. Hogy a szentszövetség sem szabadította meg a földesurakat ettől a rémlátástól: arra ott vannak Széchenyi naplói. 1830-ban a párizsi forradalom, 1831-ben a kolera-forrongások nemcsak a Hittel számára idomítottak hajlandóbb olvasókat; őt magát is ezek ösztökélik 1831—32 telén élete legnagyobb erő kifejtésére. 1832-ben Franciaországon átutazik Angliába. Mérlege egészen világos:

vége van mit félnie a parasztságnak és polgárságnak s akkor békés átalakulás, mint az 1830-i francia; vagy kitagadott nép s akkor vérfürdő, mint 1789-ben. Pályája két fele közt is ez a leglényegesebb különbség: mindenikben másképpen félt a „vasvillától” és a „lámpavas” káoszától. 1833-ig maga izgat, hogy megelőzze a mások izgatását; 1840 után a mások izgatása ellen szervezkedik, hogy megelőzze az anarchiát. Ha Tllvés Gyula, Petőfi negyvenezer parasztyával, Móricz Zsigmond pedig Rózsa Sándor szegvári báljával ijesztett rá a jobbagyszabadító pozsonyi országgyűlésre; egy vitatható beállítással az események mélyebb lélektanai örökítik meg.

Egy fiatal történész számára gyönyörű feladat eldönteni, mi felelt meg a magyar nép akkori hangulatában, tudatában ennek a rettegésnek. Hajlandó vagyok azt hinni, hogy kevés. Kossuth, aki mégis csak a legnagyobb reálpolitikusa volt annak a kornak, kezdettől fogva megvetéssel kezeli azokait, akik a tömegek nevében valami francia szabású forradalommal fenyegetőznek. Vasváriékat Pozsonyban mint nagyszájú dia kőkötőt tanítja ki; s később is az a véleménye a „szociális forradalomról, hogy végső esetben 300 embert kell hűvösre tenni. S az események mintha őt igazolnák. A márciusi ifjúság „szociális” mérgeit egykettőre felszívta a szabadságharc nemzeti gyulladása. Sem a pesti „krawall”-ok, sem a parasztmozgólódások nem okoztak akkora gondot a kormánynak, mint egyetlen nemzetiség fölkelése. Amíg egy súlyos történész mást nem állít, azt kell hinnünk, hogy a parasztlázadás a nemesség lelkében a francia rémségek

s a Dózsa-émlék továbbregzése volt. A inagyár nemzetiségeket s helyel-közzel a inagyár parasztságot rá löhetett böszíteni földesuraira ahhoz azonban vagy kolera, vagy a büntető Bécs uszítása kellett. Ez persze nem azt jelenti, hogy a magyar nép állapota valami világos volt Attól, hogy nem ágaskodik, vagy éppen csak jágaskodik, egy lö még löhet kizsarolt, sovány. De hátt milyen is volt a magyar jobbágyság negyvennyolc bánt Móricz Zsigmondnak, aki szinte gyorekkora óta gyűjti ehhez a korhoz az adatot, kétségkívül jogayoit a késlekedő törteneznek költői freskójával elebeugrani

Már a Rózsa Sándor első részénél is föltűnt, hogy az inkább eposz, mint történelmi regény; nem annyira Rózsa Sándor évtizedéről, mint a Rózsa Sándorokat termo, örök jobbágysorsról szól. Hitelét épp ezer! az sem ronthatná el, ha Röszkéjéről kidér ülne, hogy ennyire elnyomorodott falvak mégsem voltak Szögede tájékán. A sötétség: levegője ennek a regénynek, éppúgy, mint híres elbeszélésének, a Barbárok-nak. Az azonban, amit e sötét színpadon a jobbágyságról elmond: nagyon is valószínű. Mórica is azzal az alakkal világít le a legmélyebb népi sorba, akit már Eötvös és Petőfi is gyertyául használt: a betyárral. A betyár ő nála is a népi virtus, amely elől el van zárva fölfelé az út. Összeakaszodik hát az adóval és katonaállítással elgyötört néppel; zsarnoka és jóltevője lesz; egy pusztai Attila a nemzet alatt. A szabadságharc kezdetén alkalma nyílik, hogy kivadult érényeit törvényesítse. De ő sokkal több volt ott lenn semhogy az urak; háborúja tetszhessek neki Az a betyárrá fuserált néphős, aki a másod-

szori megszületést várja benne, nem engedi, hogy megmaradjon birka-rekviráló közembernek. Móricz Zsigmondnak a szemöldökét összehúzó Rózsa Sándor kikísérletezésén nem volt annyi ideje, mint amennyinek a lovat ugrató tökéletességét köszönheti. Ceruzája az új kiadásig biztosan dolgozni fog; az új pillér így is tömör és hatalmas: a szabadságharc képe alulról: tökéletes. Amit Eötvös Violája és Petőfi Marcija csak megpedzett: a nemzetbe be nem fogadott bőségek itt egy nagy epikus bőségét kapták tol-mácsukul.

Hogy Rózsa Sándor éppúgy nem „esz-ménykép“, ahogy Sárarany-Dani vagy Tündérváros halálba farsangoló Báthory Gáborra sem az: arra kár szót vesztegetni. „Esz-ményi“, mint Móricz Zsigmond legtöbb regényében: itt csak az „anyag“, amelyből hőse vétezt. Amivé formáltatott: vád a végzet és a magyar élet ellen. Tanulságát, ha már a sírásnak tanulságának is kell lenni, nem is lehetne másképp megfogalmazni, mint: „formáljatok jobbat ebből a nagyszerű anyagból, engedjétek, hogy jobbat formáljon magából“. Rózsa Sándor legfőlegb annyira hoz ránk új betyárvilágot, mint a népiskoláik, amelyek mellett Móricz Zsigmond nyilván szinte azért apostolkodott, hogy minél több betyár legyen Magyarországon.

De hát akkor miért a ribillió?

*

Van a magyar életnek egy félelmetes jelensége, úgy hívják: „népi irodalom“. Ez nem úgy támadt, mint más tisztességes irányok, hogy egy csomó író valami alapel-

vekben megegyezett; a közös nyomás ellen a közös érvényesülésre összeszövetkezett. Ennek az iránynak az írói egymást rosszul ismerik, kevésre becsülik. A politikai világnézetek minden tája felé vannak szórványaik. Kiadóik egymást rágalmazzák. Szinte egy sincs közöttük, aki a népi irodalomba, úgy ahogy a köztudatban él, belé kívánna tartozni. Egyik az igazság nevében szabadkoczik; mások csak úgy akarnak népi írók lenni, ha ellenségeiket a népből kigolyózzák; van, aki hisztérikusan ütlegeli a többit, csakhogy a népi irodalmat, amelybe még az ő páratlan nagyságát is besorozták, szétrobantsa. A „népi irodalom“ mégis van valahogyan. Úgy mint a nagy történeti ideák, amelyeket nem emberek csinálnak, hanem ők csinál embereket. Nő az írókban, gondolkozókban s nő azok ellenére is.

Valami benyomul itt a magyar életbe vagy fölnyomul belőle, ami először az írókon kezdett átlátszani. Különbféle munkahelyekre, társaságokba, világnézetbe szétszórva: volt valami közös is bennük, mintha egy láthatatlan költő osztotta volna szét bennük a mondatait. Az írók azonban csak az elsők voltak. Épp, amikor úgy látszott már, hogy fegyelmetlenségükben minden fölbomlott: egyszerre csak körülöttük is a hegeli „eszme“ vakondtúrásai lettek az agy velők. Az értelmiség, parasztság, munkásság ezekben kezd nyomakodni az a bizonyos valami. Voltakép az írókat támadják a legalaptalanabbul: ők mindent elkövettek, hogy a „népi irodalmat“ szétszaggassák, kompromittálják. Nem rajtuk múlt, ha mégsem sikerült. Olvasó tízezrek támadtak, akik megtanulták a jó oldalakat olvasni — s idegeik kánkánját megbo-

csátani. Mintha nem is az írókat olvasnák inár, hanem ami bennük is hályogjából akar kibomlani. Hogy mi ez a valami, amit immár a harmadik nemzedéknek kell testében és örületében kihordani: nehéz két mondatba beleszorítani. Amit mindenki érez: a teljes nemzet álma, melyben a társadalmi osztályok egymás mellé kerülnek s a Rózsa Sándorokban elpazarolt „magyar anyag⁴ társadalmilag és történelmileg is érvényesül. A „szociális gondolat“ azonban csak a leple, csésze levele annak, ami alatta és közte to-lakodik. A létünkben alvó kelet felszínre hozása, egy új szó Európához, a keresztény ség megújhodása; olyasmi, mint ami Doszto-jevskiékbe nyomult föl nyolcvan eve. Egy nép úgy szedi rendbe a maga szénáját, hog> az emberéltre is csinál egy megoldást. Ha felületesen nézem: egy ráncszabott szocializ-mus, ha a mélyét: vallásos forradalom.

Semmisem természetesebb, minthogy et-től a homályosan növő, örület forma dolog-tól mindenki megretten. Elsősorban azok a bérírók, akik idáig békén őrizték a tömegek lelkét a szellem ellen. A magyar irodalom-nak az elmúlt húsz évben szektás szerkezeit» volt (ezért kiált szektát, ha az egyetemesség igénye megszólal). Volt egy-egy csoport — Habsburg-grófok papi hűbériség, szociálde-mokrácia, zsidó tőke — s az újabb szálláscsinál-lók; s az jól-rosszul jutalmazott írókkal fogta és pásztorolta a lelkeket magának. Most azonban mi ez! Mintha lyuk nyílna alattunk. Jön a megfoghatatlan, aminek se pénze, se pártja, még csak tisztességes „or-gánuma“ sincs s mossa az alapokat. Azon-ban nemcsak a pásztorok rettenjek meg. Meg vannak réműlve azok is, akik nemes

verejtékben értékes műveket teremtek; a népi irodalomból azonban valahogy kimaradtak. Mi ez a parlagi téboly, ez az ázsiai dagály, amely nálunk érdemtelenebbeket fölragad, mialatt a mi tiszta kopolytűink víz nékiül dolgoznak! Meg kell azonban rettenniük azoknak is, akiket ez a forgószeél mint „népi írókat“ magányukból, néha már-már koporsójukból a dobogókra vonszolt; támadtatnak és magasztaltatnak valamiért, ami érzik, több vagy kevesebb, mint ők maguk. Nem vesznek oda ebben a szélben? Nem egy szégyenletes botrány lesz az egész népi irodalomnak a vége, melyben makacsul védett jellegük szétkenődik s pontos gondolataikat menthetetlenül felszívja egy nehezen tisztuló zavar?

Nem kétséges, hogy az utolsó évek nagy hajszáit ez az általános rémület rendezte. A „pásztorok“ érezték, hogy itt bele kell lőrn valamibe. A kihagyottak sértődötten túrték, hogy ellenírókul fölhasználják őket. De n körben levők is csak immej-ámma] adtak egymásnak segítséget; hisz ők is meg voltak réműlve egymástól. Ott tartunk, hogy Móricz Zsigmondnak is neki lehet már ugrani. Aki halálosan Γη mindnyájunkat, a népi estélyeken maga szűkül a legjobban, egyáltalán csak abban különbözik már Arany Jánostól vagy Kemény Zsigmondtól, hogy neki még meg szabad írnia az évenkinti negyvenötven ívét, a lezárt halhatatlanok bosszantására. Ebben már van valami fejevesztett. Nyisztor Móriczot támadja s a Kalotra gondol; a Népszava a Petőfi Társaság lapját idézi s a Magyar Élet könyvbarát munká-

saira sandít; Milotayt talán a népi írókhoz húzó kormánypárti képviselők nyugtalanítják; a nyilasokat a magyar szocializmus ellenállása. S egy betegeskedő nagy írónak téteven kell szétnéznie: hogy szolgáltam rá erre?

A szárszói diófa alatt egy bokor, kerekász talt-ülő író a Móricznak adandó elégtételről beszelt. „Móricz Zsigmond-napot kell rendeznünk“, alakult ki az egyhangú vélemény. „Egyszerre az ország minden számottevő városában. A Pesten élő írók leutazásukkal segíthetnének a vidéki ünneplőknek/ Kendben van. Ezzel tartozunk, nem is Móricz Zsigmondnak (ő ettől is viszologni fog), hanem az irodalom tekintélyének s a magunk erejének. De ezzel még nem csittítottuk le azt az aránytalan rettegést, amely a népi irodalommal tört rá az agyakra.

Sorrendben első: a magunk megnyugtása. Itt az idő, hogy a népi irodalom gazdagon kavargó tartalmát, ahogy 35 táján egyszer már (túlkorán) megkíséreltük, kikristályosítsuk. Nem az írókat kell szövetségbe tömöríteni, nyilatkozatok alá a nevüket oda-csalni. A nézők, a megtermékenyültek lelkében teremtsünk rendet. Bennük és akikben már együtt élünk és hatunk, kell az új, egyöntetűbb, kidolgozottabb és parancsolóbb ideológiát fölépítenünk. Az mint közszellem parancsol majd a rakoncátlankodóknak, ha mindjárt „szellemi vezérek“ is. Evvel járjon együtt a kimaradt értékek lassú bevonása. A primadonnákban persze megvan a hajlam, hogy mint túl jó ágyban születetteket vagy

bűnös múltúakat, minél több értékes író tárjanak ki a népszerűség versenyéből. A tehetséges embernek azonban nincs nagyobb érdeke, mint a többi tehetség védelme. A népi irodalomnak, ha nem akar elposványosodni, a nemzeti irodalmat kell jelentenie. Épp most, amikor sorskérdéseink égése tudó, many és világnézet szélesebb problémakörére kezd átharapni: nincs az a szellemi érték, amelyet föl ne használhatna. Megint nem azt gondolom, hogy a Jmnaradtakkal paktumokat kössünk. Egyszerűen kapcsoljuk be a köztudatba azt, ami érték bennük. Ennek meglesz a hatása rájuk is.

Amire folyóirataink annyi fiatal erőt vesztegetnek el: a visszanyelvelést, a fogatfogért gorombaságait én legkevesbbé tartóm fontosnak. Ha a belső körön megerősödünk, a „pásztorok“ maguktól elolvadnak. A szájuk úgyis azért olyan hangos, mert a térdük már olvad. Ezekben a hajszáokban éri inkább a mi szélesebb vitatkozóinkra vigyáznék. Nehogy bel esz ör ülj an ajc abba, amibe be akarják őket szorítani. Tehát ne kiáltsák vissza, hogy mi igenis kivonulunk a bűnös Európából, mi igenis rossz írónak tartjuk Kazinczy Ferencet és Arany Jánost. Vagy a Móricz-pörben: minekünk eszményképünk Rózsa Sándor. Még azt sem ajánlom, hogy negyvennyolc és a mai viszonyok közt túlságos párhuzamokba keveredjenek. Negyvennyolc óta épp a magyar népnek szinte minden osztálya megváltozott, egész összetétele kicserélődött. Más volt a kisgazda, földmunkás, zsellér, magzatburkában volt meg a munkásság, elenyésző a tanultságukból élők (mert az is nép, ha nép akar lenni) sok százezeré. S főként egész más ezeknek az

osztályoknak az érettsége és készültsége — a mellérendelő társadalom kivívására. Rózsa Sándor népe, ha politikai álmai után megindul, csak magát és az országot tudta volna vérbeborítani; a mai nép — öntudatosodó parasztság, munkásság, értelmiség — vértelenül, a meggyőződés, a lélekszervezés eiejével is kivívhatja már államát. Rózsa Sándor csak a szenvedés emléke s az „emberanyag“ biztatása a számára.

(1942 augusztus)

GULYÁS PÁL SÍRJÁHOZ

Csak a könnyeimet küldhetem hát a síroddhoz, Pali; amint Bocskay-kerti kedves dűlőinkre is csak a sóhajtásom jutott e ideén, te drága étheri ember, aki egymagád töltötted meg számomra értelemmel a barát nevet, mely egy halott arc emlékéen kívül pusztá hangzat lesz ezután megint.

Tizenhat éve, hogy neved s öreg hajóutcai házatok címe a jeligés borítékból ki-
osettelém. Mily változatos út attól a vers-
pályázattól eddig a sürgönybontásig. Mily páratlan útja, e csapdákat és cinkosságokat teremtő pályán, a barátságna; de mily csodálatos útja egy nagy költő kibontakozásának is, aki akkor még csak akáclobos udvara homályából tapogatózott elő, s ma mint egy verselő magyar Szókratész illan el közülünk, akinek csak vérerei bocsátották el a törékenny élethez szükséges nedvet, lelke az emberiség legtisztább forrásain, . Dantéri, Buddhán, a Kalevalán, Schilleren épülve, Csokonai Debrecenét növesztette tovább o mai Debrecenben, amely lassan már csak az ő váz testében volt méltó önmagához.

Mit mondhatnék e tizenhat év után a sírod szélén, Pali, amivel szemben a te pátoszt

csendesítő szelíd mosolyodat nem látnám föl-villanni! Ígérjem meg a nemzet nevében, mely míg éltél, súlyodat duplázó inasokkal viaskodtatott, hogy méltó lesz a te szent magyar kozmopolitizmusodhoz? Tegyek fogadalmat a város helyett, mely csak bohóc sipkában tűrte bölcsességed, hogy összegyűjtött szavaidból tanulja ezután jobbik lelkét! Megkövethetlek-e akárcsak íróársaink képében is, elismerve végre, hogy nemcsak költőnek voltál a legtisztább s gondolkozónak a leg-egyetemesebb közöttünk, hanem ritka vigasztaló példája a lélek győzelmének, mely az alkalmatlan test, a vastag környezet, az országos süketség falain is áttört s szelídségével, szigorával és csökönységével mindnyájunk közül egyedül adott használható példát azoknak, akik itt ezután is írók és emberek akarnak lenni Aki mögött senki sincs, nem beszélhet mások nevében. Fogadd hát egy emberi kapcsolataiban súlyosan megcsalódott szív köszönetét, Pali, aki legalább ebben az egyben, a barátságban, nem tévedt s ha annak idején félig dacosan, a csodálkozó szemeket kihíva vállalt téged, majd ócsárlóidat hallgatva, mint egy nagy, diadalmas tromfot tartogatott, hogy végül ujjongva s el-elbámulva érezze, mint nősz messze fölé az elakadtnak és élnémulónak: most sírod mellett büszkén és kielégítetten áll meg. Ezzel az emberrel teszem le a sírba a barátságot s nem panaszkodom; ebben nem kaptam keveset.

Nem olyan kort élünk, amelyben a meghalókat sajnálni lehet. Az olyan ember halálhírét pedig, mint te voltál, már-már föllélegzéssel fogadjuk: ő már megszökött e martalóc kor bosszúja elől; ágyában kedveseitől el-

búcsúzva, a természet szent törvényeitől kioltva múlt ki az élők közül. Nem is siránkozással, hanem ajámlkozással búcsúzom tőled, Pali. Tizenkét éve, amikor valamiféle zászlót bontogattam itt az élők Magyarországáért, te az eszmei ember önzetlenségével jelentkezél bajtársamul. Most, amikor koporsódon te vágatsz messze elém a halottak Magyarországába, e kivonulásba hadd kéredezem mögéd fegyvernökül. Ha messze vagyok is tőled abban a hindu keresztény bölcsességben, amely már itt a földön is olyan tökéletesen tudott nem lenni s még sírodnál is hánykódó dolyffel hívom ki szelíd iróniád: talán egészen méltatlan sem vagyok rád s szabad Hadház felé, a Csokonai útján mögötted kocognom ki abba a magyarságba, amelyet még vállalnunk lehet.

(1944 május)

UTOLSÓ ÍRÁSOK

MADÁCHOT OLVASVA

Ma már rossz diákjuk vagyok a nyelveknek. Tán nem is az agyamban a hiba; egy belső „tervgazdálkodás“ tiltakozik a nyelvtanulás ellen; fél, hogy nem jut idő a munkámba beépíteni. A szomszéd nyelveknek, szerbnek, romának, csehnek azonban időnként még nekilátok. Nem hí álba voltam a szerzője is kicsit: ezekben az években is megmaradtam Duna-Európa polgárának. S ha azt láttam, hogy vétenek ellene, a vállalt haza nyelveit tanultam tiltakozásul. Krlezsa Glembajevije, Alecsandri román vadrózsái, Wolker versei, egy Hús drámáihoz Hús írásai: ilyenekkel válaszoltam én sűrűn forgatott szótáram fölött ország elsöprésekre, kivégzésekre, faluirtásokra. Most megint nógat annyi más dolgom közt, hogy félbemaradt nyelvtudásomat todozzam. Ha lehetne, egyszerre mindet: a lengyeltől az újgörögig. Egyszerre szeretnék mindbe elrejtőzni; mert most jön a legnehezebb: ők fognak (úgy vélem legalább) ellenünk véteni,

A kora lombhullásban, melyet egy-két eső megállított, Madáchot olvastam, két teljes héten át, reggeltől estig, szerbül és románul. Nem volt írói céloom velem; az evangéliu-

mon kívül Madách volt az egyetlen többnyelvű kiadványom. A két fordítás már évek óta itt van a birtokomban; tapad is némi dunai emlék mindenikhez. Goga Octavian Tragedia emuimat egy fiatal román újságíró hozta föl a lakásomra, talán még 1935-ben. Romániai utamon ismerkedtem meg vele; nagy híve volt a román-magyar kibékülésnek s büszkén tette le asztalomra az akkor még friss könyvet, a II. Karoly Alapítvány olcsó kiadását: lám, mi románok így hódolunk a magyar nagyság előtt. A másik könyv épp Újvidékről jött. Négy száz példányban készült díszkiadás; pompás papírjára élvezet a kikeresett szavakat odaírni; a szöveg közt afféle szimbolikus fametszetek, amilyenekben nálunk is hittek abban az időben. Ez a Tragedija csöveka is még jóval a háború előtt jelent meg; a magyar Kalangyának volt büszkesége a kiadása. A fordítás elé, melynek a szerzőjéről semmit sem tudok, (a címlap Klearhnek nevezi) két szerb tudós írt tanulmányt. Az egyik Madách életet ismerteti, a másik a Tragedia eredetiségét védi meg Byron Káinjától Grillparzer mesejátékáig minden számbajövő művel szemben. Egyikük, Madách magyar-tót származásával foglalkozva, még a magyarság félszláv voltát is hangoztatja. Ez az a gondolat, amelyért a Kisebbségben írójának annyit kellett hallgatnia. Vájjon él-e s fönntartja-e a fölkinált félrokonságot azóta is az írója.

Nem akarom most a fordításokat bírálni. Furcsa is volna, hisz nem érzem, mit idéznek föl azok a maguk hazájában. Énnekem nagy gyönyörűség volt: Madách mondatait, melyeken egy tiszta, de elvadult magyar kúria

komolysága is ott borong, két félig tudott balkáni nyelvből kibontani. Az alvadva ömlő szerb nyelv kétségkívül alkalmasabb, hogy a Kepler-féle jelenetek mondhatatlan boruját s árvaságát megteremtse. A fordító meg is dolgozott a szövegével, sajnos minden sorban két három szótaggal többje volt mint Madáchnak s ezt a hézagot többnyire fölösleges szavakkal tölti ki. A sűrű páros rímekbe ölt gond is kárbaveszett; a szerb Madách alexszandrinszerűen csosztat tőle. Goga fordítása (bár azok közé a fordítók közé tartozik, akik fordítás közben sem tudják elnyomni magukban a népszerűsítőt és sokszor hígít, amikor latinítani látszik) sokkal szabatosabb és testhezállobb. Ha a mű hangulatáról nem is, de gondolati gazdagságáról jó fogalmat adhat.* Én azonban egyforma tanítványi hálával s munkatársi szeretettel olvastam mindkettőjük munkáját. Ha nem két, hanem száz? vagy ötszáz ilyen könyv állna a polcainkon: Délkelet-Európa ebben a négy évben másképp vizsgázott volna.

Madách magyarul sem a legkönnyebb szöveg, az én botladozó román-szerb tudásomnak meg ugyancsak sűrűn kellett fölütnie az eredetit. Amikorra a két fordítás minden ismeretlen szavát megtanultam, Ádám és Lucifer mondókáinak redőjét kibontottam: az Ember tragédiáját úgy megismertem, mintha rossz színészeket kellett volna betanítanom

* Goga végre is jó közepes költő; azt, hogy miniszter volt, nem kell a rovására írni. Romániában a jó írókból is többnyire kultuszminiszter, színingazgató, vagy egyetemi tanár lett. A legnagyobb román kritikus, Maiorescu, Tisza Istvánnal egy időben volt miniszterelnök.

raja. Elég egy félsorát hallanom, szótáramba nézmem s tudom, melyik szóra melyik színben volt szükségem. A mi meglazult olvasói figyelmünknek, azt hiszem nem ártana sűrűbben az efelé gyakorlat. Egy mű kritikai felmérése (hogy úgy mondjam: rendszertani beosztása) s felszívása az életünkbe: egészen más időt, nyugalmat kíván. Az Ember tragédiáját eddig is megnéztem, átvettem négy-öt-ször legalább: néhány éve Madách minden megjelent darabját, levelét elolvastam; e fordítóknak kellett jönniük mégis, hogy egy darabig végre benne lélegezzek. Két héten át e szép és kínos ősz minden várakozása, elszántsága, kétségbeesése Madáchba transzponálva iramlott át rajtam.

*

A nagy magyar remekművek közül talán az Ember tragédiáját szerettem meg a leglassabban. A nyolcadikban Jánosi Béla, az esztétikatörténet írója, a Tragédiáról íratott velünk dolgozatot. Csábítóan adta föl a témát: választanunk kellett a költemény jele- netei közt s megokolnunk, mért azt szeretjük a legjobban. Akkor már forradalom is volt s és tán nyíltabb is voltam véleményem kimondásában, mint a vélemény megkívánta. Tagadtam, hogy Madách a Goethe vagy Wagner féle (akkor olvastam zenéjük nélkül Wagner műveit) nagy gondolkozó költők közé tartozna; a tizenöt szín közül pedig azt választottam, amelyiket senkisé: Ádán lebegését a káoszban. A Nyugat-olvasó diák szerint „az emberi szellem nyugtalansága s röghöz kötöttsége itt nő csak igazán tragikusra“.

Jánosi mélabús mosollyal vette tudomásul az ifjúság lázadását. Szokása szerint név nélkül feddett meg: az új és a régi irodalom egyensúlyáról beszélt a művelt ember érdeklődésében. Én azonban az Ember tragédiája iránti haragomat az ellenforradalomban is megőriztem. A történelmet nem lehet így elrágalmazni. Ahhoz, hogy az emberiség egy-egy századot összeomlás nélkül átláboljon: igen sok ember hősi erőfeszítésére van szükség. A társadalom mint az emberi test minden pillanatban kész lenne a megsemmisülésre: a szívverések szakadatlan sorának, önfeláldozó életeknek kell átsegíteniük a folyton ott ásító halálon. Én a történelemben e hősi szisztolék sorát bámultam s olcsó diadalnak tartottam, azt fordítani ellene, amit nem ért el. Amit Madách mutat, mondtam tréfásan, az nem a világtörténet; az az ördög torzképe róla. Az ember azért küzdhet és bízhat bízva a végén, mert az egészet csak az ördög álmodtatta vele, semmi köze a valósághoz.

Mennyire meglepett, atmikor ugyanezt a megjegyzést, komoly formában, Arany beszédében is megtaláltam. Ezzel mentette a mű pesszimizmusát a Kisfaludi-Társaság előtt.* Ez az éle azonban komolyra fordítva is sánta mentség volna, ha a történelmet itt csak az ördög kommentálná si homályosabban, mint gondolat alatt a szív dobbanás, az ördög képeibe nem volna Isten terve is belerejtve. A Tragédia sorsa a művelt olvasóban és nézőben épp ott dől el; mennyire tudja vele a

* Nemcsak Arany; — nyolcvan év óta az egész esztétikai irodalom ezen vitatkozik: a valódi világtörténetet látja-e Ádám, vagy az ördög ráfogását.

játék vagy maga a szöveg az ördög kommentárján túl Isten történelmét is éreztetni. Mert ha ezekből az előreálmodott ezredévekből csak az derül ki, hogy a szeretet vallásából véres szórszálhasogatás lett, hogy a szabadversen v szabad anarchia, a tudomány falansztert épít s a demokrácia Párizsban éppúgy megeszi hőseit mint Athénben, akkor egy meglehetősen lapos közhely-pesszimizmust szedtünk magunkba, méltó fonákját a tizenkilencedik század közhely-optimmizmusának. Minthogy a darabon át általában az ördög bizonyít, s a két fán kívül a történelem leggroteszkebb pillanatai is az övéi (különben is tetszetősebb beszédű szellem az Úrnál): a mű nagy körvonalai könnyen az ő győzelmét eredményezhetik az olvasóban. Nagy népszerűségét és elismert mélységét (a látványos rendezésen kívül) nyilván ennek is köszönheti. Egy nagy műnek azonban, minél több fátylat szakítunk le róla, annál gazdagabb marad a jelentése. Az ember tragédiájában is megvan, ha az első benyomáson túljutottunk, az egyensúly az Isten és az ördög történelme közt. Mi az ördögé a történelemből? Az élet tehetetlensége, ja» korszakok teteme, a formák váza, amelyből tovább ment a lélek; az eredmény szóval, az idő. S mi az Istenét Ami nincsen az idő hatalmában; az erkölcsi erőfeszítés.

Isten az emberiség életét éppúgy csak színtérnek, keretnek tekinti, «mint az egye⁵-ember életét is. Nem az |a< fontos, hogy mit ér el benne, hanem hogy mi sajtolódik ki általa belőle. Ahogy azi ember valódi története sem életének a kalandja, hanem üdvösségének a harca: Isten szemében |a<< emberiség történelme sem az Edénkért és az eszkimókunyhó közé eső bolyongás, hanem ami az

emberiségből feléje sajtolódott közben. Az utolsó képben Ádám álmával ostromolja az Istent. „Megy-e előbbre majdan fajzatom Nemesbedvén, hogy trónodhoz közelegjen? Vagy mint malomnak barma, holtra fárad, S a körből, melyben jár nem bír kitörni? Van-e jutalma a nemes kebelnek, Melyet kigúnyol A kislelkű tömeg. Világosíts fel s hálásan hordok bárrmi végzetet. Csak nyerehetek cserében, mert ezen Bizonytalanság pokol.“ Istennek azonban nem az a fontos, ami Ádámnak. A cél csak prés, ő a küzdelmet, s ami kifejlődik közben: a nagy lelket akarja. Ezért nincs válasza Ádám számára. „Ne kérdd Tovább a titkot, mit jótékonyan Takart el istenkéz vágyó szemedtől Ha látnád; a földön mulékonyan Pihen csak lelked s túl örök idő vár: Erény nem volna itt szenvedni többet. Ha látnád a por lelkedet föl- issza: Mi sarkantyúzna nagy eszmék miat Hogy a múltó perc“ élvéről lemondj! Míg most jövőd ködön csillogva át Ha percnyi léted súlyától legörnyedsz, Emel majd a végtelen érzete. S ha ennek elragadna büszkesége Fog korlátozni az arasznyi lét És biztosítva áll nagyság erény.« Azaz az embernek, a véges és végtelen gyermekének, ott van legmegfelelőbb klímája, ahol Isten és az ördög történelme összeérnek. Az ember lábát az értelmetlenségben vonszolja s tüdejévé] az örökkévalóságot szívja és leheli.

Az Úrnak ez a kissé kikalkulált, majdnemhogy üzletvezetői megfontolása persze aligha tarthatná az egyensúlyt Lucifer mutatványával, ha Isten tervének egy állandó képviselője nem lenne velünk a művön át: maga az ádámi lélek. Ádám nem szent, őt kétségbe lehet ejteni; nem élvén az ördög

történelmén kívül, hozzáférhető az ördög érveinek. De nem is martalóc, népvezér, politikus vagy hogy nevezzük az ördög szörnyetegét, aki nem ismer egyéb üdvösséget az eredménynél. Ádám az, akit hősnek lehet nevezni; állapota: a purgatórium. Az emberi élet értelmetlenségéről értelmén keresztül meggyőzhető, ösztöne azonban folyton fölfelé, folyton nemesebb értelmet szimatol. Az egyre új *táj*, amely felé Luciferrel hurcolt át ja magát: a történelmen követelt Éden, a bizonyítások során föl nem adott és föl nem adható Isten országa. Az ő meggyőzhetetlensége Lucifer kommentárjának az ellensúlya ebben a drámában. Az értelem mosolyával szemben egy felütött fej, amely elborult szemmel keresi mindenek ellenére a hozzáillő birodalmat. A jóösztt önnek ebben a nyugtalan kínjában látjuk mi az ördögnek átadott Ádámot tragikusnak. Tragikus az, aki akkor is kitart maga mellett, amikor a kozmosztól egy bölintást sem kap (vagy csak éppen azt) magára. A tragikus ember vándorútja fölött mégis megtévesztő cím: az Ember tragédiája. A bukásra viszi át a hangsúlyt: lám ez minden jó törekvés vége; holott azt kéne hangsúlyoznia, amit az utolsó mondat is: Lám ez az ember. Akkor is, küzd, ha erőfeszítései eredménytelenségét föltárták lelőtte.

Én Madáchot Széchenyin keresztül értetem meg. Amíg a naplókat olvastam, főként a Hitel előttiéket, mindig a Tragédia Ádám. jára kellett gondolnom. Ugyanaz az izgatott tettvágy s ugyanaz a nemes összeférhetetlenség a tettek világával. Utazás, katonai pálya,

drárna és regényírás, célszerűbb gazdálkodás, lóverseny, országgyűlés, úgy húzzák s taszítják Széchenyit, mint a koreszmék Ádámot. Az állhatatlanság és türelmetlenség pózái, bán: a magas igénynek ugyanazzal a fölhorkanásával spórolja magát a jövődönék, mint Lucifer útítársa a következő színnek.

A különbségek persze óriásiak. Széchenyit a kongresszus utáni Európa nevelte s a romantika első nemzetközi hulláma veti ki szülőhazájában. Miután minden mást megpróbált, másutt-készült angyalként zuhan be közénk, nemzetet alapítani. Madách Schwarzenberg tábora s Metternich fregattja helyett nógrádmegyei határokon járta Csesztve és Szécsény között a világot. Az egyik asszony szoknyája mellől a másiké mellé kerül. Huszonegy éves s az anyja egy kézhorzsolás miatt nem engedi el téli időben hazulról; huszonkét éves s már férje a vármegye rossz-helyesírású démon-kisasszonyának. Egy lélek azonban nem abban nő, hogy mit él meg, hanem hogy hogyan. Környezetünkben sem az a fontos, hogy milyen fényes és tágas színpadot állít körénk, hanem hogy milyen gondodult. Az a byroni, jeanpauli hangulat, amellyel Széchenyi a húszas évek elején főúri társaságunkat meglepte: a negyvenes évek elején már a nógrádi szolgabíró- és szolgabíróné-jelöltek közt is általános. Megvan egy levelünk, amelyet a tizenöt éves Madách intézett nővéréhez. A boldogtalan végű Huszárnét persze Mariénak hívják, őt pedig Eminek. Ebben ilyesmik olvashatók: »Tüznél kell szárítani iratom: de nem gyertyafüsttől ilyen fekete, de szívem tüze füstjétől. No ha l-ször van szívem, mert bíz én ezen soha nem

okoskodtam 2. ha az csakugyan ég 3. ha füstől is.« Majd: »Pestnek bizonyos jóvendölések szerint holnap el kell süllyedni, az utca szögletén cédulák vulgo hirdetések vannak kiragasztva, hogy e hírt terjeszteni nem szabad, több cinkosok be is fogattak érte. Ha igaz, hát imiajd el beszélem, hogy volt, ha nem igaz, annál jobb — azonban éjn. az újságot szeretem, erről is lesz legalább mit beszélni, nem kell arról philosophálni, vajon hány bibliotéka volt az özönvíz előtt vagy hány haj van az Öreg Úr parókáján.« így gyakorolja magát azi új levélstílusban a pesti árvíz öszén egy nógrádmegyei) birtokos család két gyermeke. Ugyanez a hang, húszéves korában. Szontágh Pálhoz, az ő Wesselényi Miklóshoz: »Hermini ismét Podrecsányban van csak tudnék valamit egy idillából citálni, de lelkem olyan aszott prózai, hogy bármiként satulom, tintánál nem jön ki egyéb belőle, mert fekete, epés, elégedetlen, úgy, hogy keserű íze naponként reggel számba is jő s ha írok, papírom megsárgul.« »Tizenkét férfi közt mindis: egy tucat gazember ül.« Jóvendő feleségéről: »Hol kezdjek írni, ezen lAinden vonzó és minderi álnok, minden jó és minden könnyelmű, minden lelkület és minden cinizmus mikrokozmoszról«. De aki az Ember tragédiáját már megírta, az is ilyenformán élcel barátja lefogyásáról: »Szerettem, amely eddig 150 font élősúly közt oszlott el, most már talán 100 fontra nehezedik egész súlyával s nem tudom, elbírja-e ezen megfogyatkozott alany.« Az 1860-as eseményekre: »Jelentem, hogy már magyar nadrágban élek vasárnaponként, de nem tapasztalom, hogy csakugyan abban laknék a felkelés.« Az Ember tragédiája nem idegen ezektől a levelek-

től. Ami a legjobb benne, a nyelv, a hanghordás, a szellemi mozgás szabadsága, itt gyakorlódott be ezekben a levelekben.

Az Ember tragédiáját Arany s barátai vitték a nemzet elé. Előbb a nemzeti klasszicizmus fénytörésében láttuk, aztán a tanárokéban. Eközben sok minden feledésbe ment, amit Madáchról tudni kellene. Kém statisztikailag ment feledésbe: abban az összegező képben, amelyet Madáchról magunkban hordozunk. Ha úgy váratlanul rácsapnának valakire: no hány éves korába írta is Madách a Tragédiát, a legtöbben azt felelnék, negyvenöt-ötvenben. Nos: harminchatban. Csak a Petőfi és Jókai-féle író foglalkozású írókhoz képest volt elkésett literátor, a magafajta földbirtokos írókhoz képest nem. Berzsenyinek ennyi idős korában jelent meg az első könyve; a Hitelt idősebb ember írta; a magyar regényt egy jóval öregebb, penzionátus tiszt indította el az Abafival. Azokhoz az írói feladatokhoz, amelyekre Madách készült (mert az Ember tragédiájának a formája sem véletlen, minden művével ilyesmire készült): a harminchat év: kora ifjúság. S az Ember tragédiája valóban egy fiatal ember nagyszerűen sikerült műve; minden erénye, amint hibája is, a jól megkínzott s elronthatatlan ifjúságé.

Madáchról el szokták ismerni, hogy élének a fájdalmai, a börtön, feleségének a hűtlensége »érlelte meg« benne a nagy művet. De hogy ez a nagyra ágaskodó, »vérbesatuit«, szívet-gyötrő nógrádi »mikrokozmosz«

ott is van, minden forróságával a Tragédiában, azt sem tanáraink, sem színpadaink nem éreztették eléggé. Magyarországot a Ferenc-kor alatt a Felvidék deli pereme, a Lévától Ujhelyig terjedő közép birtokos sáv tartotta fönn. Itt érezte jól magát Kazinczy, itt dacoltak a vármegyék; innen gyűltek az első reformországgyűlések; ez, volt az ország legműveltebb s egyben legradikálisabb vidéke. A Madách-csalad forradalmi veszteségei: egy halálrahült kormánybiztos, Törökországba szökő nőtestvérének a lemészároltatása, a bujdosót bujtató s börtönbe került költő: nem kivételesek ezen a tájon. Madácban benn volt gyermekkorától a felvidéki kastélyok betegsége: a »köszvény«. Nénje tizenhárom éves korában azzal vigasztalja, hogy ebben az évben azok is megkapták az izületi gyulladást, akik más éven nem szokták; neki is egyik ujjából a másikba megy a fájdalom. Rossz mandulái voltak a kis Madáchnak s ahogy az a Császár fürdő régi látogatójához illik: a szervi szívbaj vitte el negyvenegy esztendőskorában. A köszvéennyel együtt azonban benne volt a vidéki kastélyok lassanlassan anakronizmussá vált műveltsége, világpolgársága és forradalmisága; Madách Sándor nagyapjának a vére, aki a fejével játszva vállalta fel a Martinovics-por vádlottjainak a védelmét. Nemcsak az Ember tragédiájában ébred a Dantonként lefejezett Kepler a nagy dolgok borzongásával, negyvennyolc előestéjén ő maga is ezt írja: »Mind inkább erősödöm régi hitemben, hogy csak véres út vezetne boldogbághoz és a francia forradalom alatt is azok voltak a legbecsületesebb emberek, akik a legtöbb vért ontották. Mindig is jobb, ha az ember egy kardvágáson

ontja vérét, mintha az embernek vérét szívják.«

Benne van ez az Ember tragédiájában!

Ez az, amit a rendezőknek és íróknak a nagy képes revüből ki kellene szabadítani. Egyike a legvonzóbb talányoknak, hogy még az irodalomtörténet is, első nekifutásra legalább, mért épp az ellenkezőjét tanítja a legtöbb nagy íróról. Ferdíthetne harminchatfoknyit; mért téved száznyolcvan fokot? Székienyinek breviáriumot készít a »rendszer-éből¹ s fátyolt borít az egyéniségére. Holott épp egyéniségének a tűzmagja: a tanítása. Katorna Józsefnek jó a drámája, de rossz a nyelve és a verselése; holott a Bánk bánt a pompás nyelv és verselés tartja lábón,. Gyulai nagy kritikus és közepes író; holott elég szűk kritikus s Kazinczy mellett (aki persze »nagy szervező«) a legszebb magyar *prózát* írta a múlt században. De ilyesformán vagyunk Vörösmarty és Szabó Pezsbő nyelvvel, Arany klasszicizmusával, Kemény regényeinek az unalmasságával, másoknak a formaművészetével, műveltségével, sokoldalúságával. Nyilván úgy lesz, hogy az ember abban erőlködik, amiben a leggyengébb s akik az értéket nem látják, az erőlködésre szegzik csodálatukat. Madáchnál a nagy koncepció, az egész világtörténelmet átölelő tudás, a mély bölcsesség nyűgözte le az embereket. S jóval gyengébbnek érezték a (gondolkozónál a költőt s a nyelvművészt. Pedig hát az Ember tragédiáját a koncepció botlásaiból kimosni éppolyan reménytelen szerecsenmosás, mint a Bánk bánt a Gyulai Pál tiszta, logikus pillantásához kristályosítani. Az álom vezetése, Kepler álma Ádám álmában, az álmodó Ádám Elcsábítása az Úrbe (azaz

egy fiók-Öngyilkosságra csábítás a nagy, Öngyilkosságba csábító álomban): akárcsak Széchenyi »kompozíciói«. Világtörténelmi tudásán sincs mit csodálkoznunk. Elhíhető, amit életrajzírói kinyomoztak, hogy egy népszerűsítő német világtörténet alapján válogatta ki jeleneteit. Mint gondolkozó, annyira sem volt következetes, hogy pesszimizmusát, bármily rosszul illett munkájához, a haladás korszerű gondolatától megszabadítsa. Az ember el-elbukik, de az emberiség azért csak halad, tanítják a mű részletei. Az egész emberiség elbukik: a küzdés értelme maga a küzdés, tanítja az egész. Madách gondolkozói nagysága, mint a legtöbb romantikusé, a nyelvéhez kötött. A szavaihoz tapadó belső atmoszférában van a hitele. Érthető, hogy Arany János erről a nyelvről némi óvatossággal beszélt; nemcsak beszélt, gyalult is rajta. Ők akkor bocsátották be az irodalomba a nép és a história nyelvét s Madáchban ez a nagy újság hiányzott. Nekünk azonban, akik nyolcvan év távolságból hallgatjuk őket, ahonnet minden divatra ráborul az óság s mindenikből kiütközik az erény: nem szabadna Madách nyelvi erejét csikorgásaiból megítélni. Olyas* féle nyelv ez, mint a Széchenyié, vagy hogy jobb magyarságú írókat mondjunk: a Keményé, Katonáé. Nagyobb ellenállás a szájizmokban; de ahol áttör rajtuk, hatalmasabban bukik a beszéd. »Ha síron túl kibékélt szellemed Levetkezi a kor véres porát.« »Nőm félsz-e így a csendes éjbe nézni, Mely mint nagy szív, szerelemtől dobog.« »Komédiásnak nézi az utókor, Ha a valódi nagyság lép helyébe. Az egyszerű és a természetes, Mely ott ugrik csupán, ahol gödör van.« »Sohasem

tiszteletes a jelen, Mint ember nagyság a hálószobában.« »Ebnek eb a legfőbb ideálja.« S milyen nagy költő, hozzá épp drámai költő ez a bizonytalan filozófus. Hogy oldja meg, minden ide-odatapogatás nélkül, a lehetetlen feladatot, amelyet a mű elgondolója rájamért. Ádámnak (tizenegy képben keil a világtörténelmet végigálmodnia; a leg-
rövidebb képre kétszáz sor jut, a leghossz-
szabbra tán hatszáz. S abban a költőnek fel
kell vetítenie az új kort; be kell mutatnia Ádámot új jelmezében; ki kell ábrándítania abból, amiért lelkesedik; mellé állítani egy nőt, akiben az Édenkertbelire ráeszmél; elvégezni Hegellel a dialektikai stafétabot váltást; kitűzni az új eszmét, hogy a következő képben mindez újra kezdődhessék. A nagy műben van talán néhány szín, amely a többihez viszonyítva satnyább (a Miltiadesé, Dantoné főképpen), a legtöbb mégis milyen bámulatos tömörséggel oldja meg feladatát s milyen hatalmas hangulatot tud teremteni a legdurvább történelmi közhelyek, a dőzsölő rómaiak, a rabló keresztések, az egy jottán halálbamenő eretnekek, a fiait megevő forradalom köré. Az első Kepler-képben (ma ezt írnám meg Jánosinak) a háttérben egy máglya ég, elől két udvaronc beszélget. »Ki az megint, ki ott fűtőzik, Eretnek, vagy boszorkány?« »Nem tudom. Nincs már divatban, hogy még érdekeljen, Csak söpredék gyűl a máglyák köré s Nem őrzöng az sem már öröm miatt, Csak hallgatag néz és morog magában.« »Az én időmben ünnep volt az ilyes, Ott volt az udvar és nemes világ.« Nyolc sor s kész (bár idő előtt) a tudományt szülő katzenjummer, jöhet Lucifer a széljegyzeteivel; Rudolf az asztrológ tébolyával; Kepler a csilla-

gász rossz lelkiismeretével; Kepler anyjának boszorkánypere, házassága s a házasságtörés; fönn az erkélyen a nagy ember magánya s lenn az erkély alatt a világ véleménye róla; a pénzkunyerálás; az asszony gyöngédséggel elegy föl nem vevése; a férfi mélabújában a szellem emberének dölyfe; a kor, egy különb kor előérzete, a Marseillaise. Az egész alig kétszáz sor: Shakespeare színi gyakorlatának is dicsőségére vált volna. Vagy hogy (tizennyolcéves koromnak is igazságot szolgáltassak) üssék csak föl az Űrbe kirepülő Adám költeményét a távolodó földről: így csak egy költő tud (egy színházi ember soha) a színpadon megállni. A nagy romantikusok, akármivel foglalkoznak, elsősorban költők. Széchenyi alkotásai sem mások, mint a nemzet tudatába beléragadt költemények. Itt is egy nagy költőnek volt szüksége a meglehetősen gyenge történelmi sablonokra, hogy a maga meggyötört szíve számára (Byron Luciferét kölcsönvéve s a racionalizmus szellemévé fejlesztve) történelmi kínzókamrákat s dacos fellebbezési alkalmakat szervezzen. Egyetlen, véletlen mű az Ember tragédiája! Csakúgy, mint a Bánk bán. Abból a fiatalemberből, ha meg nem kell halnia élete új kulminációs pontján, más is kitelhetett volna.

Irodalomtörténetünk mostohán bánt el a magyar romantikával. Másfél évtizedet hagy meg neki a Zalán futását követő időkben s egyetlen nagy író: Vörösmartyt. Holott a romantika Kelet-Európában sokkal komolyabb dolog volt, mint Nyugaton. Itt nem régi hagyományokat dobott le, itt benne születtek meg az új nemzeti irodalmak. Az irodalomtörténet műszavaitól én is húzódozom, A romantika azonban annyira jellemző lelki-

állapot, hogy meg nem nevezni annyi lenne, mint egy kanyarós beteg ágyánál a kanyaró szót ki nem mondani. Nyugaton ebbe a lelkiállapotba a társadalom lassú, már észrevehető s még meg nem szokott vulgarizálódása szorította belé a nagyságához ragaszkodó költőt; Keleten műveltség s környezet, eszmék és történelem ellentéte táplálta hatalmas eióvel. Keleten mindig volt egy kis romantika; gondoljunk csak a Rákóczi (az igazi s nem a Thaly Rákóczi) körüli előre-anakronisztikus színekre. A szorosabban vett romantika feltételeit 1795 táján Csokonai utolsó s Berzsenyi első esztendeiben teremti meg Ferenc császár, a magyar felvilágosodás tájnyelvet beszélő hóhéra. S tart, amíg feltetelei: a kiegyezés előtti évekig A közbeeső négyfelvonásos drámának, (mely főhősének, Széchenyinek az élete tagolását követi; Katonának borongó kezdése után, a Hitel tettehívó bprobbanásán át, Kossuthal s Petőfivel már-már optimizmusba csap át), Madách az utolsó felvonásában lép föl, abban, amelyiknek a döblingi szentély, Arany Bolond Istókja, Kemény regényei s Vajda lírája adják meg a színét. A magyar romantika kora övelük zárul, utánuk már csak a kiegyezés híg árján úszó parafaromantikusok utánozzák a romantika külsőségeit. Ádám lelke azonban tovább száguld azóta is. Adyban ez vergődik egy nem éppen fényes környezetben s ma is vannak tán, akik ágaskodó lélelkekkel, új utakat kérnek Lucifertől.

*

Miért van a magyar irodalomnak csak egyetlen olyan műve, mint az Ember tragédiája! Madáchnál nekünk sokkal nagyobb

íróltóink is voltak; s ha a Goga-féle műfordító egy okyan magyar alkotást keres, amely a gyűlölködő határokon is átnyúlik: Madáchon kívül nem talál fordítanivalót. Nem borzasztó, hogy annyi nagy tehetség egész életén keresztül a faj fennmaradásával volt elfoglalva? Nemcsak a magyarság Móricz-féle bűvárai! Akik a Madáchénál nagyobb készséggel fosztogatták az enrópai műveltséget: még inkább. Érvényrehozni, vagy meg-nemesíteni a magyarságot: erre volt itt kevés mindenkinek az élete. Az Arany, a Kemény Zsigmond, sőt a Vörösmarty, Ady »Ember tragédiája« is kibonthatatlanul belekanyardott a Magyar tragédiába. Mekkora kár e épp most, amikor világos, hódító művekben kellene bizonyítanunk a szomszéd népeknek s a távolabbi világnak: mennyire nem azonos a magyarság az ő politikai látszatával. Sokszor meghányt-vetett gondolatok; én sosem kínoztam magamat velük. Pedig semmi sem foglalkoztatott annyira, gyermekkoromtól szinte, mint a magyar irodalom »karrierje« s én magam is hány VII. Gergely-féle művet pocsékoltam el arra, hogy színházainkban jobb író s jobban játsszanak, vagy hogy néhány kerttel, gyerekkel, tanult paraszttal az országban több legyen. Nyilván tudtam (kezdetben éreztem), hogy egy-egy nemzeti irodalom csak egészében nőhet fel világirodalomná; amint az egyes írónak is nőm villa-násaiban, hanem egészében kell elég jelentősnek lennie, hogy a nemzeti irodalomban megállhasson. Ehhez pedig nemcsak nagy tehetségek, de nagy élet, nagy szellemi üzem, tor, szenvedély kellene, így nőtt föl a nyugati népek világbirodalmába« az utolsó százötven

évben a német, az orosz s részben a skandináv irodalom. E lassú fölküzdés alól nöm szökhetik rneg, egyes nagy általános művekben, a mi irodalmunk sem.

Az Ember tragédiája is csak látszólag kivétel. Riedl Frigyes a magyar irodalom zseniális intermezzójának nevezi. De csak úgy az, mint a Gondolatok a könyvtárban, vagy Eötvösnek a XIX. század vezéreszméiről írt könyve. A mindenfelől bekerített hazafi kiált föl mint ember s ez az, amiben irodalmunk világirodalmi szakának, ha lesz ilyen, elébe vág. Madách éppúgy hajlandó volt a fdji fennmaradás írójává befogatni magát, mint Bessenyeitől máig minden magyar író. A Tragédia körül támadt művei (melyek korántsem annyira alább valóak a Tragédiánál, mint tanítani szokás): a Mózes és a Civilizátor, Bachról és a pusztában bolyongó magyarságról szólnak. Mint beérkezett drámaíró, hajlandó volt ő is, akárcsak Kemény, nemzetnevelő tanulmányokat, sőt rémnovellákat írni. Az ő szerencséje a benemkapcsolódás volt. Az olyan féle barátokat, mint Madách és Szónágh Pál (a negyvenes évek elején Sárosban, Pápán, vagv Kolozsvárt volt elég belőlük), egyszer csak Pesten találjuk s húzzák az irodalmat. Madáchnak szigorú anyja volt; a nagyobb jószág, a korai házasság, Nógrád köztársaság, aztán a katasztrófa: visszatartotta, hos v a szerkesztőségekben virrasztó Kemény Zsigmond legyen belőle. Ő elmaradhatott az irodalomtól s “növeszthette a lelkét, A történelem, melybe a többiek napi munkásul fogatták be magukat, az ő számára egyszerre volt lelkét feldúló élmény s távlatban maradt elméledési anyag. Az Ember tragédiája ez ellen a történelem ellen mondja el, utólszor,

a magyar panaszt. A komolyan vett európai eszmékre az európai történelem jégverése Rákóczin, Hajnóczyékon, a szabadságharcon, Adyn és társain át mindmáig: ez a magyar szellemtörténet«. S az Ember tragédiája pontosan erről szól: a hősi lélek s a történelmi erők viszonyáról. Nem magyarok voltaképpen csak a anű burkát, a világtörténelmi látványosságot érthetik meg s ez korántsem olyan nagyszerű, mint tanáraink és színigazgatóink hiszik. A mű magja nagyon is magyar s éppúgy csak az egész magyar irodalommal együtt lesz érthető, mint a Bánk bán, vagy a Halottak élén. De hát mikor teszi az? Kiküzdi, kiszენvedí egyszer irodalmunk azt az általános érvényt, amely mindazt, ami egy külföldi számára helyi számvetésnek látszhat, a művészet algebrájában a képlet rangjára emeli! Az elmúlt esztendőben szép feladaton kellett gondolkoznom: a magyar irodalom történetét akarták megírati velem a külföld számára. Elmondani, hogy nekünk is volt reformációnk, ellenreformációnk, felvilágosodásunk: csak egy csepp lett volna az unalomnak abban a tengerében, amelyet a világ a könyvnyomtatásnak köszönhet. Van-e a magyar irodalom *egészében* olyasmi, amire a külföld mint szellemi tüneményre fölfigyelhet! Úgy érzem, van: a magyar történelem és a magyar szellem tragikus elenlábassága. A magyar nemzet katasztrófák igazságtalan során süllyedt le a legsúlyosabb gyarmati sorba. Nincs még egy nép Európában, amelynek ilyen kevés része volna államában s nem sok a színesek közt, amelynek ilyen kevés reménye lenne a szabadulásra. De ez a történelmi nyomás, amely a magyar népet s a magyar művelte-

ket meglehetősen elkorcsosította: a magyar szellemből egyre aránytalanabb tromfokat csikar ki. Mintha a nemzeti fájdalom mind vadabbul fűtött kohójában akarná az általános emberit kihevíteni belőle. Azért szorítana ki a történelemből, hogy a történelmen kívüli világ panaszát, Ádám vádját, mi mondhasuk a történelmcsinálók szemébe. A magyar sorsra számottevő szellem már-már csak vallással felelhet: Széchenyi, Ady s ajdben az ádami lélek hajt, mind ilyen vallást ígérő vallásabortuszok. Minthogy nincs más sanszuk, Isten történelmét kell az ördögével szembeszegeznünk.

A gondolatmenethez itt voltak a mohácsi vész óta eltelt századok s itt voltak legnagyobb íróink. Az utolsó hiányzott, aki a fejlődést lezárja s az egész gondolatmenetet igazolja. Érzi-e más is, milyen közel voltunk hozzá? S most mégis megdöbbenve nézek szét a mindenben átcsapó elaljasodásban ki fogja győzni a szenvedést, amelybe itt a szellem új lépése kerül? Szegény magyar Ádám, lesz-e ereje az utolsó átváltozásra!

ADY ÜNNEPÉRE*

Huszonöt éve kapaszkodtunk fel hát az Arany-szoborra, hogy a költő ravatalához, a Múzeum csarnokában, közelebb legyünk. Hánynak volt fogalma akkor a kertet a rácsokig s azontúl ellepő tömegben: ki az, akit a nemzet halottjaként eltemetünk. Egy negyvenéves lángésznek, országos lármában is, ismeretlenül kell a világból kimennie. Adv azonban ma netn negyvenegy, hanem hatvan hat éves. Leélte a megértésre legfontosabb időt: a halála utáni negyedszázadot. MÍVP lett azalatt?

Egy költő műve azzal, hogy itthagya, nem kész. Nemzete szellemében kell elkészülnie. A nagy nemzeteknek nemcsak azért vannak nagyobb íróik, mert a többlől több olvasztható ki. Egy nagy nemzetnek több idegsejtje s otiuma van rá, hogy nagyjain eltiűriődjön, árnyalataikat kibontsa, vívmányaikat a nemzeti életbe fölvegye. Racinet vagy La Fontainet elsősorban azért bámulja a világ,

* Ez a kis írás egy rádióbeli Ady-est bevezetőjéül készült. Előre láttam s méltánylom, hogy a rádió nem ünnepelhette Adyt ilyen ünneprontó módon. Én azonban hadd adom ki még ezt a zárószóvá lett bevezetést.

mert egy nagy nemzet erényeit kapták élő kommentárul; míg más kicsiny s rest nemzeteknél a költők halhatatlansága még vigasztalanabb, mint életük.

Ady Endre a magáét megtette. A magyar költők szent¹ vegytanát — a kevésből sokat olvasztani ki — senki sein értette jobban nála. Nemrég meghatottan jártaim Nagyváradot. A szép tizennyolcadik századi részen túl ott van a »körösparti Paris«, amely Adv ifjúságában volt új. Ha elképzélhető a modernségnek, a lázas életnek, az európai borzongásoknak balkáni, sőt levantei másolata: ez lehetett az. S Ady ebből indult ki; ebben élt egész életében, Párizsban, Pesten is. Prózáján, de versein is, ott van rávert tajtéként ennek a lihegése és zaja. De hova ért föl innen, milyen örökemberi magasságokba s hova ért¹ le, milyen mélységekbe! Akit környezete arra sodort, hogy hepciás újságíró-títán legyen: több lett, mint Kelet-Európában ebben a században, tudtommal, akárki.

Mi azonban a természetnek épp a legnagyobb kedvezéseit szoktuk elvesztegetni. Annyi Ady-est és Ady-yita ellenére Ady műve ma éppolyan kiaknázatlan, életté-nemvált, mint Kazinczy levelezése, Berzsenyi klassziéitása, Széchenyi páratlan értékű naplói. Madách titokzatos életműve, Arany mélyebb fele, Kemény gazdag agy vele jó. Negyedszázad alatt még a szokásos irodalomtörténeti bebalzsamozást sem végeztük el rajta. Halála évében jelent meg Földessy Gyula tanulmánya s eredményesebb föl fedezőt azóta sem kapott. Néhány évvel később adta ki visszaemlékezéseit Ady Lajos s máig is az a legjobb életrajza. 1930 óta vannak a polcunkon összegyűjtött versei s teljes Ady-

kiadványunk máig sincsen. A céhbeli irodalmat inkább feszélyezte a mássága. Revíziókkal fordult felé, amikor még képe sem volt róla. Az Ady-kultuszt a társadalomra hagyta s a társadalmi kultusz lármájáért Adyt iparkodott elmarasztalni, így lett ebből a valóban *teljes* költőből forspont-táltos, akit minden szekérnek elébe lehet fogni. Mert s/erette is, amit gyűlölt: a faji hetvenkedés magyar sámánná avatta. Mert küzdött a hiánnyal, amit a kiszakadt Isten hagy a mai emberben: kedves példájuk lett a hitszónokoknak. Mert szocialista *is* volt, a *csak* szociálisták most már őt szavalják Csizmadia helyett. »Rámúmiáztuk sztereotip frázisainkat«, ahogy Móricz Zsigmond mondta a forradalom után. A felszabadítóból azonban, akinek ő érezte, csak kevesekben lett emberi szabadság.

Márpedig Ady ez volt: emberségnövesztő. Nála nagyobb antropológiai leckét kis nép a maga fiában alig kaphatott. Művében meg van építve, sejt-re sejt, egy rendkívüli ember — szerelme, félelme, észjárása — a mindezt nemcsak kívülről, homlokzata felől szabad nézned, mint más klasszikusokat; benne vagy, zsigere meleg útjain fedezheted fel, egy nagy emberi Cethal Jónásaként. A régiek közt tán Dante vagy Montaigne volt ilyen. Az újabb időkben: Rousseau, Tolsztoj, Proust. Kétségkívül kisebb náluk. De csak a nemzettel, amely rest tovább olvasni s továbbélni. Százada látványát ő nem hunyorgó szemmel és nem spóroló szívvel nézte, »hévizek rózsájaként« nyíló életébe minden romlást beengedett s üdvössége harcát a legtöbb szentséggel vesztet t o el.

Kin nőhet meg egy nemzet, ha ilyen írókon nem? S mi lesz a sorsa a nemzetnek, amely közé ilyen írók is hiába jönnek? Elveszi őket tőle az emberiség. Nemcsak a régi zsidóknak válhatott gyalázatukká legriagyobbjuk. A mi messiásainkat is átvehetik — nélkülünk is. A környező népek íróit olvasom; azok ismerték Adyt s ismertek minket is. Az ő véleményük nyomán könnyű elképzelnem, hogy egyszer az emberiség is így fog ránk mutatni: »Ezek azok, akik Adykat kaptak s azontúl, hogy megölték őket, nem tudtak mit kezdeni velük.«

TARTALOM

	Oldal
A kiadó előszava	5
<i>Az értelmiség hivatása.</i>	
Második szárszói beszéd	11
Nagyváradai beszéd	30
Tartsd magad	38
Üjévre	44
Könyves Karácsony	52
<i>Az éden kapujában (1943 május-június)</i>	
Családias falanszter	59
Hála az elődök iránt	68
Mit keresek Bocskayban	74
Segédmunkás	80
Felelősség a fák iránt.....	94
Magyar építészet	107
<i>A kritikus ébredése (1943 december—január)</i>	
Népi író	125
Tamási játéka	168
Cs. Szabó László, a tanulmányíró	179
-Tankönyv a nemzetnek	192
<i>Színházi év (1942 — 43)</i>	
Három bemutató	199
Giraudoux: Sellő	206
Költők a színpadon	213
Siker, irodalom	222
Két este	229
A távozó szemével	236
<i>Két barát</i>	
Móricz Zsigmond és a betyárok	245
Gulyás Pál sírjához	258
<i>Utolsó írások</i>	
Madáchnot olvasva	263
Ady ünnepére	284